

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LG0

✓ 1043

1999

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

անցից

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

ՅԻՎԳԻՈՂԱՐԱՄՁՅՄՅ

ԵՂԵՂՅ

ՅԻՎՄԱՄԵՂԱՄ, Բ. ՄՅՁՄԳՈՒՄ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

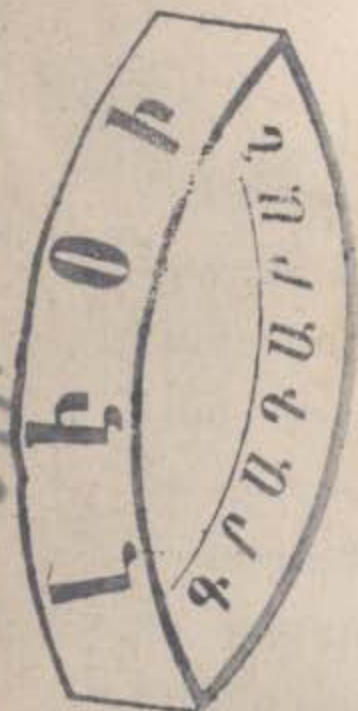
անցից

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ Ի ԶԵՌՆ ՀԱՐՑ

ՍԱՐԳՍԻ Վ. ԹԷՈՒՂՈՐԵԱՆ,

ԳԱԲՐԻԷԼԻ Վ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԻԻ, ԵՒ ԱՄԲՐՈՍԵԱՅ Վ.
ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ.

« Ամենայն որ գջար գործե՛ ատեայ գլոյս, եւ ոչ գայ առ լոյսն՝ զի մի յանդիմանեցին գործք նորա : Իսկ որ առնե գճշմարտութիւն՝ գայ առ լոյսն, զի յայտնի լինիցին գործք նորա քե Աստուծով գործեցան . » ՅՈՎՀ. Գ. 20 :

Ի ԳՐԱՆՈՅԻ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ.

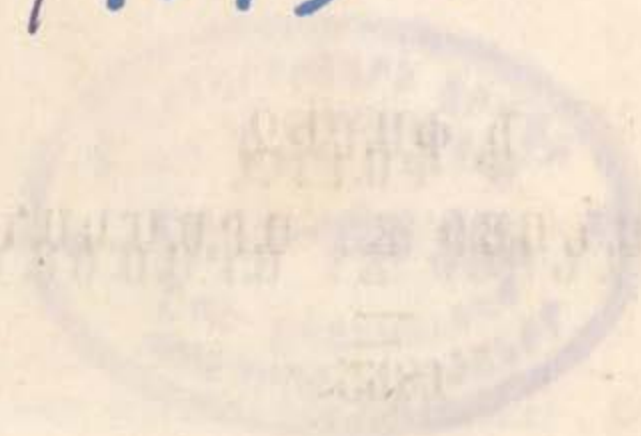
1855.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

28. 1043

9 1093-60

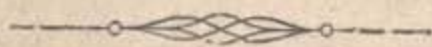
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

անցից

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

ՈՐ Ի ՓԱՐԻՉ

Ի 1852 ամէ ցամն 1855.

Երբոր Երկար ժամանակ ազգային է. հրապարակական պաշտօն մը կատարած անձինք, է. մանաւանդ քահանայք Աստուծոյ բարձրելոյ, առիթ տրած համարուին շատ մը գտնագտան խօսակցութեանց է. դիպուածոց, անհրաժեշտ պարտք է իրենց որ ճշմարտութիւնը դուրս հանեն ի դէպ ժամանակի, է. տկարաց միտքը որ գայթակղած կրնայ ըլլալ իրենց վարուց է. սկզբանց է. վարդապետութեանը վրայ՝ բժշկել ջանան իրենց կողմանէ :

Այս սրբագան պարտքը կատարելու մտքով է միայն որ Յայտարարութեանս ստորագրող Երէք վարդապետքս յօժարեցանք համառօտ ոճով մը ծանուցանել մեր ազգին առ. հասարակ՝ թէ չորս տարիէ ի վեր Մուրատեան ազգային վարժարանին է. անոր կառավարութիւնն ընող՝ անձանցս գլխէն անցածներն ինչ էին, ինչ պատճառաւ պատահեցան, է. ինչ հետեւանքներ ունեցան :

Ի՞նչ պատճառաւ արդեօք Հ. Գաբրիէլ Այվազովս-
քի վարդապետը, որ քսանը ուրբ տարիէն ի վեր Վե-
նետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան պիտանի ան-
ճանց մէկը ճանչցուած էր, եւ քսան տարի նոյն
միաբանութեան մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած
էր իբրեւ դասատու, գրագիր, ատենադպիր, վե-
րակացու, վարժապետ յեզուաց եւ փիլիսոփայու-
թեան եւ աստուածաբանութեան, հայր խոստովա-
նութեան, առաջիկայ խորհրդական, քարտուղար
ընդհանուր ժողովոյ, եւ յետոյ եօրջ տարի Մուրա-
տեան վարժարանին մէջ Դաստիարակ եւ Տեսուչ
ուսմանց եւ այլն. եւ այս ամէն պաշտօններուն
մէջ թէ առանձին եւ թէ հրապարակաւ գովեստներ
յաւած էր միշտ ամենէն. արդեօք ինչ պատճառաւ
կըսեմ' — քանի մը ամիս առաջ — ամենամեծ յան-
ցաւորի եւ անպիտան անձի մը պէս ձգուեցաւ իր
պաշտօնէն, եւ հրաման ընդունեցաւ միաբանու-
թեան մեծաւորէն որ անդանդադ էլլէ հեռանայ Մու-
րատեան վարժարանէն, եւ ուզէ նե' միաբանութե-
նէն ալ բաժնուի : Ի՞նչ էր արդեօք այս անձին յան-
ցանքը

Դարձեալ, Հ. Սարգիս Թեոդորեան վարդապետը
որ յիսուն տարիէ ի վեր անդամ էր նոյն Մխիթարեան
միաբանութեան, եւ վանքին մէջ միշտ ճանչցուած
էր իբրեւ գործունեայ, հեռատես, արդար, եւ քան
զամենքը հասարակասէր մարդ. այն վարդապետն
որ Մուրատեան ազգային վարժարանին հրիտակը
ձեռք բերելու համար' երկու անգամ Հնդկաստան
գնացեր է' անքիւ եւ անհնարին նեղութեամբ. իր
ազգին աղքատ եւ որք տղայոց իրաւունքը ձեռք
ջըհանելու համար' կամաւորապէս յանձն առեր է

նաեւ բանտ երթալ , եւ հարիւր օր բանտին մէջ կե-
ցեր է . դատաստանական ատեաններուն ամեն տե-
սակ վիշտերը կրելէն ետեւ ' առեր է ազգին աղքատ-
ներուն հացը (եւս եւ իր միաբանութեան կամացն
ու անիրաւ հրամանին դեմ) եւ անցուցեր է միաբա-
նութեան ձեռքը . նոյն վարժարանին առաջ երթա-
լուն էւ արդարութեամբ մատակարարուելուն հա-
մար ' միաբանութեան ամեն անձիներէն աւելի
հոգ էւ խնամք ունեցեր է միշտ . իր անժխտելի
արդեանց էւ ընդունակութեանը պատճառաւ քսան
տարի վերատեսչութիւն ըրեր է նոյն վարժարանին ,
եւ միանգամայն իր միաբանութեան ընդհանուր
ժողովոյն միաձայն հաւանութեամբը տասը տարիէ
ի վեր Արոռակալ եղեր է մեծաւորին , — ինչ պատ-
ճառաւ կըսեմ , այս երեւելի անձը , այս Արոռա-
կալը , այս Մուրատեան վարժարանին երկրորդ
Հիմնադիրը , այս Հայոց ազգին աղքատ եւ որբ տը-
ղայոց պատկառելի Հայրը , ասկեց ամիս մը առաջ
հրաման ընդունեցաւ իր մեծաւորէն որ քսանը ջորս
ժամուան մէջ իր վերատեսչութենէն էլլէ , հաշիւ-
ները տալ , քղքերը յանձնէ , եւ ուր օրէն ճամբայ
էլլէ Վենետիկ երթալու եւ վանքը քաշուի նստի .
եւ երբոր այսպիսի անակնկալ հրամանի մը ջուզեց
առանց պատճառը հասկընալու հնազանդիլ , դա-
տաստանի կանչուեցաւ մեծաւորէն , ու անոր հրա-
մանաւը , եւս եւ գործակցութեամբը ' գինուորներով '
իրիկուն ատեն ' իր հիմնած կառավարած ծաղկե-
ցուցած վարժարանէն դուրս հանուեցաւ այս տարի
մայիսի 11 ին : — Ի՞նչ էր արդեօք յանցանքը :

Գարձեալ , ինչ պատճառաւ Հայր Ամբրոսիոս
ԳալՖայեան վարդապետը , որ տասներհինգ տարիէ

ի վեր նոյն միաբանութեան անդամ էր , իր դասընկերաց մեջքան գշատերը աւելի ընդունակ ճանչցուեր էր ուսման եւ կրթութեան , իւր բարեբարոյութիւնը վկայեալ էր նաեւ վանք մտնելէն առաջ . եօթը տարի ամենայն գործունեութեամբ եւ յաջողակութեամբ վարժապետութիւն ըրաւ . Մուրատեան վարժարանին մեջ , պիտանի գրուածքներով ճոխացուց ազգին հարկաւոր ուսումնական կարգի մատենագրութիւնը , եւ վեց ամիս Ռուսումնապետ եւ դաստիարակ դրուելով նոյն վարժարանին մեջ ' իր հասակէն վեր խոհեմութեամբ կառավարեց վարժարանը , գիտցաւ ինքզինքը պատկառելի եւ սիրելի ընել աշակերտաց եւ վարժապետաց , եւ մեծ պատիւ ստացաւ ծանօթից եւ օտարաց առջեւ , — ինչ պատճառաւ , ինչ յանցանքի համար մեծաւորին վրեժխնդիր բարկութեանը զոհ եղաւ , եւ պաշտօնէն ձգուեցաւ յանկարծակի

Ասոնք այնպիսի ծանր եւ ամենայն հետաքրքրութեան արժանի նիւթեր են որ ոչ երկու խօսքով կարելի է հասկըցընել , եւ ոչ առանց մեծամեծ եւ անժխտելի փաստից եւ հաւաստեաց ամենուն հաւատալի ընել . եւ սակայն Յայտարարութեանս համառօտութիւնը կըստիպէ զմեզ որ առ այժմ զոհ ըլլանք եղածներուն համառօտ եւ պարզ պատմութեամբը , եւ այն մասերուն միայն քանի մը փաստերը մեջ բերենք ' որ ուրիշ մասերէն աւելի անկարծելի եւ անհաւատալի կրնային երեւնալ : Ատեն կուգայ անշուշտ , եւ թերեւս քիչ ժամանակէն , որ բուն ընդարձակ պատմութիւնն այ կը հրատարակուի ' ամեն տեսակ պարագաներով , ապացոյցներով եւ հաւաստեօք հանդերձ : Հոն պիտի երեւնան

տեղն ի տեղը մասնաւորապէս Մուրատեան վարժարանին սկզբնաւորութեան եւ յառաջանալուն վերայ եղած ամենայն հետաքրքրական տեղեկութիւնները, միանգամայն պիտի հրատարակուին անոնց մէջ մտնող ամենայն անձանց արդիւնքն ու ապարդիւնքը, անկողմնասէր ճշմարտախօսութեամբ ազգային պատմագրի մանրամասնաբար ի գիր անցուած :

Բայց կուգենք որ այժմէն գիտնան անկողմնասէր եւ արդարասէր ընթերցողք, թէ պաշտպանողական է այս մեր գրութիւնը, եւ ոչ ամենեւին վնասողական . ամբաստանեալ եւ գրպարտեալ մարդկանց կողմանէ գրուած է ի շատագովութիւն անձանց, եւ ոչ գութիշներն ամբաստանելու մտքով շարադրուած : Շատ փափաքելի էր մեզ որ կարենայինք ինքզինքնիս պաշտպանել հասարակաց կարծեաց առջեւն եւ արդարանալ ' առանց ամենեւին ուրիշի անունն անգամ մէջ բերելու, թող թէ ուրիշներու գրութիւններն ու գործողութիւնները յիշելու . սակայն նիւթը այնքան ծանր է որ վախենք թէ կ'սմանիմանայի եւ կ'սմանհաստայի պիտի ըլլայ յայտարարութիւննիս, ուստի եւ վախճանին պիտի ջհասնի, այս ինքն ճշմարտութիւնը պիտի ջյայտնուի, եթէ ջափէ դուրս գգութեամբ լուենք այն ամենայն անձանց անուններն ու գործքերը ' որ այս ողբայի տեսարաններուն մէջ մէյմէկ կերպով տեսնուեցան :

Դարձեալ եւ դիպուածոց մէջ երբեմն փոքրիկ կարծուած պարագայ մը որ յիշենք, պատճառն այն է որ այս անագին հրդեհին ինչ կայծով սկսիլը, եւ հրդեհին սաստիկ բորբոքմանէն ասդիս անդին ցատ-

բաժ գամերով եւ խանձողներով ինչպէս տարածուիլը կուգենք հասկըցընել :

Այս ամենայն գգուշութեամբ հանդերձ այ էրէխիստ ու ծանր էրեւնայ ոմանց մեր գրուածքը , հիմակուրնէ կը ծանուցանենք ահա հասարակաց եւ անաջատ. ընթերցողաց , թէ դիտաւորութիւննիս ամենեւին անձնական վրէժխնդրութիւն չէ , վասն զի յազիտենք արդար դատաւորին Աստուծոյ ըսածը թէ « Իմ է վրէժխնդրութիւն եւ ես հատուցից : » — Շահասիրութիւն չէ ամենեւին , վասն զի պարծանօք կը կրկնենք Առաքելոյն խօսքը թէ « Յամենայնէ զըրկեցար , եւ համարիմք կողկղանս ' զի գՔրիստոս շահեսցուք : » — Փառասիրութիւն այ չէ ամենեւին , վասն զի յանձն առեր ենք նոյն Առաքելոյն պէս « Նզով լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց եւ ազգականաց մերոց ըստ մարմնոյ եւ ըստ հոգւոյ , » եւ կըսենք անդադար . « Մեզ քնն լիցի պարծել բայց միայն ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի » :

Այլ մեր մի միայն վախճանն ու նպատակն է եւ պիտի ըլլայ մինչեւ վերջը ' անկեղծ վկայութիւն ճշմարտութեան , յօգուտ եւ ի շինութիւն ազգայնոց ' արդեաց ' եւ ապագայից , եւ ի փառս եւ ի գովութիւն Տեառն Աստուծոյ ճշմարտութեան :

Ա.

Մխիթարեան միաբանութեան հոգին . — Մեր ազգին
մեջ ունեցած վիճակը :

Մեծին Մխիթարայ հիմնած կրօնաւորական Միաբանութեան սեպհական կնիքն եղած է ի սկզբանէ հետեւեալ *ազգայնութիւն* բարոգէլ ի վարդապետութեան հաստոյ եւ վարուց , եւ միանգամայն մեր Հայոց ազգին *ազգայնութիւնը* սիրել եւ պաշտպանել . այս ինքն մեկ կողմանէ քրիստոնեական սուրբ հաստորը բարոգէլ բանիւ եւ գրով եւ գործով ըստ վարդապետութեան ընդհանրական եւ առաքելական սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ , մեկ կողմանէ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բուն եւ հարազատ վարդապետութեան անոր հետ համաձայն ըլլալը ցուցընել , եւ Հայոց եկեղեցին իբրեւ մոլար եւ հերետիկոսական ամբաստանողներուն դէմ ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնն ու իրաւունքը ջատագովել , աւանդութիւններն արդարացընել . եւ այս կրկին նպատակացը դիւրաւ հասնելու համար՝ ազգային լեզուն եւ գրականութիւնը ծաղկեցընել գրքերով , եւ ազգին տղայոցը ուսմունք սովորեցընել դպրոցներով :

Զարմանք չէր որ այսպիսի Միաբանութիւն մը դժուարաւ կարենար հասկըցընել ամենուն իր հոգին , իր պաշտօնն ու հաճոյ ըլլալ մեր ազգին պէս ազգի մը որ , մանաւանդ հարիւր յիսուն տարի առաջ , աւելի գուրկ էր ի լուսոյ գիտութեան , եւ երէք մաս բաժնուած էր ըստ դասանութեան եւ արարողութեանց :

Այս երէք մասին մեկը անոնք էին որ Յունաց եւ Լատինացւոց մեռքէն երկար ատեն շատ նեղութիւն

կրած ըլլալով՝ ջափէ դուրս կըխորշէին անոնցմէ
նաեւ դաւանանքի բաներուն մէջ, եւ անոնց դէմ վի-
ճաբանելը իրենց համար մեծ իմաստութիւն եւ
պարտազգասիրութեան կը համարէին: — Երկրորդ
անոնք որ ընդ հակառակն՝ ունիթոսաց եւ ուրիշ
լատին կամ լատինացեայ հայ բարոզջաց խրատ-
ներովը ամենայն ազգային աւանդութիւն եւ սովո-
րութիւն մեկդի դնելով՝ Լատինացոց կը հետեւէին,
եւ Հայ ըստիլ անգամ ջէին ուզեր: — Իսկ երրորդ
մասը, որ անոնց կուռոյն մէջ ջէր մտներ, բայց
միշտ առաջին եւ երկրորդ կարգի Հայերէն աւելի
բազմաթիւ էր, անոնք էին որ իրենց ազգային եկե-
ղեցիէն ջբաժնուելով հանդերձ՝ Հռովմայ եկեղեցոյն
գերագահութիւնը կըճանջնային ընդհանրապէս, եւ
դաւանութեանը դէմ հակառակութիւն ջէին ըներ:

Այս երէք կուսակցութեանց մէջ գտնուելով Մխի-
թարեան Միաբանութիւնը, այնու հոգևով որ վերը
յիշեցինք, ի հարկէ երրորդ կարգի խոհեմ եւ խա-
ղաղասէր ժողովրդեան մեծ մասին միայն կընար
հաճոյանայ: Վասն զի առաջիններէն կըբամբա-
սուէր իբրեւ Փռանկ եւ ազգութաց, որովհետեւ
արեւմտեան եկեղեցոյ դաւանութեանն ու իրա-
ւասութեանը կողմը կըբռնէր ու կըջատագովէր: Եր-
կրորդ կարգիներուն ալ ատելի էր՝ իբրեւ հերձա-
միտ եւ ջարափառ, որովհետեւ ազգային եկեղե-
ցոյն ուղիղ վարդապետութիւնը եւ անմեղ սովո-
րութիւնները կըպաշտպանէր. ազգաւ Հայ ենք կը-
սէր, եւ Հայոց կրօնական՝ բարոյական եւ մտա-
ւորական պայծառութեանը համար կաշխատէր.
մինչդէռ իր հակառակորդները մտքերնին դրած
կերեւնային քէ մեր ազգին համար այսուհետեւ ազ-

գութիւն չկայ, հաւատք միայն կայ. ուստի չէին
ուզեր Հայ ըսուիլ, այլ *կաթոլիկ* անունը բառական
կրօնակիրն՝ իրենք զիրենք օտար ազգերէն գատելու
համար : Չէին մտածեր թէ ուրիշ ազգերն այլ եթէ նոյն-
պէս ընէին, այս օրուան օրս Գաղղիացի, Իտալա-
ցի, Սպանիացի, Լեհացի, Գերմանացի, Անգղիացի,
եւ ուրիշ ազգեր պիտի չգտնուէին աշխարհիս երե-
սը . որովհետեւ անոնք այլ կաթոլիկ են, կամ թէ կա-
թոլիկ էին ամենքը՝ քանի մը հարիւր տարի առաջ :

Բ

Մխիթարեանց դէմ եղած հալածանքին սաստկանալը լա-
տինասեր առաջնորդաց կողմանէ. — Տետրակ Զատագո-
վութեան Մխիթարեանց :

Մխիթարեան միաբանութեան լատինասեր Հայոց
էկեղեցականներէն կրած հալածանքը սաստկա-
ցաւ այս տարիներս, երբ որ քանրհինգ տարիէ
ի վեր՝ Տաճկաստանի Հայերուն երկու պատրի-
արքաց իշխանութեան տակ բաժնուելովը, Կոս-
տանդնուպօլսոյ հռովմեական Հայոց հոգեւոր կա-
ռավարութիւնը այն լատինասեր էկեղեցականաց
ձեռքը անցաւ բոլորովին : Բնական էր որ ուրիշ
ատեններէն աւելի աշխատէին անոնց գլխաւորները
Մխիթարեանց ազդեցութիւնը պակսեցընելու իրենց
ժողովրդեան վրայէն, անոնց ազատութիւններն
ամփոփելու, վարդապետութիւնը կասկածելի ցու-
ցընելու, հրատարակած գրուածքները քննութեան
տակ ձգելով դատապարտել տալու, ձեռքերնին

Եղած դպրոցները գոցելու, և վանքերնին հիմնա-
յատակ քանդելու : Եւ իրենց այս վախճանին հաս-
նելու մտքով՝ ծանր ծանր ամբաստանութիւններ
կրգրէին Հռովմայ սուրբ արքունոյն, և շատ անգամ
այ մասնաւոր Մխիթարեանց պակասութիւնները
բոլոր Միաբանութեան տայով՝ անունը կարէին
ու գանազան մեղադրանաց տակ կրճգէին :

Այն ամբաստանութեանց դեմ տետրակ մը հանե-
ցին Մխիթարեանք իտայերէն՝ 1852ին սկիզբները,
« Զատագովութիւն Մխիթարեան միաբանութեան »
անունով՝ քանի մը քերթ բան, յորում կըցուցը-
նէին թէ իրենց ոտխներուն ըրած ամբաստա-
նութիւններն ինչ են, ուստի յառաջ կուգան, և
ինչպէս կրնան փճանայ : Բայց ճշմարիտն ըսելով՝
այնչափ տկար էր այն գրուածքը, և այնչափ խեղճ
կերպով բացատրուած էին անոր մեջ Մխիթա-
րեանց իսկական հոգին, և ազգին մեջ ու Հռով-
մայ արքունոյն առջեւ ունեցած արդիւնքը, որ իրենց
ամբաստանիչներն անով լռելու տեղ անելի սիրտ
առին ու ձայներնին բարձրացուցին : Մխիթա-
րեանց Արքուակալը Հ. Սարգիս վարդապետ Թեո-
դորեան, որ միանգամայն վերատեսուչ ըլլալով
Մուրատեան վարժարանին՝ Փարիզ կըկենար, այն
տետրակը տպուելէն ու Հռովմ յուղարկուելէն Ետեւ
տեսաւ, կարդաց, ջհաւնեցաւ ամենեւին, և գուշա-
կեց անոր հետեւանքը, ուստի և այս իմաստով
բուղթ մը գրեց մեծաւորին թէ ըստ մեր կարծեացը՝
այդ տետրակով Հռովմայ արքունոյն առջեւը չենք
արդարանար և մեր ազգին անհաճոյ կըլլանք :
Իրօք այ այնպէս Եղաւ :

Գ.

« Մխիթարեան Վեներաբոյ » անունով Իտալերէն
Պարսաւագրքին հրատարակութիւն :

Կոստանդնուպօլսոյ մեջ նոյն 1852ին վերջերը
իտալերէն լեզուով տպուած անանուն Պարսաւա-
գիրքն էլաւ յանկարծ Վեներաբոյ Մխիթարեանց դէմ,
եւ հասարակաց կարծեօքը՝ անոր հեղինակները
քանի մը հռովմեական հայ վարդապետներ էին Փրո-
փականտայի աշակերտներէն, որ իրենց հոգեւոր
առաջնորդին՝ այսինքն Գերապայծառ Հասու-
նեան Նախագահին հաւանութեամբը (ըստ ոմանց
նաեւ գործակցութեամբը) հրատարակէր էին : Այն
գրքին մեջ քեպետ եւ ամեն տեսակ ամբաստանու-
թիւն կար Մխիթարեանց դէմ, բայց գլխաւոր դի-
տաւորութիւնն այս էր որ զանոնք կասկածելի ցու-
ցնէ ի հաւատոյս, ուստի եւ մոյրեալ են, մոյր-
բեցուցիչ են, եւ մէկ խօսքով՝ անոնք հերձուածող,
հերետիկոս եւ ողջ ողջ այրուելու արժանի աղան-
դաւորներ են կրտսեր : Եւ երկու խօսքին մէկն այս էր
քե ստոր մի միայն ապացոյց է իրենց հայասեր,
հայրենասեր եւ ազգասեր ըլլալը ամեն ժամանակ :

Կրնային արդեօք Մխիթարեանք այն պարսա-
ւագրքին իր ամբաստանութեանցը դրած հիմն
ու իսկութիւնն ուրանալ . այսինքն կրնային ըսել
իրենց խղճմտանացը դէմ՝ թէ մենք մեր ազգը ջենք
սիրէր, հայ ջենք, հայասեր ջենք, Հայոց հետ բան
չունինք, մեր ազգին համար ջենք եղած, ազգեր-
նիս առ հասարակ մոյրեալ կրճանջնանք, Հայ-
աստանեայց էկեղեցւոյ որդիքը առ հասարակ
Քրիստոսի ընդհանրական էկեղեցիէն դուրս ու

փրկութենէ անյոյս կրդաւանինք, եւ այլն : Ոչ.
այս բաներս ջեին կրնար ըսել՝ առանց իրենք գի-
րենք ուրանալու եւ բոլոր աշխարհքս խաբելու :

Ուրեմն ինչ պիտի ընէին արդեօք : — Տարա-
կոյս ջկայ թէ այս պիտի ջանային հասկըցընել
ազգայնոց եւ օտարաց՝ որ թեպէտ եւ Հռովմայ եկե-
ղեցւոյն հնազանդ եւ հպատակ են, բայց եւ հայ-
ազգի են, հայասեր եւ ազգասեր են. եւ իրենց իրա-
ւունք ու պարտք կըճանջնան միշտ ազգասեր ըլ-
լայր՝ այս եւ այս պատճառներով : Այս ըսելով՝
ճշմարտութեան եւ արդարութեան ապաւինած՝
պիտի ջվախնային թէ կրնան որ եւ իցէ թշնամիք
իրենց միաբանութեան վնաս մը հասցընել այն-
պիսի անոճ եւ անխիղճ գրուածքի մը զօրութեամ-
բը : — Կըմնային պարսաւագրոյն մասնաւոր ջա-
րախօսութիւնները եւ նախատիւները՝ ընդհա-
նուր Միաբանութեան եւ մասնաւոր անդամոցը
դեմ . անոնք ալ թէ որ պատասխանայ անարժան
սեպուէին, յայտնի է թէ ինքնին կըփճանային, կամ
թէ ջարախօսներուն վրայ կըդառնային՝ ինչպէս
որ բնական է, եւ իրօք ալ այնպէս եղաւ՝ քանի որ
Միաբաններ յուս կեցած համբերեցին :

Գ

Միաբանաց հայերէն Պատասխանատուութիւնը
ընդդեմ իտալերէն Պարսաւագրոյն :

Սակայն, հարկ է ըսել ցաւով սրտի թէ այս պա-
րագայիս մէջ մեծապէս սխալեցաւ Միաբանաց
մէկ մասը . այսինքն մէյմը անոնք որ Միաբանու-

թեան մեջ առեյի ազդեցութիւն մը ունեին իրենց հասակովը կամ իշխանութեամբը, եւ Միաբանութեան հասարակ ու սովորական կառավարութիւնը իրենց ձեռքն էր . մէյմայ անոնք որ ի Պօլիս եւ ի Հռոմ վճարուելով՝ վանքին մեջի Մխիթարեանց առջեւը խօսքերնին անցուկ էր : Այս ետքիները՝ իբրեւ իտալերէն պարսաւագրոյն պատճառած գայթակղութեանց ու վնասուցը ականատես՝ շփոթեցան ու տագնապեցան, եւ վանքցիները շփոթեցին . անոնք ալ իբրեւ ի պաշտօնէ այն վնասներուն դարման մատուցանելու պարտական՝ ոչ միայն պէտք եղած խոհեմութիւններն ու զգուշութիւնները բանեցընել չկրցան, այլ եւ Փարիզէն Վ. Հ. Սարգիս Աթոռակալ վարդապետին գրած ազդարարութեանը (որով կըխնդրէր որ միաբանութիւնը ծանր կենայ, արհամարհէ այն ջարախօսութիւնները, եւ պատասխանոյ ալ արժանի ջհամարի) մտիկ չըրին :

Նոյն տարին սեպտեմբեր ամսոյն մեջ Պօլիս գտնուող Մխիթարեան վարդապետաց մեկէն շարադրուած ու Վենետիկ սրբոյն Ղազարու վանքը տպուած անանուն տետրակ մը էլաւ՝ իտալերէն պարսաւագրոյն դեմ : Եւ որովհետեւ գրուածքին հետեւանքներուն ստիպելովը հեղինակին անունն ալ յայտնուեցաւ, մենք ալ հարկ կըհամարինք ահա կրկնել արդէն աշխարհաբարոզ եղած բանն ու ըսել՝ թէ հեղինակն էր Վ. Հ. Արսէն վարդապետը Բագրատունի, որ գրեթէ ականայ շարադրէր էր այն գրուածքը, եւ յուղարկէր էր վանք որ ինչ կուգէն ընեն, միայն թէ իր անունը ճակատը չդնեն : Կերեւնայ թէ ինքն ալ անարժան ճանչցեր էր այն

գործը իւր հանձարին, համբաւոյն ու աստիճանին .
թերեւս զայն այ գուշակեր էր թէ իր գրածին պէս
այ պիտի ջտըպուի առանց փոփոխութեան : Վա-
նականք այն գրուածքն առածնուն պէս՝ մեջեն
շատ բան դուրս ձգեցին, շատ բան այ բովերնէն
աւելցուցին, ինչպէս որ տպագրապետին մէկ բըղ-
թէն յայտնի է, որ կըսէ թէ վանքին առաջնորդը
(Գերապայծառ Գեորգ արքեպիսկոպոս Հիւրմի-
գեան) « Բոյորովին կերպարանափոխ արար զգը-
րուածն » . տասնըհինգ օրուան մէջ այ տպեցին,
Պօլիս յուղարկեցին :

Այն գրուածքին ուամկական ոճն ու անվայել
խմաստները ինչ կերպով այ ուգէ մէկը արդարա-
ցընել՝ չկրնար ուրանալ թէ ծայրէ ծայր ծաղրա-
ծութիւն էր՝ իտայերենին ցած ծաղրածութեանցը
դէմ, բամբասանք անոր անխիղճ բամբասանացը
դէմ, ծանր ծանր ապտակներ անոր հարուածնե-
րուն դէմ, բոյորովին հակառակ քրիստոնէական
սիրոյ եւ անյիշաջարութեան, որով եւ նոր պատ-
ճառ գայրակողութեան հաւատացեալ ժողովրդոց :

Չենք ուգեր յիշատակել հոս այս մեր խօսքին
ապացոյցները՝ այն գրքէն բաղելով . արդէն ծա-
նօթ է ընթերցողաց : Բայց միայն այս ըսենք թէ
անոր մէկ մեծ պակասութիւնն այ՛ ըստ մեր կար-
ծեաց՝ այս է, որ իտայերենին ամեն ըսածներն այ
սուտ հանելու ջանքով՝ Մխիթարեանց ազգասեր
ըլլայն այ ուրացաւ սուտ հանեց հայերէնը, գեր
անուղղակի, որ ըստ իմիք շատ պատիւ ընել էր
իտայերենին :

Արդեօք ինչ օգուտներ դիտեր էին այն նոր պար-
սաւագիրքը շարադրող ու տպագրող Մխիթա-

բէանք : — Ասոր պատասխանը վէր ի վերոյ նայողին յայտնի բան մը կրկարծուի, այս ինքն իտալերէն գրքին ըսածները սուտ ցուցնելով՝ ինքզինքնին արդարացրնել : Բայց միթէ այս վախճանիս հասած կը սեպուին այն մարդկանց առջեւ որ մտքերնին դրած են թէ նախատինք ըսածդ ոչ իրաւունք չունեցողին իրաւունք կուտայ, եւ ոչ ունեցողինը ձեռքէն կ'առնու . եւ թէ նախատական խօսքերու վրեժը ուրիշ նախատական խօսքերով հանելու գողը՝ դատաւորին վճիռ տալէն առաջ իւր դատաստանը կտրած կըլլայ : Հապա ո՞ր թողունք քրիստոնեական սուրբ հաւատոյ խրատները, եւ եկեղեցական աստիճանի վայելուչ պատիւը, ծանրութիւնն ու պարտքերը, որ ոչ երբէք հրաման կուտան այնպիսի ոճով ու իմաստներով խօսիլ եւ գրել՝ եւս եւ հաւատոյ թշնամիներուն դէմ, թող թէ հակառակ եկեղեցական իշխանաւորաց :

Մէկ բանով միայն կրնար մեկնութիւն վերցընելու կերպով մը թեթեւնայ այս գործողութիւնը՝ ինչպէս իտալերէնին նոյնպէս ալ հայերէնին հեղինակացը մտքին մէջ . այսինքն թէ ուամիկ ժողովուրդը այնպիսի ոճով միայն խօսք եւ իրաւունք կրնաւ կրնայ : — Բայց մենք ջենք կարծեր որ այն ուամիկ կարծուած ժողովուրդն ալ հանդարտութեամբ մտածած ատենը իրաւունք տայ երկու կողմերուն ալ այս ճամբան բռնած ըլլալուն, եւ ընդունի թէ իմաստուն Միսիթարեանք իմաստուն Հասունեանց (ինչպէս որ կրկոչուէին երկու կուսակցութիւնները) *ամէն* ըսածներն ալ սուտ հանելու պարտական էին՝ որպէս զի կարենան իրենց վրայ եղած ամբաստանութիւններէն արդարանայ : Եւ այս մեր

կարծեաց ստուգութիւնը յայտնի եղաւ նաեւ ազգային լրագրաց այս նիւթոյս վրայ գրածներէն :

Ե

Մուրատեան Վարժարանին մէջի Մխիթարեանց Հայերէն Պատասխանատուութեան համար հրատարակած Յայտարարութիւնը . — Մխիթարեան միաբանից վանական ժողովով հաստատած ու տպած Յայտարարութիւնը :

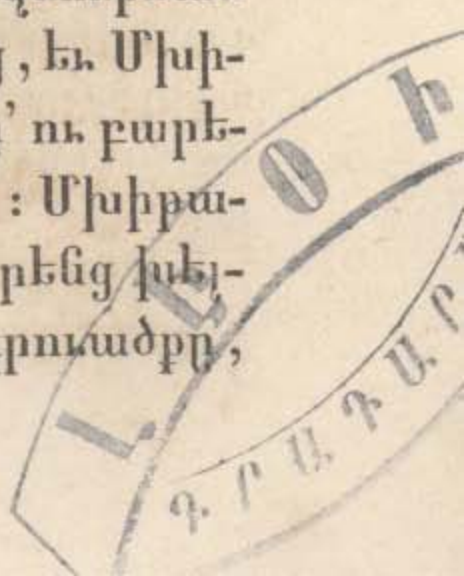
Գտնուեցան նաեւ Մխիթարեանց մէջ այնպիսի անձինք, եւ յանուանե այս Յայտարարութեան ստորագրողքս, որ հայերէն Պատասխանատուութեան մեծամեծ վնասները յայտնապէս տեսան, ջտեսանին ալ գուշակեցին : Հարիւրին մէկը միայն, եւ յատկապէս մեզի վերաբերեալը յիշենք: Այն գրուածքին 37 էրեսը այնպիսի խօսքեր կարդացինք որ մասնաւոր կերպով մեր խնամոցը յանձնուած Մուրատեան ազգային վարժարանին ներկայ եւ ապագայ վիճակին վրայ իրաւացի կասկածներու տեղիք կուտային . վասն զի ասանկ կըսէ .

« Մխիթարեանց մեծ հերետիկոսութեանը փաստ
« մըն ալ կըբերէ (եջ 127 իտայերէն պարսաւագր-
« րոյն) քանի մը Հայոց մանր տղար առնելնին իրենց
« Փարիզու դպրոցը . որ ընդ հակառակն կրնար
« աս բանս իրենց կաթոլիկութեանը ջանքին փաստ
« ըլլալ, որ Հայոց տղարը *ան դաշամբ* առնելով՝
« պզտիկ հասակէն ուղղափառ վարդապետու-
« րեամբ կըկրթեն եւ ուղղափառ կըմեծցընեն . որ
« աս սերմանքը իրենց մեծ օգուտ կրնայ ըլլալ
« ետքը ճշմարտութեան մէջ մնալու կամ գայն
« ճանջնալու եւ դիւրաւ ընդունելու : »

Այս խօսքերը յայտնապէս դեմ կելլէին Սամուէլի Մուրատայ դիտաւորութեանը, որ իր դպրոցը աշխարհական հայագգի տղոց դաստիարակութեան տեղ մը ուզէր եր ընել, եւ ոչ եկեղեցական դպրատուն, ուստի եւ ջէին կրնար Մխիթարեանք պահանջել որ մեջը սովորող աշակերտներն իրենց հարց դասանանքէն ետ կենան. եւ Մխիթարեանք թեպէտեւ միտք ալ ունենային այն գրքին ըսած կրթութիւնը տալու իրենց աշակերտներուն, սակայն *ան դաշամբ* կատունն տղաքն ըսելը բոլորովին սուտ էր. եւ թէ տղոց՝ թէ ծնողաց միտքը պղտորող եւ խրտեցընող գործուածք :

Ուստի այս Յայտարարութեան ստորագրողքս, եւ մեզի հետ Վ. Հ. Ղեռնդ վարդապետը Ալիշանեան (որ վանքին ուրիշ մէկ գործովն այն օրերը Փարիզ էր եկած) կարդացինք գրուածքը, ամբջցանք, գայրացանք, ու շուտ մը գրեցինք վանքի Առաջնորդին, աղաչեցինք որ այն գրուածքը դուրս չելլէ ամենեւին, եւ կամ գեթ այնպէս առանց բուն հեղինակին անուանը ջնրատարակուի, որպէս զի մեջի ըսուածներն ալ բոլոր Միաբանութեան կողմանէ ըսուած չկարծուին. բայց մեր աղաչանքը լսելի չեղար :

Տարածուեցար նոր պարսաւագիրքն ազգին մեջ, եւ կրնանք ըսել թէ Իտալերէնէն շատ աւելի վնասներ պատճառեց, վասն զի աւելի մեծ բազմութեան եւ ազգին մեծագոյն մասին սիրտը խռովեց, եւ Մխիթարեանց թշնամիներուն ալ բարկութիւնը՝ ու բարեկամացն ակնկորութիւնը սաստկացուց : Մխիթարեանց կուսակիցներէն ոմանք թերեւս իրենց խելքին յարմար զինարան մը գտան այն գրուածքը,

341.

Եւ անով իրենց ոսոխներուն՝ այսինքն Հասունեանց դեմ կռիւք սաստկացրնելու պատճառ եղան . բայց գիտուններն ու ծանրագլուխ անձինք պախարակեցին զիրքը , եւ մեղադրեցին անոր հեղինակները :

Անդին ազգին մեծ մասն այլ , որ կռուոյն մեջ չէր մտած , բայց մինչեւ այն ատեն իրաւունքը զրպարտելոց՝ այսինքն Մխիթարեանց տուեր էր կարեկցութեամբ , երբ տեսաւ թէ իր պաշտպանած մարդիկը գինքն այլ նախատեր են գրքին մեջ , ճայնը բարձրացուց , երկու կողմին դեմ այլ աղաղակեց , եւ աւելի Մխիթարեանց դեմ դառն գանգատներ ըրաւ եւ բողոքեց խօսքով ու գրուածներով : Մենք հոս Զմիւռնիոյ Արշալոյս Արարատեան լրագրոյն խօսքերը մեջ բերենք որ 426 թուոյն սկիզբը այս հատուածս դրեր էր : Հարկ այլ է որ այս հատուածը յիշենք , եւ ամբողջ հրատարակենք , որպէս զի հասկըցուի թէ ինչէն շարժեցանք պատասխան մը տալու թէ մենք եւ թէ միաբանութիւնը :

Զմիւռնիա , 10 Հոկտեմբերի 1852 :

« Յայտնի է բարեսէր հասարակութեանը , թէ անցեալները՝ « Վենետիկսորբ Լազարոս Մխիթարեանը » անուամբ՝ իտալերէն պարսաւագիրք մը հրատարակեցաւ ի Կոստանդնուպօլիս ընդդէմ Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ . զորոնք հերձուածող , հերետիկոս , խարդախ կանուանէ , եւ ուրիշ ասոնց նման ածականներ կուտայ . նմանապէս Հոռոմայ արոճոյն անհաւատարիմ ու անհնազանդ են կրօն , եւ այլն :

« Այս պարսաւագիրքը , թեպէտեւ անանուն , սակայն զանազան ապացոյցներով իմացուեցաւ ու հաստատուեցաւ , թէ

Գերապատիւ Հասուն Նախագահ արքեպիսկոպոսին ու
Գոյեճցի վարդապետաց գործն է :

« Բուն ազգային լրագիրները՝ լուսաւորեալ դարուս ոգւոյն
համեմատ, ըստ ժամանակին ազգասիրարար պաշտպանե-
ցին Վենետկոյ միաբանութիւնը, որչափ որ կարելի էր :

« Բայց մօտերս յիշեալ պարսաւագրքին դեմ եւ իբրո՞ւ քե
ի պաշտպանութիւն սուրբ Ղազարու Մխիթարեան միաբա-
նից, ութաձայ հայերէն նոր գիրք մը, կամ լաւ եւս է ըսել
նոր պարսաւագիրք մը երեւան ելաւ ի Կոստանդնուպօլիս
Վենետկոյ վանքը տպեալ, որ բաղկացեալ էր 113 երեսէ, բաց
ի 54 երես քարգմանեալ գրուածէ մը, « Զատագովութիւն »
անուամբ. զոր Վենետկոյ Մխիթարեան վարդապետները
տարուոյս սկիզբները իտայերէն լեզուաւ տպեր եւ Հոռոմ
յուդարկեր են :

« Այս Զատագովութեան տետրակը, զոր իրաւամբ պար-
սաւատետր կրնանք անուանել, ըստ որում անոր գրերէ
ամեն քերքին մեջ « հերձուածող, հերետիկոս, եւ մոլորեալ »
ածականները կրկնուած են Հայոց համար, այս ջատա-
գովութեան տետրակը կըսեմք, պատճառ եղաւ վերոյիշեալ
իտայերէն պարսաւագրքին հրատարակութեանը : Ուստի
տարակոյս չկայ՝ քե այս հայերէն նոր պարսաւագիրքը եւս,
որուն վրայօք է խօսքերնիս, նորանոր եւ վշտայի պատաս-
խաններ ծնանելու սահմանուած է ընդդէմ Մխիթարեանց
սուրբ Ղազարու՝ իրենց անհաշտ քշնամեաց կողմանէ .
այսինքն գոյեճցի վարդապետներէն, որոց համախորհուրդ
կերեւին ուրիշ հոռոմեազաւան հայ կրօնաւորաց միաբանու-
թիւնները :

« Մեր յարգոյ ընթերցողները՝ Վենետկոյ Մխիթարեանց հա-
մար Արշալուսոյ մեջ հրատարակուած պաշտպանողական
յօդուածները կարդայէն ետեւ, այժմ անշուշտ խիստ հե-
տաքրքրութեամբ եւ անհամբեր սրտիւ կըսպասեն տեսնե-
լու, քե արդեօք այս նոր հրատարակեալ գրքին իմաստուն
հեղինակը ուրիշ ինչ օրինաւոր եւ հիմնաւոր փաստեր յառաջ
բերած է հերքելու համար Մխիթարեանց դեմ եղած ամբաս-
տանութիւնները : Բայց մեծապէս պիտի գարմանան երբոր
իմանան քե յառաջ բերուած գլխաւոր փաստը ուրիշ բան

չէ, բայց միայն թէ « Աս օրուան օրս ամեն Մխիթարեանք
« երդում կրնեն, թէ Հայք հերձուածող եւ հերետիկոս են,
« թէ հրաման չկայ անոնց հետ հաղորդակցութիւն ընելու
« յաստուածայինս, եւ ոչ իսկ հրաման կայ անոնց եկեղե-
« ցին երբայու » :

« Այս անարժան եւ կրօնամոլական հինցած ժանգոտած
խօսքերուն կրկնութիւնը խիստ անվայել ' չըսեմք ուրիշ
բան երեւեցաւ մեզ Վենետկոյ մեծարգոյ միաբանից բերանը,
մանաւանդ այս լուսաւորեալ դարուս մեջ : Վասն զի այս-
օրինակ անարգական խօսքերուն ինչ արժեք ունենալը
շատ աղէկ գիտեն իրենք եւ իրենց ժողովրդեան ուսեալ եւ
լուսաւորեալ մասը . ուստի անօգուտ էր անշուշտ եւ մեծ
անխոհեմութիւն այնպիսի զբալարտութիւններով զիրենք
արդարացնելու ելլել, եւ հին կիրքերը զրգուել եւ ի խոր
վիրաւորել չորս միլիոն լուսաւորչակրօն ուղղափառ հայ
ժողովրդեան սիրտը, որոց բաւական ժամանակէ ի վեր
եղբայրսիրութիւն, ընտանութիւն եւ ազգասիրութիւն կը-
ցուցընէին, եւ անոնցմէ փոփոխակի սիրոյ եւ մտերմութեան
հաւաստիք կընդունէին : Այն . լուսաւորչակրօն ուղղա-
փառ Հայքս բազում նկատմամբ իրաւունք ունէինք այս
պարագայիս մեջ աւելի քաղաքավարութիւն տեսնել Վենե-
տկոյ Մխիթարեան արժանապատիւ միաբանից իմաստու-
թենէն եւ կենցաղագիտութենէն, քան թէ հրապարակաւ
ժողրական երդում մը լսել, թէ « Հայերը հերետիկոս եւ հեր-
ձուածող են, եւ հրաման չկայ անոնց եկեղեցին երբայու » :
Եւ ինչ կրնայ հետեւիլ արդեօք այսպիսի անարժան երդու-
մէն . քանզի ահա Հասուն նախագահ արքեպիսկոպոսը
եւ գոյճցի վարդապետներն ալ կերդնուն իրենց իտալերէն
պարսաւագրքին մեջ թէ Վենետկոյ Մխիթարեանք եւ հե-
տեւարար անոնց ժողովուրդը հերձուածող, հերետիկոս,
մոլորեալ են, եւ այլն, եւ այլն : Նոյն անարգական ածա-
կաններն եւս Հասունեանին եւ անոր կուսակցութեանը
նուիրեալ կըտեսնեմք Վենետկոյ վանքը տպուած յիշեալ
նոր պարսաւագրքին մեջ : Ուստի ահա պապադաւան եկե-
ղեցականք եւ պապադաւան ժողովուրդք . բայց եւ այնպէս
զիրար հերետիկոս եւ հերձուածող կրկոչեն ու զիրար ի
մահ կատեն եւ կանարգեն ի մեծ գայրակոյութիւն հոռմեա-

կան խեղճ Հայ ժողովրդեան, մեր համագգի սիրելի եղբարց :
Չայս տեսնելով բուն Հայերը, պետք է որ իրենց սրտին
վիշտը եւ սրտմտութիւնը չափաւորեն, գմտաւ ածելով թէ
Հասունեանց երդումը կամ հաստատութիւնը Մխիթարեանց
հերետիկոս ըլլալուն վրայ ինչ արժեք որ ունի նե, նոյն
արժեքը ունի Մխիթարեանց երդումը սուրբ Էջմիածնայ
որդւոցը այսինքն բուն Հայոց հերետիկոս ըլլալուն վրայ :
Բայց չեմք ուզեր լռութեամբ անցընել հայերէն պարսաւա-
գրքին մեկ գլխաւոր փաստն ալ ի պաշտպանութիւն Մխիթա-
րեանց, որոց անողոքելի հակառակորդին համար, այսինքն
Գերապատիւ Հասուն նախագահ արքեպիսկոպոսին հա-
մար երկու գերադրական խիստ սաստիկ եւ սքանչելի
աժականներ ստեղծեր է, որ են « արշիամենագերսուտիսսի-
մօրաթոս, արշիամենագերխենքիսսիմօրաթոս . » եւ այս աժա-
կանները անոր տալէն ետեւ, դարմանոցը (թիմարխանե)
կը յուղարկէ որ եօթը շղթայով կապեն գնա :

« Բայց թոյլ տուք ինձ յուշ ածել ձեզ, ո՞վ իմաստուն հե-
ղինակդ հայերէն պարսաւագրքին, թէ այն օժեալ անձը,
զոր դուն, գկնի այդպիսի սքանչելի աժականներով զարդա-
րելու եւ անօրէն հերետիկոս խելառ, եւ այլն, եւ այլն,
անուանելու, դարմանոցը կը յուղարկես, այն օժեալ
անձը կըսեմք, Հոռմ գնաց եւ Հոռմայ պապական ան-
սխալ ժողովքէն եւ անսխալ պապէն նախագահ արքեպիս-
կոպոս եւ հոգեւոր հովիւ ընտրուած է շատոնցմե հետե, եւ
հոռմեական հայ ժողովրդեան մեկ մեծ մասը հաճ եւ
հաւան է անոր ընթացքին, ու մնացեալ մասն ալ կը պար-
տաւորի կուրօրէն հնազանդիլ անոր : Այս անձը զուցե՛
շատ ժամանակ չանցած, յաղթանակաւ պիտի վերադառ-
նայ Հոռմէն պապական նոր կոնդակաւ մը, եւ յայնժամ
դուն ալ, ինչպէս նաեւ հոռմեական բոլոր հայ ժողովուր-
դը պիտի պարտաւորիք երբալ անոր աջը համբուրել,
եւ անոր ցոյց տուած կարգադրութեանցը հետեւիլ՝ եթէ չէք
ուզեր դատապարտուիլ իբրեւ անհնազանդ եւ անհաւատա-
րիմ Հոռմայ գահուն : Ուստի ինչ օգուտ էյաւ ձեր այս
արտաքոյ կարգի գերադրական աժականներ ստեղծելէն :
Քան լիցի մեզ որ մեք զՀասունեանը պաշտպանել ուզեմք .
սակայն կուզեմք խոնարհաբար իմացնել Մխիթարեանց

պաշտպանութեանը ելլող հեղինակին, թէ Հասունեանք կրնան այս պատասխանը տալ իրեն : Ուստի մեք կրկարձեմք թէ շատ բարի էր, որ յիշեալ հեղինակը վեհանձնական լուսօրին մը պահէր այս դեպքիս մեջ, արհամարհելով Հասունեանց ամբաստանութիւնները՝ քան թէ այսպիսի թեթեւութեամբ գրուած նախատական խօսքերով գէնք տալ անոնց ձեռքը : Նմանապէս չէինք ուզեր ամենեւին լսել այս հետեւեալ անհամեստ նմանութիւնը զոր յառաջ կրբերէ իւր պարսաւագրքին 42երորդ երեսը ի դատապարտութիւն Հասունեանին . « Սուրբ Ղազարու վանքը ինչ կրկարծէ կոր « ատ խելյառը, Զինքօփինքօյին մեխանան, չէ նէ մի Պյօն-« տէլին լօքանտան : »

« Հայերէն պարսաւագրքին հեղինակը կուզէ հաստատել, թէ Մխիթարեանք հիմնադիր կամ գործակից չեղան Համագգեաց ազգասիրական ընկերութեանը : Եւ թեպէտ Վենետկոյ Մխիթարեան վարդապետներէն մէկը, այսինքն վերապատուելի Մինասեան Հ. Պետրոսը անոր կանոնադրութիւնը գրեր է ի սկզբան, սակայն ուրիշ նպատակաւ չէ ըրեր կրսէ, այլ որպէս զի չըլլայ թէ (հոռմեադաւան) « ազգային երիտասարդք ինքնիրեննուն այ գեշագոյն բան մը ընեն » : Զեմք գիտեր թէ Մխիթարեանք կընդունին արդեօք պարսաւագրքին այս հաստատութիւնը, այսինքն թէ Համագգեաց ընկերութիւնը ի սկզբանէ գեշ էր, եւ Հ. Պետրոսը գեշ բանի ձեռք գարկեր է, որպէս զի ազգային երիտասարդք այ գեշագոյն բան մը չընեն . ըսել կուզէ ուրեմն թէ երկուց չարեաց փոքրագոյնը ընտրեր է : Այս խօսքը՝ ըստ որում ուղղակի Համագգեաց Ընկերութեան յարգոյ եւ ազգասեր անդամոց կըղպջի, ուստի անոնց կըվերաբերի արդարացրնել գինքեանս, եթէ չեն ուզեր չար գործի մը ձեռք գարնող, այսինքն չարագործ սեպուիլ՝ պարսաւագրքին ըսածին նայելով :

« Պիտի վերջացնեմք այս վշտալի յօդուածը յուշ ածելով մեր համագգի Մխիթարեան լուսաւորեալ ժողովրդեան՝ թէ անցեալները, երբոր Հասունեանց կողմանէ հերձուածող եւ հերետիկոս անուանեցան, իրենք որ ափ մը ժողովուրդ են, որչափ մեծ վիշտ եւ սրտմտութիւն եւ այլայլութիւն գգացին, եւ սկսան խռովիլ, գայրանայ եւ ոմանք հրապարակաւ

անիծանել եւ հայհոյել : Ուստի երկբայութիւն չկայ թէ բուն Հայերն եւս (որոց հարիւրին երկուքը անգամ չեն կազմեր հռոմեական հայք) նոյն վիշտը եւ սրամտութիւնը պիտի զգան եւ զգացին . եւ հետեւաբար իրաւունք ունիմք Մխիթարեան վերապատուելի վարդապետաց եւ անոնց ժողովրդեան քրիստոնեակայել ներողամտութեանը վրայ, երկոմանք ի մենջ, ընդդէմ աւետարանական հեգութեան, իրենց բարկութիւնը չկրնայով զսպել, կրիւք խօսին կամ գրեն իրենց դէմ :

« Դժբաղդութեամբ վենետկոյ վանքը ի պաշտպանութիւն Մխիթարեանց միաբանութեան տպեալ հայերէն պարսաւագիրքը, փոխանակ հանդարտ ոգւոյ, հեգութեան եւ ներողամտութեան օրինակ մը տալու հասարակութեանը, նմանապէս Հասունեան կուսակցութեան, եւ փոխանակ՝ իբրեւ ճշմարիտ աշակերտ 'Գրիստոսի' առօրեայու Մխիթարեանց քշնամեաց վրայ եւ ըսելու, « Տէր, թող դոցա, զի ո՛չ գիտեն զինչ գործեն » . փոխանակ այսպէս ընելու, կըսեմք, յիշեալ հեղինակը իւր պարսաւագրքին մէջ այնքան անարգական եւ գէշ խօսքեր ուղղեր է Հասունեանց դէմ, որ անհնար է թէ նոյն գէշ խօսքերէն մեկ քանին ի տարապարտուց գրուած ջրլլայ . ուստի կրնայ ըլլայ որ սուրբ աւետարանին դատապարտութեանը ներքեւ մնայ, որ կըսէ. « Ամենայն որ բարկանայ եղբօր իւրում տարապարտուց՝ պարտաւոր լիցի դատաստանի . եւ որ ասիցէ ցեղբայր իւր յիմար, պարտաւոր լիցի ատենի . եւ որ ասիցէ ցեղբայր իւր մորոս, պարտաւոր լիցի գեհեն հրոյն » :

« Ո՞ր թողունք հապա, որ կոխէն դուրս եղածներն եւս, այսինքն գրուն հայերը անգամ չարաչար կրնախատէ, Հայաստանեայց կարուղիկէ առաքելական ուղղափառ սուրբ եկեղեցին, որուն մէջ ծնեալ եւ մկրտեալ է, բաց ի ուրիշ շատ հռոմեական հայերէն՝ իրենց այս օրուան հոգեւոր հովիւն այ՛ Գերապատիւ Հասունեան նախագահ արքեպիսկոպոսը, ըստ վկայութեան նոյն իսկ հայերէն պարսաւագրքին : »

Թեպետեւ այս յօդուածոյս մէջ այնպիսի խօսքեր կան որ շարադրողին հռովմեական հայ ջրլլա-

յովը միայն կրնան արդարանայ հռովմեական ըն-
թերցողաց առջեւը, բայց ընդհանրապէս գանգաւո-
նէրուն ու մեղադրութեանց մեծ մասին իրա-
ւացի ըլլալուն տարակոյս չկար : Միանգամայն
ասով կիմացուեր թէ որչափ զայրացեր են ազգայինը
այն գրուածքին դեմ, եւ թէ այս յօդուածն ալ կար-
դայով որչափ եւս առաւել պիտի զայրանան :
Մտածեցինք այս Յայտարարութեան ստորագրող-
քըս որ դարման մը ընենք մեր կողմանէ, որչափ
որ կարելի է շուտով, այնքան ջարեաց եւ գայթա-
կողութեանց . եւ ուզելով կերպով մը թէ Միաբանու-
թիւնն ազատել եւ թէ գմեզ՝ լրագրին ըրած ամ-
բաստանութիւններէն, համառօտ նամակ մը շա-
րադրեցինք, ու միայն մեզմէ մէկուն՝ այսինքն
Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի վարդապետին ստորա-
գրութեամբը յուղարկեցինք նոյն Զմիւռնիոյ լրա-
գրին որ հրատարակէ, ինչպէս որ պատշաճն ալ՝
սովորութիւնն ալ գայն կը պահանջեր :

Հարկ կը համարինք նորէն հրատարակել հոս այն
նամակը .

« Արգոյ հրատարակիչ Արարատեան Արշալուսոյ .

« Փարիզ, 7 Նոյեմբերի 1852 :

« Լրագրոյդ 426 թիւը երեկ հասաւ ձեռքս, եւ առաջին
հատուածը կարդալով՝ ըստ բազում գլխոց իրաւացի գտայ
այն խորհրդածութիւններն որ ըրեր էք՝ իտալերէն պարսաւա-
գրոյն դեմ Ս . Ղազարու տպարանէն ելած նոյնպէս անա-
նուն հայերէն գրուածքին վրայ : Ինչ որ այսու առթիւ մեր
Մխիթարեան միաբանութեան համար ըսեր էք՝ ամենն ալ
իրաւացի կըլլային՝ թէ որ այն գիրքը Միաբանութենէն

շարադրուած եւ կամ բոլոր միաբանից հաւանութեամբը տպուած ըլլար, որ այնպէս չէ : Այն գրուածքին հեղինակը մեր վարդապետաց մեկն է միայն . եւ որովհետեւ խտայերէն պարսաւագրոյն մեջ այն անձին անունն ալ ծանր գրապատութեամբք յիշուած է, կերպով մը իրաւունք ունեցած սեպուեր է անշուշտ պահանջելու որ հրաման տրուի իրեն ինքզինքը պաշտպանելու եւ գրուածքը վանքին տպարանը տպելու :

«Այս տեսակ ջատագովութիւնները շատ անգամ փոխանակ արդարացրնելու յանցաւոր կրնեն զմարդ . եւ հրամանքդ լաւ հասկըցեր ես որ այն գրուածքը կրնայ վնասակար ըլլալ մեր միաբանութեան թէ Հոռոմ թէ Պօլիս եւ թէ ուրիշ ուր տեղ որ խրկուի : Գիրքը տպագրողներն ալ անտարակոյս կրգուշակէին այս վնասը՝ թէ որ իրենց դէմ եղած ամբաստանութիւններէն քիչ շատ տագնապած ու շփոթած չըլլային, եւ չէին թողուր որ իրենց տպարանէն առանց քննութեան եւ հարկաւոր սրբագրութեանց այնպիսի ոճով եւ իմաստներով գիրք մը ելլէ :

«Մխիթարեան միաբանից մեջ մինակ ես չեմ ափսոսացողը այն գրուածքին հրատարակուելուն. մանաւանդ որ տեղւոյն անունէն՝ չգիտցողները կրնան կարծել թէ բոլոր Միաբանութեան կողմանէ ելած է : Ուստի կըխնդրեմ որ նամակիս տպագրութեամբը ծանուցանէք ձեր ընթերցողաց թէ մենք հաստատութեամբ դրած ենք մտքերնիս որ ամենեւին չխոտորինք այն քրիստոնեական եղբայրսիրութեան եւ ճշմարիտ ազգասիրութեան զգացմունքներէն որ հրամանքդ ալ շատ անգամ արդարացի գովեստներով բարեհաճեր ես յիշատակել, եւ մենք մինչեւ հիմա ամենայն անկեղծութեամբ ցուցուցեր ենք . վասն զի անջնջելի կերպով տպաւորուած են ասոնք մեր սրտին մեջ : Ողջ լերուք :

« Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ Վ. ԱՅՎԱԶՈՎԱՍԳԻ,

Մխիթարեան : »

Արդ այս նամակին խօսքերէն ո՛չ ապաքէն յայտնապէս կըտեսնուի թէ ջանացեր էինք ոչ միայն

Միաբանութիւնն արդարացրնելու, այլ է. այն գրքին հեղինակը, է. նոյն իսկ տպագրողները . է. բոլոր նամակին գլխաւոր իմաստը ո՛չ ապաքէն այս էր միայն թէ « Հայերէն պարսաւագիրքը բոլոր Մխիթարեան միաբանութեան շարադրած կամ հաւնած բանը չէ, այլ մէկ քանի միաբանից միայն հաւնածն ու տպածն է : » Այսպէս հասկըցէր էր նոյն իսկ Զմիւռնիոյ լրագրատէտը, ինչպէս որ ըսաւ այն նամակը հրատարակած թերթին մէջ . « Ուրախ սրտիւ . . . կը ծանուցանեմք , թէ քրիստոնեական ոգով գրած և լատինական նամակ մը , լո՛ր անցեալ շաբաթու ընկալար Փարիզէն՝ Վենետիկոյ Մխիթարեան ուխտին գլխաւոր է. գիտնական անդամոց մէկէն , կը հաստատէ թէ այն գրուածքը Մխիթարեան միաբանութեան կողմանէ չէ , այլ մասնաւոր անձի մը գործ է : Այլ է. կը դատաւարտէ մեզի հետ՝ յիշեալ հայերէն պարսաւագրոյն իմաստները է. ոճը , է. կաշիսատի՝ որչափ որ կարելի է՝ բժշկել ազգասիրաց բէկեալ սիրտը » է. այլն :

Ուր թողունք որ նոյն իսկ պարսաւագիրքն աչքէ անցրնող ու տպողները՝ իրենց Առաջնորդովը հանդերձ՝ գոջացէր էին եղածին վրայ , է. Փարիզ գրտնուող Մխիթարեանցս պէս իրենք ալ նոյն լրագրին 426 թուոյն մէջի գանգատները կարդայէն ետեւսաստիկ տագնապած , նոր Յայտարարութիւն մը շարադրէր , վանական ժողովով քննէր ու առանձին տպէր էին որ սփռէն ազգին մէջ , ու իրենց դէմ գայրացեալ միտքերը բժշկէն : Ահաւասիկ այն յայտարարութեան օրինակը , որուն տեղ տեղ մէկ էրկու ծանօթութիւն աւելցրնելը անօգուտ չէնք համարիր .

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆ ՈՒԹԵԱՆ

« Մինչդեռ մեր Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութիւնն նախատալից եւ խռովարար պարսաւագրքէ մը վիրաւորաւած, ինքն զինքն պաշտպանելու եւ ազգերնուս մեջ ծագած գայրակղութիւնը վերցընելու կը ջանար, ոճով եւ վաւերական վկայութեամբք գրուած պատասխան մը հանելու եւ ցուցընելու ազգին եւ եկեղեցւոյ եւ բոլոր աշխարհքիս առջեւ՝ իր գործոց դիտմունքն եւ ազգասիրութիւնն, որոնց համար բազմաց սիրելի եւ պատուելի եղած, ոմանց ալ նախանձելի կամ խորշելի կ'երեւնար կամ կը հռչակուէր. բարեկամաց յորդորանքէն « ստիպուեցաւ. » հրատարակելու առժամայն գրուած պատասխանատութիւն մը, որուն տեղ տեղ ոճը եւ բառերն (որ աւելի բուն շարադրողին ոճն է), ինչպէս ամեն խոհական եւ անաչառ ընթերցող կիմանայ, թեպէտ եւ ի դիմաց միաբանութեան մը հրատարակուած ալ « սեպի » , եւ տեղ տեղ իմաստներուն սաստկութիւնն, ըսենք նաեւ « խստութիւնն, » տեղ տեղ ալ տարրեր մտքով առնուիլն, ընթերցողաց ոմանց գայրակղութեան եւ դժուարութեան պատճառ տուած ըլլալը՝ իմացանք գանազան ազգային օրագրաց ձեռքով, եւ աւելի Զմիւռնիոյ Արարատեան Արշալուսոյն մեջ. ուսկից նոր վերք մ'ալ առինք, եւ թերեւս առջինէն աւելի ծանր : Վասն զի այս ետքի գրուածներն ոչ այնքան զմեզ նախատելու մտօք շարժած են մեզի դէմ, հապա զմեզ իսկ նախատող եւ վիրաւորող սեպելով ազգերնուս կամ անոր մեծագոյն մասի մը, զոր մենք միշտ « սիրեր եւ պաշտպաներ եմք, եւ ի նոյն միտս եւ կամս հիմայ ալ հաստատ եմք եւ պիտի մնամք » ցորջափ երկրիս վրայ Հայք եւ Մխիթարեանք պիտի մնան : Կըխոստովանիմք ճշմարտութեամբ, որ մեզի դէմ եղած պարսաւանաց ակամայ շարժեցանք պատասխան տալու, եւ մանաւանդ շուտով պատասխան

տայու . իսկ երբոր մենք գուրիշն պարսաւող երեւցանք՝
կը փութամք ոչ միայն մեր բարեմտութիւնն յայտնելու , այլ
եւ դարձեալ ամենապատրաստ ազգասիրութեամբ « աջ մա-
տուցանելու » անոնց՝ որ ո՛ր եւ իցէ կերպով զիրենք կը սեպեն
մեզմէ նախատուած . եւ կը յուսամք որ այն ազգն որ իրեն
սիրոյն անշեջ վառարան մը սեպեր ու պատուեր է այս Միա-
բանութիւնս , նովին սիրով ձեռք տայ՝ ոչ մեզի միայն , այլ
եւ բոլոր իր մեջի միաբանութեան գանազան զատած կամ
կոտրած օղերն միացընելու , եւ խաղաղական սրտիւ եւ
բանիւք իր երջանկութեանը միտ ղնելու (1) :

« Որչափ ալ ազգերնուս սերն եւ օգուտն մեզի կը քաղցրա-
ցընէ զայս այսպէս ընել , նոյն սերն արդարութեան համար
կըստիպէ ալ զմեզ՝ որ քանի մը խօսքով պարզենք մեր
իմաստներն՝ որ այն Պատասխանատուութեան գրքին մեջ
կամ աղէկ ջեն բացատրուած կամ ջեն իմացուած . եւ որով-
հետեւ այն գրուածքին դէմ բողոքողաց մեջ Զմիւռնիոյ օրա-
գիրն աւելի ծանր կերպով գրութեամբն բազմաց մտադրու-
թիւնն իրեն կըրնայ դարձընել , մենք ալ կարճ ի կարճոյ
կուգենք պատասխանել իրեն իրեք գլխաւոր մեղադրու-
թեանցն , որ մեր վրայ կը ղնէ . անոր ցուցուցած կամ կար-
ծած գայրակողութիւնն վերցընելու մտօք , եւ ոչ հակառա-
կելու :

« Այս բրած մեղադրութեանց մեծագոյնը այն է որ այն Պա-
տասխանատուութեան հեղինակը մեկ քանի բանաստեղծա-
կան նորահնար ածականներով եւ խիստ գրուցուածքներով
կընախատէ գԳեր . Հասուն Նախագահը : Բայց ներք մեզի
ըսելու թրագիրը որ նախ ինքն իսկ կըցուցընէ թէ Պարսաւա-
գրքին հեղինակը մեկ չէ , այլ քանի մը անձինք :

« Երկրորդ , պէտք է որ գիտնայ այս ծանուցեալ օրենքն ալ ,
որ գրուածք մը երբոր անանուն դուրս կ'ելլէ , անոր դէմ
գրուածքներն ալ ասոր կամ անոր ջեն կընար երթալ , եւ ոչ
ոք իբրեւ աս անձին կամ ան անձին դէմ գրած ըլլալով յան-

1 Բոլոր այս յառաջարանական խօսակցութեան բառերն
ալ նշանական են , եւ մեր Նամակին առաջին եւ վերջին խօս-
քերուն հետ քաղղատելու արժանի :

ցաւոր կը սեպուի . արքունի հրովարտակի մըն ալ երբոր վերը կամ վարը արքունական անուն կամ կնիք որ չըլլայ զանի նախատող կամ անարգողը դատաստանի տակ չիյնար, մանաւանդ երբոր ինքը քագաւորը իմս չէ ըսելով չընդունի այն հրովարտակը : Գիտեն ամենքը որ Գեր . Հասուն Եպիսկոպոսապետը ատ խօսքերը գրուցուելէն ետքն ալ, յայտարարութիւն ընելով եւ իրեն գրպարտութիւն համարելով՝ իրաւունք տուած կըլլայ գրքին հեղինակին դէմ գրելու : Եւ քե որ իրացընէ գրքին ճակատը դրուած ըլլար այնպիսի մէկ անուն մը, հարկաւ շատ ուրիշ կերպ պատասխան կը տրուէր : Կրնայ տեսնայ Օրագիրը որ այն Մխիթարեանց պատասխանատուութեանը մեջ քանի մը տեղ եղած է Գեր . Հասուն նախագահին յիշատակութիւնը, եւ կարծենք որ իր պատուոյն դպչելու բան մը գրուցուած չէ (1) : Ուրեմն այն մեղադրուած խօսքերը Պարսաւագրքին դէմ գրուցուած են, մանաւանդ քե անոր անճոռնի ստութեանցը ու գրպարտութեանցը դէմ, իրեն ծանր ծանր խօսքերէն մէկ քանին միայն հեղինակին վրայ դարձունելով :

« Իսկ քե Օրագիրը Պարսաւագրքին անանուն հեղինակին ալ չվայելցնէ ու մեծապէս մեղադրութեան արժանի համարի, կը յիշեցնենք իրեն Պօղոս առաքեալը, որ երբոր Աննա քահանայապետին ատեանը կեցած պատասխան կուտար իր անմեղութիւնը ցուցնելով, եւ քահանայապետը հրամայեց հարկանել գերան նորա, ինչ ըսաւ անոր Առաքեալը . « Հարկանելոց է գրեզ Աստուած, որմ բռեալ . եւ դու նստիս դատել զիս ըստ օրինաց, եւ առանց օրինաց հրամայես զիս հարկանել » : Ատ խօսքը շատ ծանր երեցաւ հոն քովը կեցողներուն եւ ըսին, ինչպէս հիմա Մխիթարեանց, « Զքահանայապետ Աստուծոյ հայհոյես » : Որուն Մխիթարեան հեղինակն ալ հիմա նոյն Առաքելոյն տուած պատասխանը կուտայ . « Ոչ գիտի, եղբարք, եք իցէ քահանայապետ » : Վասն զի հոս մէկ անանուն մը աներեւոյթ եւ անյայտ՝ ինք գինքը ծածկեր ու բերանը բացեր ամեն

1 Այս կարծեաց ծոութիւնը չտեսնող մը եղամ՝ է արդեօք այն հայերէն պարսաւագիրքը կարդացողաց մեջ :

ուգածը առանց խնայելու այնպիսի անվայել կերպերով կը գրուցէ, եւ կը նախատէ չէ մեկ՝ այլ չորս հինգ օժեպ եպիսկոպոսներ ու մեկ Մխիթար Արքայի պէս աստուածարեալ անձ մը, եւ այնչափ վախճանեալ եւ կենդանի Վարդապետաց խումբ մը, ամեն գրպարտութիւն եւ ծանր խօսքեր ըսելով, ինչպէս որ Օրագիրն ալ գիտէ եւ կը վկայէ, զորոնք նրատասխանը գրողը չէր կրնար օժելոյ մը տալ, ուստի եւ այնպիսի անարժան եւ դատապարտելի բանի մը սաստիկ գեշութիւնը ցուցնելու համար ըսուած խօսքերը, որպէս զի ուրիշ մեկ մ'ալ չհամարձակի այդ ամենավնասակար յանդրգնութիւնը ընելու՝ օժելոյ մը չեն տրուած . բայց թէ որ դարձեալ մեկը անանկ համարի՝ մեղադրելու իրաւունք ունի (1), վասն զի չվայել ամենեւին օժելոյ մը՝ այն խօսքերը՝ որոնք այն անշնորհք Պարսաւագիրքը գրողին դէմ գրուցուեր են, ուստի մեղադրելի կըլլան :

« Ի վերայ այսր ամենայնի աս ալ իրաւ է՝ ինչպէս Օրագիրն ալ խոհեմարար կը գրուցէ՝ թէ անանկ պարսաւագիրք մը արհամարհել ու պատասխան չտալը ամենէն աղէկ վայլածն էր Մխիթարեանց . եւ այնպէս ալ կ'ընէին թէ որ գրքին գրպարտութիւններն ալ Մխիթարեանց պատուոյն եւ անուանը միայն դպչող բաներ ըլլային, եւ ոչ հաւատքնուն ալ, որ հարկաւ մեծ զայրակողութիւն մը կը պատճառէր ժողովրդեան, մանաւանդ երբոր յութիւնը իբրեւ հաստատութեան նշան մը սեպուէր . անոր համար առ ժամս այն պատասխանը տրուեցաւ, որուն մեջ թէ որ պատշաճէն եւել բան մ'ալ գրուցուած է՝ յուսանք որ ընթերցողք ներողամիտ կըլլան այնպիսի կերպով նախատուած ընկերութեան մը համար գրող հեղինակին, որ ինքն ալ մասնաւորապէս ծանր կերպով նախատուած է այն Պարսաւագիրքին մէջ :

« Աւելորդ է թերեւս ըսելը որ այն Պատասխանատուութեանը մեկ երկու խօսքերն ալ ծուռ հասկըցուեր են . որովհետեւ Պարսաւագիրքը գրող անանունին « հերետիկոս » ըսուած ալ է նէ՝ ձեռնարկութեան կերպով մը ըսուած է, իրեն ըրած ծուռ տրամարանութիւնները ծաղրելով :

1 Ինչպէս նաեւ մենք :

« Երկրորդ մեղադրութիւնը Օրագրին այն է՝ որ Համագ-
գեաց ընկերութեանը համար գրուցուեր է թէ « Որպէս զի այլ
գեշագոյն բան մը չընեն երիտասարդները » . ուսկից աս
կ'ուգէ հանել Օրագիրը , թէ ուրեմն առաջ գեշ է եղեր ընկե-
րութիւնը որ այլ գեշագոյն չըլլայ կըսուի : Սակայն այդ
գեշագոյն բառը ընկերութեան համար ըսուած չէ եւ չէր այլ
կրնար ըսուելու . որովհետեւ այն ժամանակը դեռ ընկերու-
թիւնը հազիւ սկսուած ըլլալով՝ աղէկ կամ գեշ բան մը ընե-
լու այ դեռ ատեն չէր եղած . հապա ընկերութեան կանոն-
ներուն վրայօք ըսուած է հենգնօրէն , որոնց համար իբրեւ
գեշ՝ շատ խօսքեր եղած ըլլալով , ինչպէս ամենուն յայտնի
է , զայն կուգէ հասկըցնել գրողը՝ թէ Վ. Հ. Պետրոս վարդա-
պետը անոր համար յանձն առաւ այդ կանոնները գրելու ,
որ երիտասարդները իրենց գլխուն այլ գեշագոյն բան մը
չընեն . թէ որ աս իր միտքը աղէկ չէ կըցեր բացատրել՝
պակտութիւնը բացատրութեանը կողմանէ է եւ ոչ Համագ-
գեաց ընկերութեանը . (1):

« Գանք երրորդ եւ ծանրագոյն մեղադրութեանը , որուն
համար դառնացեալ սրախ կը բողոքէ օրագիրը թէ Մխի-
բարեանք հերետիկոսի ու հերձուածողի անարգական անուն-
ներով նախատեր են գրուն Հայերը . եւ թէ « Երդում կընեն
թէ Հայք հերձուածող եւ հերետիկոս են » : Իրենց ըսածը աս է .
« Մխիբարեանք ասորուան օրս երդում կընեն ատ իրեք խըն-
դրոյն վրայօք , իրենց՝ սուրբ Աբողին հետ միշտ եւ կատարեալ
միաբանութեանը , եւ թէ ոչ երբեք ուրիշ ուղղափառ վարդա-
պետներէն զատ եւ օտար կարծիք եւ վարդապետութիւն
ունեցեր են » : Մխիբարեանք այնչափ յանդուգն չեն որ
եկեղեցւոյ դատաստանը իրենց յափշտակելով իրենք իրենցմէ
այդպէս երդմունքներով անանկ մէկ բացարձակ եւ ընդհա-
նուր վճիռ մը տան . եւ ոչ այնչափ տխմար , որ ուրիշի հաւա-
տոցը համար երդումն ընեն (2): Իսկ թէ այսպիսի խնդրոց մէջ

1 Տես ի Հոռոմ տրուած առաջին Յայտարարութեան ին-
ներորդ յօդուածը :

2 Տես երկրորդ Յայտարարութեան գլխաւոր իմաստը Պա-
պական Կոնդակին մէջ :

սուրբ եկեղեցւոյ եւ ուրիշ ուղղափառ վարդապետաց կարծիքն ինչ է՝ հերիք սորվեցուցեր են Մխիթարեանք իրենց գրոցը մեջ, ինչպէս այն Տրամախօսութեանը մեջ ալ որն որ կրչիշուի «Տերտիրոջ մը Վերջաբան» անունով նոր հրատարակած տետրակին մեջ, եւ կը փափագին որ ազգայինք իրենք իրենցմէ ալ աստուածաբանութենէ եւ աստուածաբան վարդապետներէ տեղեկանան առ բանիւ վրայօք, որով Մխիթարեանց ալ արդարութիւնը իմացուի : Թէ որ չէ՝ Օրագրին ըրած այդ բողոքը եւ մեղադրութիւնը ծանր է լսել Մխիթարեանց, որոնցմէ շատ հեռու է (1) իրենց ազգայնոցը նախատինք կամ բշնամանք ընելու կամքը : Իրենց ազգասիրութիւնը քիչ շատ՝ կարծեն որ յայտնի եղած է իրենց գործքերէն . եւ թէ որ քիչ մը իրենց ազգը նախատել ուզենային, իրենք այսչափ չէին նախատուեր : Փորձով իմացած գիտեն առկա այն մեղադրուած բառերուն ծանրութիւնը, անոր համար հարիւր յիսուն տարիէ ի վեր է որ փափագեր, ջանացեր եւ աշխատեր են վերցնելու ազգին մեջէն այդ ատելի եւ աղետալի բառերն ալ եւ անոնց պատճառներն ալ . ինչ որ կրցեր են ազգին բարւոյն եւ պայծառութեանը համար ընելու՝ ըրեր են, Հայոց ազգն ալ ազգաց եւ ազանց առջին ճանչցընելու ու փառաւորելու անփոյթ չեն եղած . կարճ խօսքով՝ այնչափ սիրեր են իրենց համագգիքը, որ ամեն բանէն ետքը մէկ այնպիսի փառաւոր Պարսաւագրքի մըն ալ արժանի եղեր են : Այսու ամենայնիւ եթէ յումանց ազգատեացք կը համարուին եւ վնասակարք ազգին, խօսքերնին չլսուիր, եւ իրենց դաւանած եւ քարոզած կարողիկէ եկեղեցւոյ ճշմարտութեանցը դէմ հակառակութիւն որ կրչայ, ըսել է թէ ուրեմն իրենց ու ազգայնոց ընդունած հաւատոյ վարդապետութեանցը մեջ տարբերութիւն մը կայ, գորն որ իրենք ազգայինք ալ ճանչնալով՝ հոռմեական կամ հոռմեադաւան կը կոչեն զանոնք, չըսենք թէ ուրիշ անուններ ալ կուտան . եւ այս տարբերութեան հարկաւ հետեւանքըն է բաժանումը : Եթէ ծանր է ազգայնոց առ բաժանումը

1 Ընթերցիր, « շատ հեռու էր » :

եւ այդ բաժանման հետեւանքները , ու շատ հեղ պատճառ
նաեւ յակամայս ազգային վիճից եւ բանակոռուքեանց ,
մեզի կերեւնայ թէ անոր ճարն է որ , ինչպէս կըսեն բողոքեն
ու ցուցունեն բոլոր աշխարհքիս առջին իրենց անդիմադարձ
սերը եւ միաբան դառանութիւնը Քրիստոսի ընդհանուր ուղ-
ղափառ եկեղեցւոյ հետ . ասկեց մեծ , ասկեց ուրախալի բան
ինչ կրնայ ըլլալ Մխիթարեանց համար . եւ եթէ իրենց թէ
մէկ կողմէն եւ թէ մէկալ կողմէն այսչափ լսած նախատինք-
ներէն այս մեծ օգուտն որ ելլայ , իրենք զիրենք երջանիկ
կը սեպեն , եւ ամենայն սիրով ներեր են ու կրներեն մինչեւ
հիմա լսած նախատինքներնուն , եւ նոյնչափ եւս , եւ անելի
ալ լսելու պատրաստ են ազգերնուն բարեացն համար : »

Այս յայտարարութեանս մեջ գտնուած այլեւայլ
մէկնաբանութեանցը ջնայելով , բուն իմաստը ո՞չ
ապարեն այս միայն էր թէ բոլոր Միաբանութեան
պետք չէ ընծայել հայերէն պարսաւագրքին մեջի
ամեն իմաստները , այլ անոր հեղինակին . որով
ահա նորէն կըսենք , Փարիզէն գրուած նամակին ալ
համաձայն կըլլար ըստ եական մասին : Եւ որ մեծն
է , նոյնպէս հասկըցան նաեւ ի Պօլիս գտնուող Մխի-
թարեանք . ուստի այն յայտարարութիւնը առած-
նուն պէս՝ աներեւոյթ ըրին , դուրս ջհանեցին :

2

Բողոք Մխիթարեանց որ ի Պօլիս ընդդէմ
նամակին Հ. Գաբրիելի :

Պօլիս գտնուող Մխիթարեան վարդապետները
էրբոր տեսան Զմիռոնիոյ լրագրին մեջ մեր կող-
մանէ գրուած նամակը , նայեցան որ զայն ալ ծած-

կելու հնարը չկայ, փութացան անոր դէմ միաբանական յայտարարութեամբ մը բողոքել, ոչ միայն իրենց կողմանէ (ինչպէս մենք ըրեր էինք), այլեւ ի դիմաց բոլոր վանքին եւ Աբբային, հաստատելով թէ այն պարսաւագիրքը մասնաւորի բան չէ, այլ բոլոր միաբանութեան շարադրած կամ ընդունելի սեպած գործքն է : Բուն յայտարարութիւնը մեջ բերենք :

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

« Արշալոյս Արարատեան լրագրին 429 բուին մեջ մեկ բուռք մը կարդացինք, Փարիզէն գրուած 7 նոյեմբերի, Այվազովսքի Հ. Գարրիէլ Մխիթարեան վարդապետին ստորագրութեամբ, որ կուգէ ցուցնել՝ թէ իտալերէն պարսաւագրին դէմ Սուրբ Ղազարու վանքէն ելած պատասխանը՝ Մխիթարեան Միաբանութեանը չէ, հապա մասնաւոր մարդու մը : Ով որ աշխարքի օրինաց տեղեկութիւն ունի եւ խելքը բանեցնէ նէ, ինքնիրեն պէտք է հետեցընէ, որ Սուրբ Ղազարու վանքին տպարանէն ելած ո՞ր եւ իցէ զիրք մը՝ ո՞ր եւ է հեղինակի անունով ըլլայ բոլոր Միաբանութեան կրհամարի, եւ Աբբան է երաշխաւոր, բող թէ երբոր առանց անուան ըլլայ վասն զի Սուրբ Ղազարու վանքին տպարանը ոչ է հասարակաց տպարան որ ամէն առանձնական մարդ ուզածը տպէ . իսկ Միաբանութեան անձ մը դուրս տեղ բան մը տպելու ըլլայ, ինքնագլուխ ըրած կըլլայ, եւ գայն չի ձանձնար Աբբան եւ Միաբանութիւնը : Ուստի հարկ չկայ ծանուցանել Հասարակութեան որ ան բուռքը Մխիթարեան Միաբանութեանը չի կրնար ըլլայ, այլ միայն ան մեկ մարդունն է՝ որուն անունն այ տակը ստորագրած է : Եւ ամէն կարդացող ինքիրեն պէտք է ըսէ, որ աս թղթին հեղինակը ինչ համարձակութեամբ վատահացեր է վանքին տպարանը առանց անուան մը տպուած բանը՝ մեկ մասնաւորի մը գործ երեւցնել եւ իր օտար տպարան ինքնագլուխ տպած բուռքը եւ կարծիքը՝ Միաբանութեան ուրիշ

անձանց այ ընծայել : Վասն այնորիկ մենք ամենքս միա-
բան, նա եւ մեր Աբբային ու Միաբանութեան կողմանէ, ջենք
ճանչնար եւ ջենք ընդունիր ամենեւին ան բուռքը, եւ կը
բողոքենք անոր դեմ առաջի բոլոր Հասարակութեան :

Միաբանութիւն Մխիթարեան
Վարդապետաց Վենետկոյ որ
ի Պօլիս :

Ի Կոստանդնուպօլիս, 28 նոյեմբեր 1832.

Այս անտեղի յայտարարութեան ամեն մէկ խօս-
քերուն բառականէն այ աւելի ցրումն ու հերքումը
նոյն իսկ վերոյիշեալ վանական ժողովոյն սուրբ
Ղազարու վանքը տպած Յայտարարութիւնը պիտի
սեպուի : Եւ մենք կրնայինք մէկէն ի մէկ դուրս
հանել գայն, եւ հասարակաց կարծեաց առջեւն ըզ-
մեզ արդարացընելով՝ Պօլսեցի Մխիթարեանց յա-
խուռն գործողութիւնը խաղբ ընել : Սակայն լա-
համարեցանք լուել, նոյն իսկ այն անվայել յայտա-
րարութիւնը հանող վարդապետաց մեղմելի խօսքե-
րով մեզի գրած աղաչանքներուն մտիկ ընել, եւ
իրենց ձեռքովն արդէն բռնկած գայթակղութեան
հրդեհն աւելի ջգայրացընել :

Երանի՛ թե նոյնպէս մտածեին եւ գործեին նաեւ
նոյն Պօլսոյ վարդապետները . բայց իրենց բողոքը
բառական վրեժխնդրութիւն չէր Հ. Գաբրիէլին
դեմ, եւ իրենց անարգ նախանձն ու հակառակու-
թիւնը անով չէր կշտանար : Ի՞նչ ընեն առկէ ե : —
Շուտ մը ժողովեցան, միաբանական նամակ մը
գրեցին Աբբային՝ մեջը ծանր ծանր գանգատներով
ընդդէմ Հ. Գաբրիէլի ըրածին . եւ իրենք զիրենք ոչ

միայն ամբաստանողներու՝ այլ եւ դատաւորներու տեղ դրած, գրեցին իմացուցին թէ ինչ պատիժ պետք է տալ այն նամակը ստորագրողին. միանգամայն իրենց խորհրդոյն կամ թէ ըսենք հրամանին կատարուելուն վրայ ամենեւին ջտարակուսելով՝ առաջուց ձայն հանեցին Պօլսոյ ժողովրդեան մեջ տնկտուն վագելով՝ թէ այն անձը, այսինքն Հ. Գաբրիել վարդապետը, այս բանիս համար արդէն իր պաշտօնէն ձգուեր՝ Վենետիկ կանչուեր ու պատժուեր է :

Եթէ մեկը հարցըներ անոնց թէ այն անձին յանցանքն ինչ է, տալիք պատասխաննին ջգիտցուիր. բայց այս յայտնի է որ իրենց բողոքոյն մեջ ուրիշ յանցանք դրեր էին վրան, եւ խօսակցութիւններնուն մեջ ուրիշ յանցանքներ :

Բողոքին նայելով՝ Հ. Գաբրիել վարդապետին յանցանքը այն էր որ բոլոր միաբանութեան շարադրած հաւնած ու տպած գրքին պատասխանատուութիւնը մասնաւոր միաբանից վրայ ձգեր է : Թէ որ այս միայն ըլլար յանցանքը, ամեն մարդ կրնայ հասկընայ՝ որչափ այ ուամիկ ըլլայ՝ թէ ասիկայ վանքի մեծաւորին ու իր հպատակներէն մեկուն մեջ ծագած տարածայնութիւն մը ըլլալով, ի հարկէ իրենց կանոնացն ուժովը պիտի դատուեր լմըննար. ուրիշներուն խառնուելու բանը չէր : Բայց ժողովրդեան մեջ տարածած խօսքերուն նայելով, նոյն վարդապետին բուն յանցանքները իր կասկածելի վարդապետութիւններն եղած պիտի ըլլան, այն նամակն այ իւր մոլորութեանցը յայտնի նշան եւ ասպացոյց մը : Չկարծեն ունկնդիրք թէ հաւատոյ մասանց մեջ իրացընէ մոլորութիւն մը գտեր էին վերոյիշեալ վարդապետին վրայ. ոչ. վասն զի չէին կրնար ջգիտնայ իւր միա-

բանակիցքը (եւ թերեւս լաւ կըլլար որ ջգիտնային ու այնչափ վրան ջնախանձեին) թէ ինքը այն վարդապետն է որ տասը տարիէն աւելի աստուածաբանութեան դասատու էւ դաստիարակ եղեր է սուրբ Ղազարու վանքին մէջ՝ հետ զհետէ ելած էրէք դասնորընծայ քահանայից (1), եւ ապա մը ջէ գտնուած էրքէքիւր ողջամիտ վարդապետութեանը մէջ: Հապա ինչ: — Հ. Գաբրիէլ վարդապետին մէկ հատիկ յանցանքն այս է եղեր որ հայերէն պարսաւագրոյն մէջի քանի մը իմաստները բացէ ի բաց մերժելովն ու պախարակելովը՝ ջէ միաբանած անոր հեղինակին ու տպագրողացը հետ՝ անպատէհ էւ նախատական խօսքերով պատերազմելու իրենց ոտխներուն դէմ, եւ ոչ իր ազգը անիրաւ ու անտեղի խօսքերով նախատելու, եւ ոչ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ որդիքն անխտիր առ հասարակ իբրեւ մոլորեալ էւ հերձուածող ու հերետիկոս դատապարտող գրքին հանելու, եւ կերպով մը ինքն այ անոր պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնելու, իբրեւ անդամ Մխիթարեան Միաբանութեան:

Ի՞նչ գարմանք էր այնուհետեւ հռովմեական քառուած ժողովրդեան մէկ մասին գայթակղիլը Հ.

1 Անօգուտ ջենք համարիք անոնց անունները հոս դնել կարգաւ, որպէս զի եթէ հարկ ըլլայ եւ ուզեն՝ կարենան վկայել ճշմարտութեան.

- Ա. Հ. ԱԲՐԱՀԱՄ վարդապետ ճարեան.
- Հ. ՂԵՒՈՆԴ վարդապետ Մ. Ալիշանեան.
- Ղ. ԲԱՐՍԵՂ վարդապետ Մարտիրոսեան.
- Հ. ՂՈՒԿԱՍ վարդապետ Աւետիքեան.
- Հ. ԱԹԱՆԱՍ վարդապետ Ազարեան:

Այս դասին վարժապետ Փիլիսոփայութեան էւ Աստուածաբանութեան եղած է Հ. Գաբրիէլը, իսկ յաջորդ երկուքին

Գաբրիելին վրայ, ինչպէս նաեւ ոմանց ցաւիլը Մխիթարեանց մեջ ընկած երկպառակութեան համար, ոմանց այ ծափ զարնելը : Ո՞չ ապաքէն յայտնի է ի գրոց եւ ի փորձոյ թէ բարեմիտ ժողովուրդը այսօր *ովսաննայ* կրկանչեն, վաղը՝ *ի խաչ հան զգա*, « յուզեալք ի քահանայապետիցն : »

Այն, համարձակ կրհաստատենք թէ Պօլսոյ բարեմիտ ժողովրդեան յուզիչ եւ անոր մեջ այս առթով ընկած խռովութեան մի միայն պատճառ՝ Պօլսեցի Մխիթարեանքն էին. վասն զի ուրիշ շատ ապացոյցներէ ու վկայութիւններէ զատ այս այ ունինք որ անոնք Հ. Գաբրիելին հին աշակերտներն անգամ ուզեցին իրեն դեմ գրգռել գրով եւ բանիւ : Մխիթարեանց մեջ այն անձն որ ամենէն այ քիչ իրաւունք ունէր Հ. Գաբրիելին թշնամութիւն ընելու, — որովհետեւ ուրիշներուն չափ այ բարիք չէր տեսած

նաեւ վերակացու եւ դաստիարակ . եւ ասոնք են անձինքը .

- Բ. Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ Վարդապետ Քաջունի.
 Հ. ԵՓՐԵՄ Վարդապետ Կամսարեան.
 Հ. ՄԱՂԱՔԻԱ Վարդապետ Յովհաննեսեան.
 Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ Վարդապետ Գույումճեան.
 Հ. ՀԱՄԱԶՍՍՊ Վարդապետ Թերճիմանեան.
 Հ. ՏԻՄՈԹԷՈՍ Վարդապետ Թնկըրեան.
 Հ. ՕՔՍԵՆՏԻՈՍ Վարդապետ Գուրգենեան.
 Հ. ԲՍՈՆԱԲԱՍ Վարդապետ Եսայեան .
- Գ. Հ. ԳԻՈՆԵՍԻՈՍ Բեսելեան.
 Հ. ԵԻԳԻՆԷՈՍ Ոսկանեան.
 Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ Գայֆայեան.
 Հ. ՎԱՀԱՆ Պօլաճեան.
 Հ. ՄԵԼԳՈՆ Մեհերեան.
 Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Զարպհանայեան.
 Հ. ՅՈՒՍԻԿ Ինճիճեան (վախճանեալ ի 1832).
 Հ. ՎԱՐԳԱՆ Շիշմանեան.
 Հ. ՀՄԱՅԵԱԿ Պապիկեան.
 Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Մերճանճեան :

իրմե , — ինչ ընե աղեկ : Ելեր թուղթ մը շարադրեր էր խրատական եւ յանդիմանական , եւ ստորագրել տուեր էր Հ . Պաբրիելին աշակերտեալ պատանիներէն մեկքանիին որ Փարիզէն Պօլիս դարձած էին : Ճանցցաւ Հ . Պաբրիել գրուածքին ոճէն այն թղթին ինչ սրտե եւ ինչ տեսակ զգացմունքե առաջ Եկածը , եւ այս պատասխանս տուաւ անոր ստորագրողներուն .

« Ազնի» եւ սիրելի Պարոններ ,

Փարիզ , 8 Յունուար , 1853.

« Ձեր միաբանական նամակը որ դեկտեմբերի 15ին գրեր էիք՝ առի , ու քանի անգամ որ կարդացի՝ զարմանքս անելնայու տեղը պակսեցաւ , իրաւացի տրտմութիւնս ալ հետ զհետե փարատեցաւ . վասն զի թէ ոճէն , թէ խմաստներէն եւ թէ ուրիշ մեկ քանի բացայայտ նշաններե ստուգեցի որ այն նամակին հեղինակը դուք չէք , Պարոններ , այլ ինծի քաջածանօթ եւ անձնական կրիւք լեցուած մեկը թելադրեր է ձեզի , եւ դուք բարեմտութեամբ օրինակեր ու ստորագրեր էք : Ասոր մեկ ապացոյցն ալ նամակին Յետոյ գրեալ մասն է՝ Պարոն ** ին ստորագրութեամբը , յորում կրխնդրէք նամակէն բոլորովին տարբեր ու ձեզի բնական ոճով մը՝ որ այն թուղթը ինչ ղիտմամբ գրած ըլլալս ձեզի իմացընեմ :

« Պարոններ , աս խօսքով իրաւունք տուիք ինծի նախ աս մտածելու թէ ուրեմն ինչ որ նամակնուդ մեջ երկայն երկայն կրվարդապետէք՝ առանց իմ ղիտումս եւ միտքս հասկընայու ըսեր էք , ուստի եւ ղիւրաւ կրնաք կերպով մը արդարանալ . թեպէտ եւ իմ տեղս ուրիշ մը ըլլար նե՛ չէր կրնար անշուշտ արդարացրնել զձեզ որ չգիտցած բաներնուդ , եւ այնպիսի ծանր բանի մեջ , խառնուեր էք , եւ ձեզի չընկած դատաստան մը կտրելու համարձակեր էք . եւ այն որո՞ դեմ . — այն անձին որ պարծեցեր է ինչուան հիմա թէ աշխարհականաց մեջ ձեզմէ դուրս շատ աշակերտ չէ

ունեցեր որ ուղղափառ հաւատոյ եւ ճշմարիտ ազգասիրութեան կողմանէ իր ունեցած անփոփոխելի սկզբունքը ըստ բաւականին ճանչցած ու հասկըցած ըլլան :

« Երկրորդ, երէ իրաւցընէ կը փափաքիք իմ ըրած յայտարարութեանս դիտմունքը լաւ հասկընալու, հարցուցեք ինծի նորէն « եւ ուրիշ ոճով », եւ մի երկրայիք որ կը նդունիք պատասխանը նովին սիրով եւ անկեղծութեամբ որով կողջունեմ զձեզ մի առ մի, եւ կը մնամ միշտ

Աղօթարար ծառայ

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի . »

Եւ թէ նրջափ ջեր խաբուած Հ. Գաբրիէլ իր կարծիքին մեջ, ահա նոյն աշակերտաց իրեն գրած պատասխանէն կերեւնայ .

« Վերապատուելի Հայր .

Պօլիս, 5 Փետրուար 1853.

« Ձեր յունուարի Տին գրած թղթոյն պատասխան տալով . . . պարտաւորուած ենք, ճշմարտութեան սիրոյն համար, ուրիշ միաբանական նամակով մը խոստովանիլ Ձեզի նոյն ձեր յունուարի նամակին մեջ պարունակուած խօսքերուն իրաւացի ըլլալն : Արդ մենք ստորագրեալքս քննեցինք, հարկաւոր եղած միջոցներն ի գործ դրինք՝ եւ իմացանք որ նոյն միաբանական գրոյն հեղինակը այն անձը չէ, որն որ իբրեւ հեղինակ կը ձեւացընէր ինքզինքը, եւ որուն մենք « բարեմտութեամբ » մեր ստորագրութիւններն տուինք : Աս պատճառաւ իրաւունք ունինք անոր դէմ բողոքելու, մեր ստորագրութիւններն « յետս կոչելու . » վասն զի չենք կրնար եւ չենք ուզեր ըլլայ գործիք մը այն անձանց (կամ այն անձին) ձեռքը՝ որ անուննին պահելով իրենց միտքը առաջ տանելու համար, զմեզ, ձեր աշակերտքս՝ Ձեզի դէմ

քշելով, եւ իրենց գրած թղթին հեղինակութիւնը մեզի ընծայելով, եւ գայն մեծ վկայութիւն մը համարելով՝ ձայներնին երթալով կըրարձրացընեն : Մենք « Տօն-Կասկարօյութիւն » ջենք ուզեր ընել ո՞վ գիտէ ինչ տեսակ ** ներու : Զորս զին դիմակ, եւ անմեղներուն երեսը միայն բաց . . .

« Աշակերտք Ձեր »

(Ստորագրութիւնք :)

Է

Մխիթարեան Վանականք կըպահանջեն Հ. Գաբրիէլէն որ իր նամակը յետս կոչէ :

Զարմանալին այն պիտի ըլլայ այս բաներուս ներքին պատճառացը կատարեալ տեղեկութիւն չունեցողներուն թէ ինչպէս վանքին մեջ գտնուող Միաբանութեան գլխաւորներն անգամ հարկ համարեցան՝ ոչ միայն Պօլսեցի Մխիթարեանց բողոքը հրապարակաւ սուտ չհանել, եւ չըսել թէ իրացընէ այն հայերէն պարսաւագիրքը բոլոր Միաբանութեան շարադրած կամ հաւնած բանը չէ, — ինչպէս որ վանական ժողովով հաստատուած Յայտարարութեանը մեջ ըսեր էին — , այլ եւ անոնց տուած խորհրդոցը համեմատ վարուեցան այնուհետեւ Հ. Գաբրիէլ վարդապետին հետ : Յանցանք սեպեցին իրեն այն նամակին խաղաղարար եւ արդարասէր խօսքերը . առաջին պատճառ գինքը համարեցան ժողովրդեան մեջի գայթակղութեանց ու խօսակցութեանցը . ուստի եւ պահանջեցին որ կամ երթայ Վե-

նետիկ, եւ հոն վանքցոց ուզած կերպովն ու խօսքերովը թուղթ մը գրե, անով առաջին նամակը յետս կոչե, եւ կամ՝ եթե Փարիզ ալ մնայ՝ նոյնպիսի գրուածք մը հանե վանքցոց հաճոյական, յետս կոչումն ալ ջրլայ նե՛ այնպիսի բացատրութիւն մը որ յետս կոչման ջափ գորութիւն ունենայ :

Չանագան նամակագրութիւններով եւ բացայայտ խօսքերով աշխատեցանք մենք հասկըցընելու անոնց թե այս պահանջմունքը իրենց ալ խղճմտանքին, խօսքերուն, գրերուն ու տպած ժողովական յայտարարութեանը հակառակ է, ուստի եւ անհնարին եւ անպատեն ու վնասակար բան . — Չկրցան համոզուիլ, խօսքերնուն վրայ կեցան ջորս ամիս, ու ստիպեցին որ այն անմեղանջական նամակը յետս կոչուի :

Յունուար ամսոյն սկիզբները 1855ին յուղարկեցին ի Փարիզ Վ. Հ. Ղեւոնդ վարդապետն Այիշանեան՝ որ ժողովոյն քարտուղարն էր, որպէս զի իրենց պատճառներն ու փաստերը հասկըցընե մեզի եւ համոզե : Եկաւ խօսեցաւ, պետք էղած պատասխանները լսեց, կեցաւ հոս երեք ամիս, ու մեր խօսքերուն արդարութեանը իւր անկողմնասեր դատմամբը բանիւ եւ գրով վկայելէն, եւ վանքցոց բռնած ճամբան պախարակելէն ետեւ, դարձաւ Վենետիկ :

Անկէց առաջ ալ՝ Հ. Գաբրիէլ վարդապետին ճարը հատնելով վանքցոց ստիպմունքէն, այսպէս վերջացուցեր էր այն թուղթն որ փետրուարի 25ին գրեց առ Միաբանութիւնն ի Վենետիկ . « Հաճեալ « ջիք ցուցանել ինձ գրով, եւ յատակ եւ անկեղա- « կարծ բանիւք եւ բառիւք, եւ ձեռնագրով վանա-

« կանացի ամենեցուն, թէ գորպիսի ինչ մեկնու-
« թիւն կամիցիք զի արարից եւ յայտարարութեանն
« իմում տպագրելոյ, որպէս զի ըստ այնմ եւ մարթա-
« ցայց, եթէ կարող ինչ իցեմ, վախճան առնել իմով-
« սանն տհաճութեանց եւ դժկամակութեանց որոց
« թուիմ լեալ պատճառք : » Եւ այն խօսքերուն
այս պատասխանս առաւ՝ մարտի 25ին գրուած .
« Իսկ թէ գորպիսի մեկնութիւն բանիցդ պարտ իցե
« առնել, քաջ իսկ յայտնի է ձեզ եւ առանց իսկ
« մերոյս թելադրութեան. շատ է զի իցե բաւական
« ի փարատել *զտուեալ կասկած* նամակիդ : »

Այս գրուածքը շատ ծանր էկաւ Հ. Գաբրիէլին .
վասն զի նոր տեսակ կրօնաբնութեան դատաւոր-
ներու պէս կը պահանջէին ասով վանքցիք որ Հ.
Գաբրիէլն ինքիրմէ մեղայ ըսէ ջճանջցած կամ
ջգործած յանցանքին համար, մինչդէռ ինքը իրաւ-
ցընէ ալ չէր գիտեր թէ իր նամակովն ինչ տեսակ
բաներու *կասկած* տուեր է : Եւ սակայն խոհեմու-
թիւն համարեցաւ պատասխան ջտալ այն նամակին,
Հ. Ղեռնդին միայն հասկըցընել իւր միտքը, եւ
յռել առ ժամանակ մի. մանաւանդ որ անդին ու-
րիշ փոթորիկ մը էլած էր նոյն միջոցին՝ ասկէց ալ
վտանգաւոր եւ ծանր :

Ը

Յայտարարութիւն առաջին՝ տուեալ ի Մխիթարեանց
առ. Գահն Հոովմայ : — Մեր բողոքը այն յայտարարու-
թեան քանի մը հատուածներուն դէմ :

Մինչդէռ Մխիթարեան Միաբանութիւնը ներսէն
այս կերպով ինքզինքը կը տկարացընէր, իր հակա-

ուսկորդաց ոյժը քանի գնաց աւելցաւ . այնչափ որ
Գ. Հասունեան Արքեպիսկոպոսը՝ որ Հոռմ կան-
ջուեր էր իբրեւ ի դատաստան, քիչ ժամանակէն
դարձաւ իր աթոռը յաղթանակաւ իբրեւ անմեղ եւ
արդար, — եւ Արշալուսոյն գուշակութիւնը կատա-
րուեցաւ : Եւ թերեւս յիրաւի : Վասն զի այն անձը
թեոր մէկ յանցանք մը կրնար ունենայ Հոռմմայ դա-
տաւորաց առջեւը՝ ո՞չ ապաքէն այս պիտի ըլլար
որ իտալերէն պարսաւագրոյն հեղինակ կամ թե-
յադրող եւ կամ գեթ հաստատող ինքը սեպուեր էր,
ուստի եւ ժողովրդեան մեջ էլած նոր խռովու-
թեանը գլխաւոր պատճառ . եւ Մխիթարեանց պէս
պատուաւոր Միաբանութեան մը անունն աւրող :

Սակայն երբոր իտալերէն պարսաւագրոյն դէմ
հայերէն պատասխանատուութիւնն էլաւ, հարկ
էր որ շատ դիւրանար Գ. Հասունեանին դատաս-
տանը . վասն զի արդէն ինքը հասկըցուցեր էր դա-
տաւորաց թէ իտալերէնին բուն հեղինակն ինքը
չէ, եւ թէ այն գրչին անվայել ոճին ու մէկ քանի
իմաստիցը ինքն ալ չհաւնիր . մինչդեռ անոր ներ-
հակ՝ Մխիթարեանը պնդեցին թէ հայերէնին հե-
ղինակը իրենք են՝ բոլոր Միաբանութեամբ հան-
դերձ : Գ. Հասունեանը արդարացաւ, յայտարա-
րութիւն մը հանեց իր ժողովրդեան, ու առօր
փառօր աթոռը դարձաւ :

Հարկ էր այնուհետեւ որ Մխիթարեանը առա-
ջինէն ալ աւելի կասկածելի մարդիկ ըլլային Հոռ-
մայ դատաւորացն առջեւ . սակայն անոնց վրայ
էղած ամբաստանութիւնները (որոնց ուղ եւ ծուծը
միայն կը սեպուեր իտալերէն պարսաւագիրքը)
մի առ մի քննելու եւ այնպէս վճիռ մը հանելու

համար երկայն ատեն պետք էր : Մեկ դիէն այ Մխիթարեանց քարեմիտ գործակալները ի Հոռոմ ամենայն հնարք ի գործ կը դնէին որ իտալերէն պարսաւագիրքը ժամ մը առաջ դատապարտել տան , որպէս զի անով արդարանան այն գրքին մէջի ամբաստանութիւններէն : Փրոփականտայի պաշտօնեայք ձանձրացան անոնց ստիպմունքէն , առաջարկեցին որ Մխիթարեանք իրենք իրենցմէ դիւրացընեն իրենց դատը , եւ եթէ կրնան՝ արդարանան . ուստի ըսին անոնց գործակալացը որ եթէ կը փափաքիք որ մը առաջ արդարանայ Ք . Հասունեանին պէս , յայտարարութիւն մ'այ դուք ըրէք , եւ անոր մէջ խոստացէք այնպիսի ձամբայ մը բռնել՝ որ ասկեց ետքը ձեզի դեմ մինչեւ հիմայ եղած ամբաստանութեանց ամենեւին տեղիք չմնայ :

Տագնապեցան Մխիթարեանց գործակալքն այս առաջարկութեանս վրայ . վասն զի այսչափին աղէկ հասած էր խելքերնին թէ այն առաջարկութիւնն որ ընդունէին՝ կերպով մը իրենց վրայ եղած ամբաստանութիւնները բանի տեղ դրուած եւ գրեթէ ընդունելի եղած կը սեպուէին . ուստի քանի մը դժուարութիւններ հանեցին . բայց պատասխան առին թէ « Ուրեմն իրաս ե ըսածնին թէ դուք կասկածելի էք : Եթէ իրացընէ հաւատարիմ հպատակ էք Հոռովմայ Աթոռոյն եւ Փրոփականտայի սուրբ ժողովին ամենայն անցեալ՝ ներկայ եւ ապագայ հրամանացը , գրով տուէք ձեր դաւանանքն ու խոստմունքն որ մեր սիրտն այ հանգչի այսուհետեւ ձեր վրայ : — Բարի է , բայց վախենք թէ մեր բոյոր միաբանքը չեն ընդունիր այդ պայմանները » ըսին : Պատասխան առին թէ « Զըն-

դունողները բող իրենց պատուովը գատուին էլէն Միաեանութենէն : »

Հարկ չէ ըսել թէ որչափ որ բնական էր այս առաջարկութիւնս Փրոփականտայի պաշտօնեիցը կողմանէ, այնչափ այ մեծ նախատիրք ու անհնարին վնաս էր Միսիթարեանց գայն ընդունիլը : 'Նախատիրք' վասն զի իտայերէն պարսաւագրոյն ըրած ամբաստանութեանց տեղիք կըտըրուէր անով. եւ վնաս' վասն զի յայտնի բան էր որ Միաբանութեան մեջի անձիքներէն խիստ շատը այն նախատիրքը յանձն պիտի ջառնէին, ու հարկ պիտի ըլլար որ գատուին էլէն Միաբանութենէն . որով իտայերէն պարսաւագրոյն հեղինակներն այ իրենց վախճանին մէկէն ի մէկ կըհասնէին, որ էր Միսիթարեան Միաբանութեան ցրուիլը եւ կամ բոլորովին տկարանալը :

Մենք որ հոս ի Փարիզ էինք, այս բանիս նշանը առածնուս պէս բողոք ըրինք մեր Առաջնորդին թէ պէտք չէ յանձն առնույ այն առաջարկութիւնը : Պատասխան ընդունեցանք թէ « Ինչո՞ւան որ ձեզի այ ջհաղորդենք այն առաջարկութիւնները' քայլափոխ մը չենք ընէր : » Երբ այս խօսքիս վրայ վըստահացած կեցեր էինք, քանի մը օրէն բուն իտայերէն յայտարարութեան օրինակն էկաւ ձեռքերնիս, հետն այ այնպիսի թուղթ մը որ չէր ըսեր' յայտարարութիւնը տրուէր է Հոռոմ' իբրեւ վանական ժողովէն քննուած եւ ընդունելի եղած' թէ չէ :

Ահաւասիկ այն իտայերէն Յայտարարութեան ճիշդ թարգմանութիւնը .

« Սրբազան Հայր ,

« Սրբոյն Ղազարոս ընդհանրական Աբբան եւ ամենայն անդամք Մխիթարեան Միաբանութեան Վենետկոյ , որ անդադար ամբաստանութեանց նշանակ եղած են , եւ այն ամբաստանութեանց հիմը ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ իրենց խաղաղասէր վարմունքը եւ հոգեւոր պտուղները որ աստուածային ողորմութեամբ կրպտողաբերեն յԱյգուոջ Տեառն , որում եւ կոչմամբ եւ հանդիսաւոր ուխտադրութեամբ նուիրեր են իրենց կեանքը մինչեւ ցհեղումն արեան , — խոնարհելով առաջի Աստուծոյ ճանաչմամբ ոչնչութեան իւրեանց , եւ բոյորովին համոզուած թէ ամեն ժամանակ պահպաներ են կրօնաւորական կանոննին , եւ կուրօրեն հնազանդեր են ամենայն կամաց սրբոյ Աբոռոյն , որ է մայր եւ ուսուցիչ կաթողիկէ ճշմարտութեան , ճշմարիտ եւ միակ կեղրոն հաւատոցն Քրիստոսի , եւ թէ վերջապէս այն կերպով վարուեր են իրենց քահանայական առաքելական պաշտամանը մեջ որ ամենեւին խիղճ մը չունին առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան , — լետ խնդրելոյ զյոյս օգնականութեան Հոգւոյն սրբոյ՝ միաբան հաւանութեամբ որոշեցին որ մատուցանեն խոնարհութեամբ առաջի Աբոռոյ Սրբութեանդ բացայայտ եւ ինքնաշորդոր յայտարարութիւն մը իրենց կաթողիկէ առաքելական հոռովմեական հաւատքին , ինչպէս նաեւ այն եական խնդիրներուն վրայ որ իրենց առ սուրբ Աբոռն եւ առ վճիռս նորին ունեցած յարգութեանը , հաւանութեանը եւ խոնարհ հպատակութեանը կրվերաբերին . որպէս զի ասով՝ եթէ կարելի է՝ վերցուի այսուհետեւ որ եւ իցէ անձանց կողմանէ ամեն տեսակ առիթ իրենց դէմ խօսելու եւ զրելու , հանդերձ ծանր վնասու վրդովելոյ իւրաքանչիւր անձանց եւ բովանդակ Միաբանութեան խաղաղութեանը , եւ անպատմելի զայրակողութեամբ ազգայնոց՝ հոռովմեական Հայոց , որոց հոգեւորական օգտին համար եղած է գլխաւորապէս իրենց կրօնը , եւ որպէս զի Տարածման հաւատոյ սուրբ ժողովը , որ խիստ մօտ օրերս իր վճիռը պիտի տայ քանի մը կախ մնացած խնդիրներու վրայ՝ որ անոնց ալ պատճառները Վենետկոյ Մխիթարեանց դէմ եղած նախապաշարմունքներն են , նոր եւ աներկբայ հիմ մը ունենայ իր դատավճռոյն :

« Ասոր համար անկեղծութեամբ եւ խոնարհութեամբ կրչայտարարենք, թէ

« Ա. Կրհատաւանք եւ կրղաւանինք, ինչպէս որ միշտ հաւատացեր ու դաւաններ ենք, ինչ որ կը հաւատայ եւ կուսուցանէ սուրբ մայր եկեղեցին կաթողիկէ առաքելական հոռովմեական, եւ հոս կրկնած կը համարինք հաւատոյ դաւանութիւնը այն խօսքերով որ դրուած են բարեյիշատակ Պիոսի Զորրորդի դաւանանքի ձեռոյն մեջ, եւ կրհատատենք թէ այս դաւանութեան մեջ կուգենք ապրիլ եւ մեռնիլ օգնականութեամբ Տեառն :

« Բ. Կրհատատենք եւ նորէն կրղաւանինք ինչ որ բարեյիշատակ Ուրբանոս Ե Պապը պատուիրած է՝ Արեւելեան ազգաց համար հանած դաւանանքի ձեռոյն մեջ, որ մենք արդէն հանդիսաւոր կերպով կրղաւանինք երդմամբ չափ կրօն մտած ատեննիս, եւ կրխոստանանք յարատեւել մեր սուրբ միաբանութեանը մեջ կատարեալ պահպանութեամբ ուխտից եւ վանական կանոնաց հաստատելոց ի սրբոյ առաքելական Աբրուոյն :

« Գ. Կրնդունինք եւ կրչարգենք, ինչպէս որ ասկեց առաջ ալ միշտ ըրած է մեր Միաբանութիւնը, սրբոյ հոռովմեական եկեղեցւոյ ամենայն օրէնքները, եւ կրհնազանդինք ամենայն եւ իւրաքանչիւր որոշմանց, կարգաւորութեանց, շրջաբերականաց, եւ վճռոց որ արդէն ելած են եւ այսուհետեւ պիտի ելնեն Հոռովմայ Քահանայապետէն եւ սուրբ Ժողովէն, եւ մանաւանդ անոնք որ կարգիլուն ջհաղորդիլ յաստուածայինս ընդ հերձուածողս, եւ կրնորոգենք այս անգամ՝ ամեն ատենի համար՝ մեր յայտարարութիւնները թէ կրնդգրկենք եւ կրճանջնանք իբրեւ մեզի եղբայր բոլոր այն մայրիկն որ սուրբ կաթողիկէ հոռովմեական եկեղեցին իրեն որդիք կրճանջնայ, եւ աղօթք կրնենք, կրքարոզենք գրով եւ բանիւ, կրջանանք որ կաթողիկէ ճշմարտութենէն մոլորեալները դառնան ի մի միայն փարախ հօտին Քրիստոսի, որոյ մի միայն գլուխ եւ կեղրոն եւ գերագոյն հովիւ է Քահանայապետն Հոռովմայ : Եւ թեպէտ մեզի համար միշտ եւ անփոփոխ ճշմարտութիւն է գործնական որ ոչ երբեք մեր կրօնաւորներէն մեկը հաղորդեալ է յաստուածայինս հերձուա-

ծողաց հետ, ինչպէս որ ոմանք հասկըցընել ուզեցին, սակայն նորէն կըրողոքենք եւ կըյայտնենք որ եթէ յանկարծ մարդկային բնութեանս տկարութեանը պատճառաւ պատահի այսուհետեւ որ մերոնցմէ մէկը պակասի այս ուղղափառական կանոնադրութեան արգելքին դէմ, ոչ միայն միտք չունինք այնպիսուն ըրածին հանելու եւ անոր բրունած ճամբուն պաշտպանութիւն ընելու, այլ կուզենք հիմակուրնէ անգամ դատապարտել զայնպիսին, ընդհանրական մեծաւորներուն ձգելով՝ այնպիսուն վրայ այն պատիժները դնել, որ մինչեւ կրօնէն դուրս հանելու չափ կըգործածուին հիմա մեր սուրբ Միաբանութեանը մեջ : Եւ եթէ այս մեր մտաց համոզմամբը հանդերձ ալ՝ թէ ասկեց առաջ մեր կրօնաւորներէն մէկն ալ արատաւորեալ չէ այսու յաստուածայինս հաղորդակցութեան յանցանքով, յանկարծ մէկը հաւանեցընէ զմեզ անժխտելի փաստերով անոր հակառակը իրաւ ըլլալուն, ահա հիմակուրնէ կըյայտնենք որ այս մահացուցմունքն ալ սիրով կընդունինք ի ձեռանէ Տեառն, եւ այն յանցաւորին կամ յանցաւորաց հետ որ մեզի մինչեւ հիմա անձանօր են՝ այնու դատաստանաւ կըվարուինք՝ ինչ որ մեր կանոնը սահմանած է, որպէս զի մէկ անձի մը մեղքը նախատինք չբերէ բոլոր Միաբանութեան վրայ :

« Գ. Կըյայտարարենք որ պատրաստ ենք յանձն առնուլ այն քննութիւնն որ ապսպրրուած է մեր հիմնադրին օրերէն ի վեր այն ամենայն կրօնաւորաց համար որ առաջին անգամ ձեռք կըզարնեն առաքելական քարոզութեան երթալու, եւ այն առիթով որ եւ իցէ երդում ընելու ուրիշ առաքելական քարոզիչներուն պէս, այն սրբազան պաշտօնին պատրաստուելու համար . անկեց ի զատ նաեւ այն երդումն որ ատենով Վենետկոյ առաքելական Նուիրակին առջեւը կըլլուէր՝ յաստուածայինս հաղորդակցութեան համար, պատրաստ ենք հիմայ ալ ընելու սոյն մետրապօլտական քաղաքիս Պատրիարքին առջեւ՝ այնու ոճով եւ խօսքերով որ մեզի ապսպրուած են Տարածման հաւատոյ սուրբ ժողովէն 1780ին . թեպէտ եւ գործով յայտնապէս տեսեր ու համոզուեր ենք (ինչպէս որ շատ անգամ սուրբ ժողովոյն ալ հասկըցուցեր ենք) թէ մեր վրայ այս պարտքը դրուելով ալ, փոխանակ ցանկալի խաղաղութիւնը ձեռք բերելու, մեր

ամբաստանիչները ասկեց մանաւանդ թէ նոր ապացոյց առած են անվստահութեան, եւ մեր դաւանանքին ամբժու-
թիւնը կասկածելի ցուցընելու :

«Ե. Կրչարգենք եւ կրնդունինք այն Հրահանգն որ Տարած-
ման հաւատոյ սուրբ ժողովը հանեց 1842ին, եւ կրպնդենք
որ մեր կողմանէ ամենայն ճշդութեամբ կատարեր ենք զայն .
միայն թէ կրխնդրենք Սրբութենեղ եւ սուրբ ժողովէն որ բա-
րեհաճիք վաւերական կերպով բացատրել եւ սահմանել վեճի
տակ ընկած կտորները (որոնց մեջ միշտ Մխիթարեանք
եղեր են նեղութիւն կրողները) թէ ինչպէս պիտի վարուի ընդ-
հանրական Արքան առաքելութեան համար՝ սուրբ Աթոռէն
իրեն տրուած իշխանութիւնները կատարելու ատեն, եւ
ուրիշ դժուարութիւններու մեջ որ մինչեւ հիմա հանուած
են Փրոփականտային ուղիղ դիտաւորութիւններուն կա-
տարմանէն խուսափելու մտքով : Այս ալ միտք կրճզենք
ակնածութեամբ հանդերձ թէ որչափ ոչ միայն պատշաճ՝ այլ
եւ հարկաւոր բան է տարբեր կերպով մը մտածելը այն կրօ-
նաւորաց վրայ որ ամենքն ալ Արեւելք ծնած, եւ պզտի-
կուց Արեւմուտք եկած ըլլալով, այն Հրահանգին խօսքերուն՝
եւս առաւել տեղական եպիսկոպոսէն անոնց տրուած բա-
ցատրութեանը նայելով՝ կարգելուին ատեն ատեն իրենց
ծնողքն ու ազգականները տեսնայէն, եւ վրանին հիւան-
դութիւն մը եկած ատեն՝ հայրենեաց օղբ ծծելէն, իբր թէ
իրենց հայրենիքէն յաքսորս դատապարտուած ըլլային :

«Զ. Կրնդունինք արեւելեան եկեղեցւոյն կանոնադրութիւն-
ները, եւ ամենայն կերպով անոնց կրհետեւինք, խնդրելով
Ձեր Սրբութենէն եւ սուրբ ժողովէն որ նոյն կանոնները հա-
մաձայնեցընէք կրօնաւորներուն տեղական եպիսկոպոսաց
իրաւասութեանը հետ ունեցած հիմակոսան յարաբերութիւն-
ներուն . որովհետեւ այն իրաւասութիւնը ատենով վանքերէ
ելած ու անոնց մեջ ընակած եպիսկոպոսները ի գործ կրղնե-
ին, որ միանգամայն անոնց մեծաւորութիւն կրնէին . իսկ
հիմա բոլորովին աշխարհական եկեղեցականաց եւ եպիսկո-
պոսաց անցնելով՝ համաձայն չէ հին ատենի իրաւասութեան
յորում յարմարութիւն մը կար մի եւ նոյն վանական կա-
նոններով վարուող մեծաւորաց ու հպատակաց մեջ : Ասիկայ
հիմնական խնդիր մըն է որ պետք է որոշուի՝ որպէս զի ստեպ

սատահած ծանր ծանր անպատշաճութիւնները վերցուին ,
եւ Արեւելքի գործողութիւններն այն նոյն կանոնաւոր կերպով
կատարուին՝ ինչ որ Արեւմուտքը սքանչելի բարեկարգու-
թեամբ կերեւնայ :

« Է. Մեր Միաբանութեան պարտքն ըլլալով Հայագգիտոյա-
յոց դաստիարակութիւն տալ մասնաւոր վարժարաններու
մէջ , կրչայտարարենք թէ ոչ երբեք անփոյթ եղած ենք ամե-
նեւին հոգ եւ աշխատանք չխնայելու՝ այսպիսի գերագոյն
վախճանի մը հասնելու համար , ջանալով որ աշակերտաց
մտքին մէջ տոգորենք կաթուղիկէ հոռովմեական հաւատոյ ա-
մենամաքուր սկզբունքները : Եւ որովհետեւ այս մեր ջանքը
եւ ճգունքը՝ Աստուծոյ ողորմութեամբը՝ յաջողութեամբ պսա-
կուած ըլլալով՝ շատ մը մարդկանց նախանձը զրգոտեր է ու
կրգրգոտ միշտ մեզի դէմ , այնպէս որ ասոր համար անգամ
մեղադրանաց տակ ընկած ենք , ահա կրհաստատենք թէ
մենք ոչ երբեք դէմ կեցեր ենք եւ ոչ դէմ կրկենանք տեղա-
կան Եպիսկոպոսաց որ եւ իցէ հսկողութեանը . վասն զի
անոնց կիչնայ իրենց հովուական իրաւասութեան իրաւուն-
քովը իրենց վիճակին մէջ տրուած քրիստոնեական դաս-
տիարակութեան վրայ հսկելը . եւ այս հսկողութիւնը անով
այ դիւրաւ կրնան կատարել որ մեր աշակերտները այն դրպ-
րոցաց գտնուած տեղերուն լեզուները շուտ կը սորվին . եւ
թէ որ այս բանս բաւական վկայութիւն չսեպուի անոնց մէջի
բարեկարգութեանը , ամենեւին չենք խորշիր որ եւ իցէ այցե-
լութեան եւ քննութեան տակ իյնա՞նք՝ թէ առաքելական
Նուիրակին կողմանէ եւ թէ ուրիշ որ եւ իցէ արտաքոյ կարգի
իշխանութեան կողմանէ որ ուզէք տեղական Եպիսկոպոսաց
սովորական իշխանութեանը վրայ աւելցընել . միայն թէ
կրխնդրենք որ այս քննիչները այն ազգային Եպիսկոպոսաց
մէջէն չընտրուին որ մեզի հակառակ կուսակցութիւն եւ
կեղրոն մը կրկազմեն :

« Ը. Ողբալով Հայոց ազգին տգիտութեանը վրայ , մեզի
պարտք համարեր ենք գինքը լուսաւորել՝ եկեղեցական եւ
ուսումնական , խրատական եւ հոգեշահ գրքեր տալելով , եւ
ոչ միայն ազգային սրբոց Հարց գործքերը , այլ եւ արտաքին
հին եւ նոր հեղինակաց գրուածքները կը հրատարակենք մեր

սուրբ Ղազարու վանքին տպարանին մեջ . եւ ամենեւին եւ ոչ թերեւ խիղճ մը ունինք թէ անհոգութիւն ըրած ըլլանք մեր տպագրութեանց մեջ՝ ուղղափառական ողջմտութեան եւ ուրիշ ամեն բանի կողմանէ : Բայց որովհետեւ մեր այս կրօնական եւ ազգային նախանձաւորութենէն առիք առնուած է ատենով զանազան ամբաստանութեանց (որ բոլորն ալ մերժուեցան նոյն գրուածոց վրայ Կրօնաքննութեան գերագոյն Ատենին ըրած ձիշղ քննութեամբը եւ Փրոփականտայի սուրբ Ժողովոյն հաստատելովը 1816էն մինչեւ 1821ը) եւ հիմայ ալ դեռ նոր ամբաստանութիւններ եղեր են Երանելոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ գրքին պատճառաւ, ասոր համար կըլլայտարարենք որ երէ ասկեց ետքն ալ յանկարծ ամբաստանութիւն մը ըլլայ առ սուրբ Աբուան՝ մեր տպարանէն ելած որ եւ իցէ գրքի վրայ, պատրաստ ենք ամենայն անկեղծութեամբ եւ հաւատարմութեամբ պարզարանելու եւ բացատրելու անոր մեջի երկբայական կամ կասկածելի կտորները, եւ ջերմեռանդ հպատակութեամբ յետս կոչելու որ եւ իցէ մտածմունք որ արգելեալ գրոց Յուցակին սուրբ Ժողովը համաձայն չգտնէ վարդապետութեանց սրբոյ հռովմեական Եկեղեցոյ :

« Թ. Ճշմարտութենէ հեռու ըլլալով այն խօսքն որ ըսուած է թէ Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութիւնը մասնակցութիւն մը ունեցեր է Համազգեաց ընկերութեան ձեւանալուն մեջ, — ինչպէս որ ոմանք ուզեր են Փրոփականտային հատացընել, — բաց ի այն պատահական խնդիրքէն որ եղած է մեր միանձանց մեկուսն՝ Կոստանդնուպօլսէն անցած ժամանակը՝ որ կանոնադրութեան ուրուագիծ մը շինէ, առանց ամենեւին նախընթաց տեղեկութեան եւ գիտութեան ընդհանրական Արքային եւ ոչ ուրիշ որ եւ է վանականաց, ասոր համար՝ նորէն կրկնելով այն յայտարարութիւնն որ այսու դիտմամբ ըրած ենք՝ կրնալունինք եւ կըլլարգենք սրբոյ Ժողովոյն այս բանիս համար տուած որ եւ իցէ վճիռը, թեպէտ եւ ասիկայ այնպիսի խնդիր մըն է որ մեր Միաբանութեան նպատակէն բոլորովին դուրս է :

« Ժ. Վերոյիշեալ յայտարարութեանց, եւ ուրիշ ասոնց նման բացատրութեանց վրայ որ թերեւս կարենայ Ձեր Սրբու-

բիւնը եւ Փրոփականտան մեզմէ պահանջել իբրեւ յաւելուած մեր այս թղթիս մէջ ինքնակամ յօժարութեամբ գրածներուն՝ կաւելցընենք մեկ խոնարհ եւ ակնածական աղաչանք մը, լիուլի վստահութեամբ որ խնդիրնիս պիտի ընդունիք : Որովհետեւ հրապարակահոգակուած են մեր խոնարհ Միաբանութեան դէմ եղած զրպարտութիւնները այլ եւ այլ կերպարանօք, որոնց մէջ ամենէն աւելի դուրս կըրցատքէ վարդապետութեանց կողմանէ մուլորութիւններ ունենայը, որով նաեւ հերետիկոսի անունը տրուած է մեզի, եւ որովհետեւ առանց նայելու այն գերագոյն վճիռներուն որ Փրոփականտայի սուրբ Ժողովը մեր ուսումնական եւ կրօնաւորական վարմունքին վրայ հանած է՝ եւ սեպտեմբերի 26ին 1718ին ու յուլիսի 9ին 1821ին որոշուած է որ ամենայն այսպիսի մեղադրութիւնները բոլորովին սուտ ու զրպարտական են, ամեն կողմանէ հարկաւոր կերեանայ որ նոյն անհիմն մեղադրութիւնները հիմայ ալ նոյնպէս սուտ հանուին հրապարակաւ, եւ ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը յայտնուի : Երբ մեր բամբասողներուն բերանը այսպիսի պարտուպատշաճ լուրքեամբ մը չգոցուի, եւ արգելք չդրուի իրենց որ մէյմալ նոյն ամբաստանութիւնները չընեն առ ո՛րք եւ իցե՛րք մինչեւ հիմա եղած հնարքներով եւ թէ ուրիշ ամեն տեսակ միջոցներով որ կըվերաբերին նոյն բացատրուած, հերքուած ու սուտ հանուած նիւթերուն, ոչ միայն ձեռք պիտի չբերուի այն խաղաղութեան պարգեւն որ անդադար կըլիւրնդրենք ի Պարգեւատուէն ամենեցուն, այլ եւ մեր եկեղեցական պաշտօնը դարձեալ առջինին պէս պիտի արհամարհուի, եւ պիտի չկարենանք հոգեւորապէս օգնութիւն մը ընել կարօյիկներուն, ոչ ալ հերժուածողները շահիլ . որովհետեւ անփոփոխ կըմնան այն զրպարտութիւնները որ մեր անւանը անդադար արատ կըբերեն : Շատ փափաքելի բան է որ այս նպատակիս հասնինք այն ցանկալի վճռովը որ դեռ Փրոփականտայի սուրբ Ժողովէն չէ ելած՝ մեզի դէմ եղած զանազան ամբաստանութեանց վրայ, եւ բոլոր սրտանց խնդրելով որ խնամք եւ հոգ ըլլայ այս բանիս համար, Ձեր Սրբութեան ոտքը կիյնանք եւ հայրական ու առաքելական օրհնութիւննիդ կըխնդրենք : »

Եթէ ամենայն ընթերցողք ջհասկընան այս յայտարարութեան մեջի շատ մը նիւթերուն ծանրութիւնը , սակայն ո՛ջ ապարեն Մխիթարեանց պարտքն էր յայտնապէս տեսնել զայն , եւ զգուշանալ այսպիսի յայտարարութիւն ընելէն : Օրինակի համար մենք մէկ քանի դիտողութիւն միայն ընենք վրան :

Ա. Յառաջաբանական խօսքերուն մեջ յայտնի կերեւնայ որ յայտարարութեան գլխաւոր յօդուածներուն ընելիք գեշ տպաւորութեան դիմացն առնելու ջանք մը կայ . բայց այս ջանքին անօգուտ ըլլալը յայտնի է :

Բ. Մխիթարեան միաբանութեան *գլխաւորապէս* հռովմեական Հայոց օգտին համար հաստատուած ըլլալը , եւ ո՛ջ բոլոր ազգին լուսաւորութեանը համար , ծուռ եւ անհիմն գրուցուածք մըն է :

Գ. Երկրորդ յօդուածն այն կերպով գրուած է որ մեկէն կիմացուի թէ Մխիթարեանց ուխտապահութիւնն ու կանոնապահութիւնը միշտ անմեղադրելի ջէ եղեր . եւ եթէ իրանցընէ այ այնպէս ըլլար ' միթէ պատշաճ էր այսպիսի կասկած տալը :

Դ. Հաղորդակցութիւն յաստուածայինս պիտի ջընենք *հերձուածողաց* հետ ըսածնին այնպիսի բացարձակ եւ անխոհեմ ու անիրաւ գրուցուածք մըն է որ գրողները այս աստուածաբանական խնդրոյն որջափ դժուարակնճիուն եւ ծանր ըլլայն անգամ կարծես թէ մտածել ջէն ուզած , բող թէ ազգին մեջ ասկեց ծագելու գայթակղութիւններն ու կռիւները :

Ե. Այն քննութիւնն որ այսչափ ատեն ջանցընելէն ետեւ հիմայ նորէն յանձն առեր են անցընել , եւ այն երդումն որ ուզեր են ընել ' քարոզութեան

Երբայէն առաջ , ծանր կասկած կընգէ Մխիթարեանց ուղղափառութեանը վրայ . եւ ոչ միայն մեծ նախատինք է իրենց , այլ եւ բարոյապէս կըմեռցընէ իրենց միաբանութիւնը , պատճառ կըլլայ ժողովրդեան իրենցմէ պաղէտուն , եւ ամենուն ըսել կուտայ թէ ուրեմն ասոնք վտանգաւոր մարդիկ են որ այսպիսի զգուշութիւններ կըպահանջուին իրենցմէ :

Զ. Փրոփականտայի սուրբ Ժողովոյն 1842ին տուած Հրահանգին դէմ Մխիթարեանք նոյն տարին բողոքեր էին . եւ թեպէտ հիմա այս յայտարարութեամբ կուգեն հպատակիլ անոր , բայց իրենք այ գիտեն որ խօսքերնուն վրայ պիտի ջկարենան կենայ . ապա թէ ոչ՝ առաքելական բարոգութեան պաշտօննին այնու հպատակութեամբ գրեթէ բոլորովին կըղաղրի :

Է. Վեցերորդ յօդուածոյն մեջ փափաքելի է ըսանջելի բարեկարգութիւն Արեւմտից ըսուածին վրայ նոյն իսկ Արեւմտեան Եկեղեցւոյ շատ եպիսկոպոսներն ու քահանաները գոհ չեն :

Ը. Եօթներորդ յօդուածոյն զօրութեամբը Մխիթարեանք ոչ միայն առաքելական նուիրակներուն այցելութեանը եւ կառավարութեանը տակ կընգեն իրենց խնամոցը յանձնուած աշխարհական տղայոց վարժարանները , այլ եւ որ եւ իցէ քահանայի որ Փրոփականտայի պաշտօնէից կողմանէ յուղարկուի , թեպէտ եւ այն անձը Մխիթարեանց դէմ ծանր ծանր նախապաշարմունքներ այ ունենայ մտքին մեջ : Զենք հասկընար թէ տեղական ուղղափառ Եպիսկոպոսաց այցելութիւնն ու հսկողութիւնը ինչ պատճառաւ բաւական պիտի չսեպուեր :

Թ. Յաջորդ յօդուածին խօսքերն այ ծանր նախատինք կըբերեն Մխիթարեան միաբանութեան, վասն զի անոնցմով յայտնի կերեանայ թէ Հռովմայ սուրբ Աթոռը կրցեր է երկբայի: Մխիթարեանց անկեղծութեանն ու հաւատարմութեանը վրայ՝ երբոր այս նիւթերուս համար ուրիշ ատեն բացատրութիւններ տուեր են անոր . որով ըսել կըլլայ թէ Մխիթարեանց վարքը կասկածելի է. խօսքերը տարակուսելի են :

Ժ. Համագգեաց ընկերութեան կազմութեանը Մխիթարեանը *ամենեւին մասնակցութիւն* չեն ունեցած ըսելը Քշմարտութեան նրջափ մօտ է. կամ անկեց նրջափ հեռու. ըլլալը Կոստանյնուպօլսոյ ժողովուրդը մեզմէ այ լաւ կրնայ գիտնայ եւ վկայել :

ԺԱ. Տասներորդ յօդուածին մեջի խնդրուածքը անտեղի է. անպատեն խնդրուածք է, եւ այս յայտարարութիւնս թելադրող փաստաբանից կողմանէ խոստացուած կերեանայ : Նախատինքներ մեղադրութիւններ կան որ անոնցմէ վախնալը անոնց իրաւունք մը տալու պէս է : Ո՛րչափ էս առաւել վնասակար կըլլայ այս խնդրուածքը՝ երբոր մտածուի թէ ասոր գօրութեամբն է միայն որ Մխիթարեանը Հռովմայ սուրբ Աթոռեն վկայական մը ընդուներ են իրենց ուղղափառութեանը :

Մէկ խօսքով, այս յայտարարութիւնը այն կերպով գրուած երեւցաւ մեզի որ փոխանակ պատիւ ընելու Մխիթարեան միաբանութեան՝ նախատինք կըբերեր անոր եւ անունը կարեր՝ եթէ բոլոր Միաբանութիւնն ընդհանուր ժողովով անգամ ընգուներ է ստորագրեր :

Ուստի եւ մենք միաբանական գրով մը դարձեալ բողոքեցինք թէ եւս առ.առ.էլ սոսկ վանական ժողովն այսպիսի յայտարարութիւն մ'ընել չկրնար, եւ ոչ այ բոլոր միաբաններն ստիպել անոր պայմաններն ընդունելու. վասն որոյ պետք է որ Միաբանութիւնը ընդհանուր ժողովով քննէ գանոնք, եւ ըստ այնմ յանձն առնու կամ մերժէ: Այս բողոքոյն ինքնական յօժարութեամբ ստորագրեց մեզի հետ նաեւ Վ. Հ. Ղեռնդ վարդապետը. եւ որովհետեւ ասոր այ հետեւանքները թեթեւ չեղան, հարկ կը համարինք օրինակը հոս հրատարակել .

« Վերապատուեալ Հարք .

« Զժողովական նամակ Զեր գրեալ առ. մեզ յ 8 ամսոյս ընկալաք յ 13 սորին . ընդ նմին եւ գօրինակ Իտալերէն յայտարարութեանն առ.աջարկելոյ ի Ծառայոցէն եւ ի ղիմաց Սրբազանին, որ եւ քննեալ ի վանական ժողովիդ եւ միաձայն քուեիւք ընդունելի լեալ է ձեզ : Արդ եւ մեր ստորագրելոցս ընթերցեալ մտադրութեամբ զնոյն յայտարարութիւն, միաբան խորհրդով հարկ եւ պատշաճ համարեցաք՝ առանց այժմէն ի քնին մտանելոյ միոյ միոյ ի յօդուածոց նորին՝ ծանուցանել մեծարգոյ ժողովոյդ գայտոսիկ .

« Ա. Ի յայտարարութեան անդ բովանդակին յանձնառութիւնք նորանորք այնպիսիք որոց չկարէ Միաբանութիւնս մեր հաւանել՝ առանց ընդհանուր ժողովոյ . նախ, զի յանձնառութիւնս այս արդարացուցանէ գամենայն զրպարտութիւնսն եւ գկասկածանս եղեալս մինչեւ ցայժմ զոգւոյ եւ զվարդապետութենէ եւ զընթացից Միաբանութեան մերոյ . ք, զի հաստատէ գամենայն զրպարտութիւնսն հրատարակեալս զմէնջ յԻտալական Պարսաւագրին . գ, զի արգելութեմ ի գործունեայ վաստակոց յօգուտ կրօնական, բարոյական եւ ուսումնական յառաջադիմութեան ազգիս Հայոց առ

հասարակ, եւ եղծանէ զսեպհական կնիք Միաբանութեանս՝ որոշիչ յայլոցն, որ է ազգութիւն կամ ազգասիրութիւն, դ, զի ներքոյ արկանէ զմեզ ամենայն անիրաւ պահանջանաց Գեր . Հասունի եւ համախոհից նորին . ե, զի ընդդէմ բացայայտ դիտաւորութեան բարերար կտակողաց եւ հակառակ ազգային իրաւանց՝ ներքոյ արկանէ զվարժարանս մեր հրամանաց Ծառայողին՝ եւ այցելութեան եւ քննութեան աշակերտաց նորա՝ անհաշտ ոտխաց Միաբանութեանս . գ, զի յաւելու ի վերայ մեր եւ յաջորդացն մերոց բեռինս ծանունս եւ անտանելիս . ե, զի նախատինս դնէ պատուոյ, վաստակոց, ուղղափառութեան եւ անստգիւտ քաղաքավարութեան նախորդացն մերոց եւ ժամակակից հարանց, որք միանգամ եւ առանց այնպիսեաց երդմնակոտ խոստմանց . այնչափ արդիւնս ցուցին յօգուտ Եկեղեցւոյ եւ ազգիս : Վասն որոյ վանական ժողովդ անբաւական է ամենեւին, ըստ Սահմանադրութեանց ուխտիս եւ ըստ հաստատուն սովորութեան, առնել զայնպիսի յայտարարութիւն ի դիմաց համօրէն միաբանից :

« Սմին իրի

« Բ. Ոչ զբաբարտութիւնք ոտխաց, ոչ սպառնալիք առագաց, ոչ կասկածանք Սրբազանին, ոչ յորդորանք բարեկամաց եւ ոչ հանգամանք մեր եւ ժամանակիս որպիսիք եւ իցեն՝ ոչ զօրենն բռնադատել զՄիաբանութիւնս զի արասցէ, եւս առաւել զի փութասցի իրրեւ ինքնայորդոր խոստովանութեամբ առնել զյայտարարութիւն այսպիսի առանց ընդհանուր ժողովոյ :

« Գ. Երէհաւանեսցի Միաբանութիւնս գումարել ժողով ընդհանուր յաղագս այսր խնդրոյ, նախ քան զամենայն պարտի պահանջել զի պաշտօնական եւ վաւերական զրով տացին մեզ առաջարկութիւնքն կամ հարցմունք Սրբազանին եւ կամ սրբոյ ժողովոյն, եւ ըստ այնմ ապա յօրինեսցէ ժողովն ընդհանուր զյայտարարութիւնն կարեւոր :

« Դ. Երէ հակառակ ամենայն ակնկալութեան եւ յետս ընդդէմ այս ամենայն խորհրդածութեանց՝ մեծարգոյ ժողովդ վանական համարիցի զանձն իւր բաւական ի սահմանել զիրսդ, կամ յղիցէ զյայտարարութիւնն զայն ըստ օրինակին առ մեզ տուելոյ, եւ կամ շատ կամ սակաւ փոփոխու-

բեամբք իսկ, մեք ստորագրեալքս բողոքեմք սովին բղթով
ի ժողովն ընդհանուր, եւ առ այժմ յայտ առնեմք զի ան-
մասն եւ անհաղորդ եմք յանձնառութեանց բազմաց որ ի
յայտարարութեան անդ, եւ անպարտ եմք ի հետեանացն
վնասակարաց յոյժ յոյժ, որպէս կարծեմք, Ազգիս մերում եւ
Միաբանութեանս, որ յառաջ գայցեն ի յանձնառութենեղ
ձերմե :

« Ողջունեալ մեծարանօք զԳեր . Աբբա-Հայրն եւ զվանա-
կանսդ զամենեսին, մնամք

Վերապատուութեան Ձերում

Խոնարհ Ծառայք

Հ . ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ
Վերատեսուչ Մուրատեան Վարժարանի .

Հ . ԳԱԲՐԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶՈՎԱՍԲԻ
Տեսուչ ուսմանց եւ դաստիարակ ի Մուրա-
տեան Վարժարանին .

Հ . ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ
Վարժապետ ի Մուրատեան Վարժարանին .

Հ . ՂԵԻՈՆԴ Վ . Մ . ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ .

Ի Փարիզ, 15 Մարտի 1833.

Ինչպէս որ յայտնի կըտեսնեն ընթերցողք այս
նամակին խօսքերէն ալ, ըստ մեր կարծեաց, էրէ
Միաբարեանք այն յայտարարութիւնն ընդունէին,

նախ՝ մինչեւ հիմա իրենց ուղղափառութեանը վրայ եղած գրեթէ ամեն կասկածները կըստուգուէին . երկրորդ, մասնաւոր կերպով իբր մէյմէկ ճշմարտութիւն կը հաստատուէին իտալերէն պարսաւագրոյն մեջի գրպարտութիւնները . երրորդ, իրենք գիրենք կը պարտաւորէին Միսիթարեանք որ ջկարեանան գործունեայ կերպով աշխատիլ բոլոր մեր ազգին կրօնական բարոյական եւ ուսումնական յուսաւորութեանը համար . ուստի եւ կը շընջուէր ու կը վերցուէր իրենց Միաբանութեան որոշիչ սեպհական կնիքը, որ է ազգայնութիւն ու ազգասիրութիւն . չորրորդ, կը պարտաւորուէին Փրոփականտայի պաշտօնէից եւ աշակերտաց ամենայն պահանջմանցը հնազանդելու . հինգերորդ, ընդդէմ բացայայտ դիտաւորութեան բարերար կտակողաց, եւ հակառակ իրաւանց ազգիս Հայոց առ հասարակ, իրենց խնամոցը յանձնուած աշխարհական տղայոց վարժարանները Փրոփականտայի աշակերտներուն այցելութեանը, քննութեանը եւ գրեթէ կառավարութեանը տակ կը ձգէին . վեցերորդ, իրենց վրայ եւ իրենց յաջորդացը վրայ նոր նոր ու ծանր ծանր բեռներ կաւելցընէին . եօթներորդ, հին ու նոր երդմունք ու խոստմունքներ ընելը յանձն առնելով՝ նախատինք կընէին իրենց նախորդաց եւ ժամանակակից միաբանից ուղղափառութեանը, անստգիւտ վարուցը եւ ամենայն արդեանցը յօգուտ էկեղեցւոյ եւ ազգիս : — Մէկ խօսքով, այն յայտարարութիւնը բոլոր Միսիթարեան միաբանութեան կողմանէ գրեթէ ծայրէ ի ծայր գղջում մըն էր իւր ջգործած յանցանքներուն, գործած արդարութիւններուն ալ կերպով

մը յետո կոչումն է. ուրացութիւն : Բայց ինչ պը
ըլար նէ՛ խնդիրը ծանր էր, է. այնպէս քերէ. ու
գաղտագողի կերպով, առանց ընդհանուր ժողովի,
պիտի ջորոշուէր :

Մեր բողոքոյ գիրը հասեր էր Վենետիկ մարտի
20ին . է. սակայն մինչէ. մայիսի սկիզբները պա-
տասխան մը չընդունեցանք Միաբանութենէն :
Ասկէց, է. ուրիշ շատ նշաններէ կասկածեցանք քե
այն իտայերէն յայտարարութիւնը արդէն յուղար-
կուած ու տրուած է Հռոմ . բայց սպասեցինք որ պաշ-
տօնական քղթէ մը ստուգենք : Նոյն միջոցին լսե-
ցինք քե Պօլիս գտնուող Մխիթարեանք է.ս բողոքեր
են այն յայտարարութեան դէմ՝ մեզի պէս գուշակե-
լով անոր հետեւանքները, բայց ճայն չհանեցինք :

Հասաւ Վ. Հ. Ղեռնդ վարդապետը ի Վենետիկ
մայիսի սկիզբներն ու անկէց իմացուց մեզի քե
յայտարարութիւնը յիրաւի յուղարկուէր է Հռոմ,
է. տրուէր է սրբազան Պապին . Պապը գոն չէ
եղած անով, վանքցիք ալ աւելի է.ս տագնապեր
են, տեսնելով որ իրենց ապօրինաւոր գործողու-
թիւնը վախճանին ալ չհասնելով՝ անոր դէմ բողո-
քողացս խօսքերը է.ս առաւել հաստատուեցան :

Թ.

Հ. Ղեռնդ վարդապետին ատենախօսութիւնը վանական ժո-
ղովոյն մեջ, է. անոր ազդեցութեամբն եղած քղթակցութիւն :

Վ. Հ. Ղեռնդ վարդապետը իր դեսպանութեան

Երբ ուզեր էր ընդարձակ գրով հասկըցընել Միաբանութեան . ուստի Վենետիկ հասնելէն ետքը խնդրէր էր որ վանական ժողով ըլլայ, եւ այն ժողովոյն մեջ մայիսի 5ին կարդացէր էր իր պերճախօս եւ ընդարձակ մէկ գրութիւնը , որուն իմաստը ուրիշ բան չէր՝ բայց էթէ պարսաւ . եւ պախարակումն հայերէն Պատասխանատուութեան , արդարացուցումն եւ ջատագովութիւն Հ . Փաբրիէլի քղքին խօսքերուն եւ իմաստներուն , դատապարտութիւն Պօլսեցի Հարց անոր դէմ հանած յայտարարութեանը , գովեստ եւ վկայութիւն Մուրատեան վարժարանին բարեկարգութեանը եւ մեջի անձանց կատարելութիւններուն , եւ անաչառ քննութիւն անպատշաճ եւ վնասակար Յայտարարութեանն որ տրուէր էր ի Հոռմ առանց առաջուց բոլոր Միաբանութեան կարծիքն առնելու :

Ամենեւին հաճոյ չէր եղած ժողովոյն այն արդարասէր վարդապետին ատենախօսութիւնը . եւ առանց կարենալու ըսած ճշմարտութիւններուն պատասխան տալ՝ մեղադրէր էին զինքն որ դեսպանութեան պարտքը այնպիսի անակնկալ եւ իրենց համար անախորժ կերպով մը կատարէր է : Ինքն ալ , ինչպէս որ գրութիւն մեջ յայտնի ըսեր էր , երբ տեսաւ թէ ժողովականք միտք չունին անձնական կիրքերը մէկդի դնելով՝ արդարութեան օրինաց հետեւելու , եւ ըստ այնմ դարման ընելու եղած է ըլլալու ջարհիքներուն , կամաւորապէս հրաժարեցաւ իր Քարտուղարութեան , Առաջիկայութեան եւ Վերակացութեան պաշտօններէն , եւ այնուհետեւ սենեակը քաշուած՝ իր ազգային եւ հնասիրական գրաւոր աշխատութեանցը պարապեցաւ :

Սակայն մենք նոյն ամսոյն 17ին գրուած նամակ մը ընդունեցանք Առաջիկայից ժողովէն որ հոս հրատարակելը հարկ կը համարինք՝ իբրեւ ամենայն մտադրութեան արժանի գրուածք . վասն զի նրջափ այ պատրուակեալ ըլլան անոր խօսքերը, յայտնի կերեւնայ մեջն որ Հ. Աեռնդ վարդապետին գրուածքը մեծ ազդեցութիւն ըրեր էր ժողովականաց մտքին վրայ, թեպէտ է. չէր կըրցած ստիպել զիրենք որ եղած անիրաւութիւններուն հատուցում մը ընելու նային . ուստի իրենց ըրած վնասներուն դարմանը ընդհանուր ժողովոյն կը ձգէին, գիտնալով որ այն ընդհանուր ժողովը կամ ոչ երբէք պիտի ժողվուի՝ քանի որ իրենց ձեռքն է ժողվելը, է. կամ այնչափ ուշ պիտի ժողվուի որ ամեն բան եղած լմընցած պիտի ըլլայ անդարմանելի կերպով : Ահաասիկ այն նամակը .

« Սիրեցեալ եւ Մեծարգոյ Հարք .

« Յարդ ի բազում կարեւոր դեպս ի միտ առեալ զանբաւականութիւն թղթագիր հեռախօսութեան, վերջնովս վերադարձիւ Վ. Հ. Աեռնդայ վարդապետի ի Ձեռնջ առ մեզ գնոյն լիութի խելամտութեամբ հաւաստեմք : Քանզի տեսանեմք յաճախ զի բանք ուղղեալք ի հեռուստ ի զիտ ցանկալուոյ խաղաղութեան Եղբարց եւ ի սեր յօղակապ, բազում այն է զի հակառակս ածեն արդիւնս, կամ ի մտաց շփոթելոց եւ կամ յոճոյ գրութեան թղթոցն :

« Արդ ի բանից Վ. Հ. Աեռնդայ անվրար ի վերայ հասեալ խորհրդոց Ձերոց եւ տհաճութեանն եւ բողոքոյ ընդդէմ զրոցն Պատասխանատուութեան, զոր թղթովք մերովք պաշտպանել թուեցաք Ձեզ, եւ ընդդէմ հապճեալ Յայ-

տարարութեանս , յոր մեծագունի չարեաց երկիւղիւ մղեցաք ,

« Վասն որոյ փութամք արդ ծանուցանել Ձեզ սիրելեացդ պարզագոյնս զմտածմունս մեր գառաջնոյն եւ գերկրորդէն :

« Զպատասխանատուութեան գրոցն զիտեք՝ զի որպէս Ձեզ անդ եւ մեզ աստ ի վանս ոմանց ոմանց եւ ի սկզբանն անպատշաճ երեւեալ եւ անպատեհ , յետ արդեանցն հասատելոյ զնոյն՝ ամենեցուն իսկ զիղջ ե զի այնու ոճով եւ բերութեամբ ի մեր անուն հասարակաց ի յոյս ել : Այլ զի զկնի խափանելոյ ի Պօլիս մերոյ միարան յայտարարութեանս ի դարման չարեացն ծագելոց ի գրոցն՝ խիբալի բուի այժմ փութալ ի նոր դարման , զի մի եւս ամօրապարտ գտցուք , վասն որոյ խոհականագոյն համարի պատեհի մնալ ժամանակի եւ դիպաց :

« Իսկ զՅայտարարութենէս տուելոյ ի Հռովմ՝ որչափ եւ զայրացուցիչ երեւեսցի Ձեզ ընդդէմ բողոքոյդ կանխելոյ շտապ երագումն մեր , այնչափ իսկ կարեկից գթութեան արժանաւոր , զի բարեսէր մտօք ի փրկութիւն հասարակաց բռնադատեցաք առնել զգոհքս , զի ի ծանրագունից խորշեսցուք : Բայց որովհետեւ ըստ վկայելոյ նոցին իսկ բարեկամաց եւ բշնամեաց՝ ոչ ի պետս ինչ ժողովրդեան էր , այլ ի հանդարտութիւն մտաց Սրբազանին , վասն որոյ եւ ջանահնար լինիմք եւ լիցուք խափանել զայն եւ չբողուլ տալ ի տիպ՝ ի նուաստութիւն մեզ եւ ի խռովութիւն ժողովրդեան , խոստովանելով մեզէն առնել այլ յայտարարութիւն՝ ոչ մերոյ ազգիս միայն ի ծանուցումն , այլ եւ բովանդակ աշխարհի , զմերոցս կրօնից , զնպատակէս եւ զգործոց :

« Եւ քանզի վանականացս խորհրդով միայն չիք այսուհետեւ ակնկալութիւն յաջողութեան , վասն որոյ զընդհանուր կոչեմք ժողով , որ ի բազմաց հետե ցանկալի գոյով մեզ , արտաքոյ եղելոց Հարցն դժուարութեամբ անագանեմք . « զընդհանուր ժողով յայսմ հետե զիտեմք կանգնիչ « սասանեալ Միարանութեանս . » ի նոյն ժողով յուսալով փութալ եւ մեծարոյ Հարցդ , ըստ խոհական Ձերոց

խորհրդոց տնօրինելով զիրս տեսչութեան վարժարանիդ :

Յարգոյապատիւ Վերապատուութեան Ձերոյ .

Ն. Ծ. ԳԷՈՐԳ Վ. ՀԻՒՐՄԻՒԶԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհանրական Աբբայ :

Վենետիկ , 17 Մայիս 1855.

Փոխանակ քարտուղարի
Հ. ԱԲՐԱՀԱՄ Վ. ՃԱՐԵԱՆ :

Այս նշանաւոր նամակին խօսքերը մեկիկ մեկիկ վերլուծութիւն ընելով կրկնելը աւելորդ կը համարինք . հասկըցողները լաւ կընեն որ մեծ մտադրութեամբ կարդան , եւ ամեն մեկ բառերը կշռելով՝ մեր մինչեւ հիմա ըսածներուն եւ ըսելիքներուն ստուգութիւնը ասոր մեջ յայտնի տեսնեն . ջտեսածնին այ ահա մեր հոս դրած պատասխանին մեջ գտնեն , որ գրեցինք Յունիսի Զին առ նոյն ժողով Առաջիկայից .

« Մեծարգոյ եւ Վերապատուեալ Հարք .

« Ի պատուական նամակեղ Ձերմէ տուելոյ յ17 Մայիսի իբրեւ ի պատասխանի թղթոյն մերոյ որ ի 15 Մարտի տարւոյս՝ տեսանեմք ցաւով սրտի զի Յայտարարութիւնն հերքեալ առ ի մենջ այնու բողոքական գրով՝ վաղ իսկ մատուցեալ է առ Սրբազանն յանուն համօրէն միաբանից ուխտիս : Վասն որոյ նախ քան զամենայն պարտ անձանց համարիմք հաստատել դարձեալ զոր ինչ ասացեալն էաք յայնմ նամակի երբ « Անմասն եմք մեք եւ անհաղորդ յանձնառութեանց բազմաց որ ի յայտարարութեան անդ . »

եւ յաւելոյ եւս աստանօր, զի ստորագրեալքս ի նամակի աստ' ազատս ճանաչեմք զանձինս ամենեւին, եւս եւ գորութեամբ ուխտից մերոց, յամենայն ի պարտուց եւ ի պայմանաց խոստացելոց ի ձենջ Սրբագանին ի նմին յայտարարութեան :

« Երկրորդ անգամ, իրաւունս վարկանիմք բողոքել նոր ի նորոյ եւ ընդդէմ նոցին իսկ գործոցն « յոր մեծագունի չարեաց երկիւղիւ մղեալ » ասի ժողովդ, եւ « բարեսէր մտօք ի փրկութիւն հասարակաց բռնադատեալ առնել զգոհսն (իբրոս բեքեւս) զի ի ծանրագունիցն խորշեսցի » : Քանզի նախ, ըստ մերոց կարծեաց, անբաւական զոյով ժողովդ վանական' առնել յայտարարութիւն այնպիսի եւ մատուցանել յատեանն Հռովմայ ի դիմաց համօրէն միաբանից' երե պարապով եւ երե շտապաւ, երկիւղն եւ կամ բարեմտութիւն չկարեին տալ ժողովոյդ գիշխանութիւն զոր ոչ ունի : Երկրորդ, եղեալ եւս թե բաւական էր առ այն ժողովդ, զոր չընդունիմք մեք, Յայտարարութիւնն այն ոչ ի փրկութիւն, այլ ի քակտումն եւ ի կործանումն ուխտիս մերոյ յանգի յայտնապէս. եւ զոհքն եղեալք նովիմք' ոչ իրաւանց ինչ եւ պատուոյ ուխտիս եւեթ են գոհք, որ եւ ոչ այնոքիկ թեթեւ ինչ են, այլ եւ խղճի եւ նպատակի սորին. քան զոր ջմարթեր լինել մեզ զոհ ծանրագոյն եւ մեծագոյն չարիք : Վասն որոյ ոչ զիտեմք թե ո՞ր օգուտ իցէ ի կարեկից գրութենէ անտի որում արժանաւոր դատի ժողովդ զգործն' այնու զի « բարեսէր մտօք » գործեալ է. նա զի, ներեցէք մեզ ասել, Վերապատուեալ Հարք, եւ բարեսիրութեանն այնմիկ ոչ սակաւ ստգիւտ եւ արատ եղեւ գաղտագողին այն մատուցումն յայտարարութեանն, եւ որ յետ այնորիկ առ ի ձենջ լութիւն եռամսեալ գելից իրացն եւ գրողոքական թղթոյն մերոյ :

« Յաւե մեզ, Վերապատուեալ Հարք, զի եւ ոչ ընդ դարման չարեացն զոր հնարեալ էք առնել' կարողանամք մեք զոհ լինել ամենեւին. այն է ջանահնար լինել ժողովոյդ ի խափանել զտպագրութիւն յայտարարութեանն : Քանզի մեք այնպէս հաւանեալ եմք երե այնու ոչ միայն չլինիցի չարեացն եղելոց բնաւ դարման ինչ մեծ կամ փոքր, այլ եւ վնաս նոր ի մեզ յաւելցի յաջս դատաւորացն Հռովմայ'

վնաս կեղծաւորութեան եւ խարդախութեան, եւ մեզ ոչ ինչ մխիթարութիւն : Զի եթէ պարտաւորութիւնքն յանձն առեալք ի ձեռն յայտարարութեամբն այնուիկ չհրապարակեսցին եւս (գոր մեք ոչ կարծեմք), ապաքէն չզերծանիմք մեք, այսինքն է չզերծանի ժողովդ եւ ամենեքին որ հաւանեալ իցեն ընդ յայտարարութիւնն այն յառաջ կամ զկնի՝ յաջս Հոռովմայ եւ ամենայն աշխարհի՝ ի պարտաւորութեանց անտի, մինչ չեւ իցէ ժողովոյդ եւ զմիակն գայն եւ գձեռագիր օրինակ անվաւեր եւ անկանոն յայտարարութեանն յետս կոչեալ այլով բոլրով առ Սրբազանն . որ եւ մի միայն դարման է իրացն եղելոց, զօղիչ երկփեղկեալ սրտից եւ կանգնիչ սասանեալ Միաբանութեանս :

« Իսկ եթէ ժողովդ վանական անհնարին զիրսդ համարիցի զարդիս, եւ բողոքոս զի յայտարարութիւնն այն առցէ զհաստատութիւն ի Հոռով՝ իբրեւ ի դիմաց համօրէն ուխտիս՝ ինքնայօժար կամօք մատուցեալ առ Սրբազանն, չիմանամք արդարեւ զինչ կազմիցի ասել ժողովդ մեծարգոյ եւ բանիւն գոր յարե թէ « Խոստանալով մեզէն առնել « այլ յայտարարութիւն ոչ մերոյ ազգիս միայն ի ծանուցումն, այլ եւ բովանդակ աշխարհի զմերոցս կրօնից, « զնպատակեալ եւ զգործոց : » Զի եթէ ընդհանուր ժողովն առնելոց իցէ գայդ նոր յայտարարութիւն, որպէս ի հետեւորդ բանիցդ է գուշակել, կամ համաձայն հնչյն եղիցի այն ըստ եական մասանցն եւ կամ անհամաձայն . եթէ համաձայն, ապա աւելորդ է եւ վնասակար եւս՝ խոստումնդ եւ ջանք խափանելոյ զտպագրութիւն հնոյն . իսկ եթէ անհամաձայն, որպէս թուի ի կարգէ բանիցդ եւ գործոց, հարկ անհրաժեշտ է ուրեմն զհինն յետս կոչել ամենայն փութով՝ իբրեւ անվաւեր եւ ապօրինաւոր ինչ :

« Ըստ այսմ տեսութեան, որպէս եւ ակնարկեն բանք նամակիդ ձերոյ, անօգուտ թուի մեզ կոչ ընդհանուր ժողովոյն ի լուծումն այսր խնդրոյ աւարտելոյ ի ձեռն կողմանէ : Իսկ եթէ վասն այլոց ինչ խնդրոց կարեւոր ճանաչիցէ ժողովդ « այսուհետեւ » զգումարումն ընդհանուր ժողովոյն, հարկաւ ծանուցէ եւ բացականացս թէ զինչ ինչ խնդիրքն իցեն, եւ ըստ այնմ որք կարողն իցեն՝ եկեսցեն այդր :

« Իսկ վասն գրոցն Պատասխանատուութեան ոչ սակաւս փո-

փութիւն եղեւ մեզ տեսանելու եւ ի նամակի աստ ձերում,
Վերապատուեալ Հարք, եթէ « գիղջէ ձեզ ընդ անպատշաճ
« եւ անպատեհ » գրուածն, եւ զի « այնու ոճով եւ քերու-
« քեամբ ի մեր անուն հասարակաց ի լոյս ել : » եւ ոչ
կամիմք երկբայել զի « ի լինել պատեհի ժամանակի եւ
« դիպաց, » որպէս խոստանայքն, ոչ ինչ բնաւ դանդա-
ղեսջիք ի դարման ջարեացն ծագելոց եւ ծագելեաց ի մա-
տենեւ անտի եւ հետեւանաց նորին, անկողմնասեր մտօք
վկայելով իրաւանց եւ ճշմարտութեան առաջի մեծի եւ
փոքու :

« Ողջ լինել մաղթեմք

Վերապատուեալ Հարանցդ

Ի Փարիզ, 9 Յունիսի 1855.

Խոնարհ Ծառայք

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ.

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎԱՍԻ.

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ . »

Հարկ չէ ըսել թէ այս թուղթը առանց պատաս-
խանի մնաց : Վասն զի ինչ պատասխան պիտի
տային այնպիսի խօսքերու որ իրենց խղճմտանքին
մէյմէկ արձագանգներն էին, քան թէ մտքերնուն
հակառակ գուրցուածքներ :

Ժ

Մեծապատիւ Արքիմ-Պեյ ի Փարիզ . — Օրինակ յայտարարութեան առաջարկեալ Հ. Գաբրիելի :

Ամիս մը ետքը մեծապատիւ Արքիմ - Պեյը հասաւ Փարիզ ազնիւ ընտանեօքը հանդերձ : Իր արդարասեր , քաղաքագետ , բարակամիտ եւ բազմահմուտ բնաւորութեամբը դիտեց , քննեց , զննեց , տեսաւ այս անկողմնասէր Անճը Մուրատեան վարժարանին բարեկարգութիւնը եւ մեջի տեսուչներուն վարմունքն ու սկզբունքները , հաւնեցաւ ամեն բանի , եւ իր երկու դեռահասակ որդիքը ամենայն սիրով եւ վստահութեամբ յանձնեց անոնց խնամոցը : Այն բաւական ջհամարելով , իր ծանօթից եւ բարեկամացն ալ շատագովութեան խօսքեր գրեց ի Պօլիս , մասնաւորապէս Հ . Գաբրիելին վրայ , որուն դէմ շատ բան լսած էր հոն նոյն իսկ անոր կրօնակից վարդապետներէն , որ կըսէին թէ ամենահարկաւոր է որ այն անճը դուրս հանուի Մուրատեան վարժարանէն :

Այս իրենց վերջի կարծիքը յայտնի էր մեզի նաեւ ուրիշ աներկբայ գրուածքներէ . բայց արժան կը համարինք դնել հոս նոյն մեծապատիւ Իշխանին իր ծանօթներէն մէկուն գրած նամակը , որ շատ ժամանակէ ետեւ ձեռքերնիս ընկաւ , եւ զօրաւոր ու պատուական ապացոյց եւ հաստատութիւն է մեր

խօսքերուն . գաղղիարեն բնագիրն այ ծանօթութեան
մեջ կըդնենք (1) :

« Կուգեի տեղն ի տեղը գրել մեր Վարժարանին բարեկար-
« զութեան , տնտեսութեան , բարոյական եւ բնական տեսչու-
« րեան գովեստները , բայց ատենս կարճ է : Միայն այս-
« չափս կըփութամ իմացընելու ձեզի որ այս վարժարանին
« բարոյական եւ նիւթական կառավարութիւնը նախանձելի
« ըրած է ասիկայ ամեն կարգի բան հասկըցող մարդկանց :
« Պարոն Ժոմարտ եւ զրեթե ամենայն երեսելի Արեւելագետնե-
« ըր , անոնց այ գլուխը կեցած Փարիզու արքեպիսկոպոսը ,
« ամենքը մեկ բերան գովասանքներ կընեն դպրոցին :
« Աշակերտաց կանոնները այնպիսի պարզ եւ բնական կա-
« նոններ են որ ամենայն ուղղախոհ եւ բանիրուն անձինք
« կըհասնին անոնց , եւ պետք է որ հասնին : Մեր ազգը իրաւ-
« ցընէ պարտական է երախտագետ ըլլալու այս անձանց
« որ հիմա այս վարժարանը կըկառավարեն : Յիրաւի մեծ
« յանցանք եւ ոճիր մըն է հիմակուան կարգաւորութեանը
« դպչելը , վասն զի բոլոր սրտանց ու խղճմտանքովս կըսեմ
« թէ ասոնցմէ մեկուն միայն այ դպչելը մեծ վնաս է Վար-
« ժարանին : Գիտեմ թէ կան անձնասէր եւ նախանձոտ
« մարդիկ որ հիմակուան կարգը խանգարել կուգեն՝ Այվա-
« զովսքին հեռացընելով՝ որ վարժարանին հոգին է , որով-
« հետեւ իր երկու գործակիցներն այ չեն ուզեր հոն մնալ՝ թէ
« որ ինքը հանուի անկեց , որ ասիկայ իրացընէ ազգին դեմ
« եղեուն սեպուելու արժանի գործ կըլլայ : Այվազովսքին մեծ

1 « J'ai voulu vous écrire longuement et en détail pour l'avantage de notre Collège, pour son organisation, pour son administration, pour sa direction morale et physique; mais le temps me manque. Cependant je tiens à cœur de vous faire connaître que la direction morale et matérielle du Collège fait l'envie de toutes les personnes compétentes. M. Jomard et presque toutes les personnes compétentes orientalistes, et l'archevêque de Paris en tête, n'ont qu'une voix pour donner des louanges à ce Collège. Les élèves sont soumis à des règles communes qui sont approuvées et seront approuvées par toutes les personnes bien pensantes et compétentes. La communauté de notre nation doit être vraiment redevable aux personnes qui dirigent actuellement le

« պատիւ ունի հոս թէ եկեղեցականաց եւ թէ զանազան
« մեծամեծաց առջեւ, ու լաւ գիտցեր է ինքզինքը ամենուն
« ճանչցընել : Իր ուղղափառութիւնը եւ տաղանդը վկայեալ
« է ամենէն, եւ արժանի է ստացած համբաւոյն : Կըզար-
« մանամ թէ ինչպէս կը համարձակին Պօլիս գտնուող կար-
« գակիցները զինքը պախարակել այն գրուածքին մեջ որ
« դուն կը ճանչնաս : Թէ որ ինքը մեկ յանցանք մը ունի,
« այս է միայն որ Հայ է ազգաւ . դաւանութեան կողմանէ
« յոյժ ուղղափառ է, եւ այսպէս վկայեալ է թէ զինքը ճանչ-
« ցողներէն եւ թէ գրուածքներէն : Իմ կողմանէս ես միշտ
« պիտի պաշտպանեմ այս քաջ վարդապետը ամէն բանի
« մեջ եւ ամէն տեղ՝ ձեռքես եկած ամէն գործունէութիւն
« բանեցընելով . նախ՝ վասն զի արժանատի է՝ իր հանձա-
« րոյն եւ ազգասիրութեանը համար . երկրորդ, վասն զի
« կը փափաքիմ որ թէ իմ որդւոցս եւ թէ մեր բարեկամաց եւ
« ծանօթից որդւոցը դաստիարակութիւնը կատարուի իրեն
« լաւ կառավարութեանը տակ : Կըյորդորեմ գրեզ, ինչպէս
« նաեւ մեր բարեկամները, որ իր կողմը բռնէք, մանաւանդ
« որ դուն անձամբ ալ կը ճանչնաս իր հանձարն ու բնաւո-
« րութիւնը . եւ պաշտպանէք զինքը այն հացկատակաց
« դէմ որ մարդկային ազգիս բարիք ընողներուն վրայ կա-
« տաղի նախանձով կը մաշտի » :

Այս եւ ասոր նման վկայութիւնները հաճոյ պիտի
ջըյային հարկաւ այն Մխիթարեանց որ իրենց մե-
ծաւորին հետ խօսք մեկ ըրեր էին Հ . Գաբրիէլը հա-

Collège. C'est un crime réel de porter atteinte à l'ordre établi, car dans mon âme et conscience, toucher à l'un d'eux, c'est porter un dommage réel à l'institution. Je sais qu'il y a des personnes intéressées ou jalouses cherchant d'endommager l'ordre établi en faisant éloigner Aivazovsky qui est l'âme du Collège, puisque ses deux collaborateurs ne veulent y rester qu'avec lui. C'est vraiment un crime de lèse-nation. Aivazovsky est très-consideré ici et très-soutenu par le clergé et par des personnes influentes. Il a su se faire connaître. Sa foi catholique et son talent sont appréciés; il jouit à juste titre d'une réputation méritée. Je m'étonne que ses confrères à Constantinople aient le courage de blâmer sa conduite dans l'écrit que vous connaissez.

նելու անպատճառ, եւ Մարտեան վարժարանը տակն ու վրայ ընելու : եւ որովհետեւ մտքերնին դրեր էին թէ անօգուտ աշխատանք էր այնուհետեւ 2 . Գաբրիէլին եւ միւս վարդապետացս հետ նոյն նիւթերուն վրայ բղքակցութիւն ընելը, սկսան օտարաց ձեռքովը ծածուկ պատերազմիլ մեզի դեմ . այնպէս որ նոյն անձինքն որ վերոգրեալ ժողովական գրովն ալ վկայեր էին թէ մենք (2 . Գաբրիէլին անուանովը) իրաւամբ բողոքեր էինք հայերէն Պատասխանատուութեան դեմ , եւ ըսեր էին , « Ամենեցուն խակ դիդջ է զի այնու ոճով եւ թերութեամբ ի մեր անուն հասարակաց ի լոյս ել . » — նոյն անձինքը կըսեմ , մանաւանդ թէ այն անձանց գլխաւորները միայն , Պօլսոյ պատուաւոր բարեկամաց մեկուն ձեռքովը , եւ մեծապատիւ Արքիմ-Պէյին միջնորդութեամբը ' անուղղակի առաջարկեցին 2 . Գաբրիէլին օրինակ մը յայտարարութեան ' իբրեւ մեկնութիւն իւր Զմիւռնիոյ օրագրին մեջ հրատարակած թղթոյն : եւ այս էր այն յայտարարութեան օրինակը .

« Գիտեն ամենքը որ անցած տարի Դեկտ . 5ին Արշալոյս Արարատեան Զմիւռնիոյ օրագրին 429 թուոյն մեջ իմ մեկ

S'il a un tort, c'est celui d'être Arménien de nation. Sa profession de foi est très-catholique, et il est apprécié comme tel par toutes ses connaissances et par tous ses écrits. Pour ma part je soutiendrai ce brave prélat en tout et partout avec toute l'énergie dont je suis capable : 1° parce qu'il le mérite pour son talent et pour son amour du bien de sa nation; 2° parce que je désire que l'éducation de mes enfants ainsi que de ceux de nos amis et connaissances soit complétée sous sa bonne direction. Je vous engage, ainsi que vos amis et connaissances, de prendre son parti; d'ailleurs vous le connaissez en personne, son talent et ses mœurs; et de le défendre contre les parasites qui sont jaloux comme la gale, contre ceux qui cherchent à rendre des services à l'humanité. »

ԺԶ

Եւք Հ. Գաբրիէլի ի Մուրատեան վարժարանէն :

Մեծապատիւ Արքիմ-Պէյր տեսաւ որ զՀ. Գաբրիէլը յայտնապէս գոհել կուգէ Միաբանութիւնը՝ կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելով Միաբանութեան մեծաւորը՝ այս վարժարանը Հոռմ փոխադրել ջկարենայուն համար . բայց որովհետեւ Պապին վրայ կրճգէ պատճառը, եւ անոր իրաւացի կերպով պատասխան տայու եւ վարժարանն ու իր անպարտ ու արդիւնաւոր անձը պաշտպանելու ամենեւին միտք ջունի, Հ. Սարգսին ձեռօքը առաջարկեց Հ. Գաբրիէլի որ եթէ էլէ վարժարանէն, իր տունը գայնատի, եւ իր երկու դեռահասակ որդւոց դաստիարակութեանն ուշ դնէ : Հ. Գաբրիէլն ալ սիրով ու շնորհակալութեամբ հանդերձ ընդունեցաւ այն պատուաւոր առաջարկութիւնը :

Չեր կարծեր ամենեւին Գ. Հիւրմիւզեանն որ այնպէս դիւրաւ յաջողի Հ. Գաբրիէլին վարժարանէն էլելը . եւ անտարակոյս ոչ այնչափ այն վարդապետին ջկամութենէն կը վախնար եւ կը կասկածեր, որչափ վերատեսչին հեղինակութենէն, որ եթէ ուզեր՝ կրնար բողոքել նորէն, եւ իր բողոքը լսելի ընել թէ միաբանութեան, թէ ազգին եւ թէ Հոռմմայ արոճոյն : Ուստի եւ վախնալով որ ջրլլայ թէ Հ. Գաբրիէլ դանդաղի վարժարանէն էլլելու, այն անձին բուղք գրած ատենը միանգամայն եւ իւր

Եղբօրը Գեր. Եղուարդ Արքեպիսկոպոսին այ գրեր էր
Հռոմ որ շուտով ճամբայ ելլէ Փարիզ երթայ, խօսի
Հ. Սարգսին Ե. Գ. Նուիրակին հետ, Ե. իւր ու Սըր-
բազանին հրամանն ի գործ դնէ :

Գ. Հիւրմիւգեանին շտապ տագնապաւ ինքզինքը
Ե. Մխիթարեան միաբանութիւնը այս կերպով մէկ
խորխորատէն մեկալը գահավիժելը առաջինը ջեր,
Ե. դժբաղդութեամբ վերջինն այ ջեղաւ, ինչպէս որ
պիտի տեսնենք :

Նոյն ամսոյն 15ին յանկարծ հասաւ Փարիզ Գ.
Եղուարդ, Ե. տեսնելով որ ամեն բան լմընցեր է խա-
ղաղութեամբ, Ե. Հ. Գաբրիէլն Արքին-Պէյին տունը
փոխադրուելու վրայ է, իր բարեմտութեամբը փառք
տուաւ Աստուծոյ, Ե. մեծ ուրախութիւն ցըցուց որ
Եղբօրը կամքը այնպէս փութով կատարուած գտաւ.
Վասն զի միտքը դրած է Եղեր այն բարեսիրտ անձը
քէ Հ. Գաբրիէլին ելլելովը ամեն կռիւ պիտի դադրի,
սրբազան Պապն այ Միաբանութեան ամեն իրա-
ւունքները ճանչնալէն զատ՝ շատ մը արտօնութիւն-
ներ այ պիտի շնորհէ, Ե. Մխիթարեանք փառաւոր
յաղթանակ պիտի կանգնեն իրենց սոխներուն դէմ
ամեն տեղ . Գ. Հասունեանը արոռէն պիտի իյնայ,
անոր ձեռնադրած Եպիսկոպոսները իրենց վիճակ-
ներէն պիտի քշուին . անոր հրամանաւը գոցուած
Տրապիզոնի դպրոցը նորէն պիտի բացուի . Պօլիսէն
արստրուած Մխիթարեան վարդապետները նորէն
հոն պիտի դառնան . մէկ խօսքով՝ բաց ի Համագ-
գեաց ընկերութեան նորէն հաստատուելէն (որ քա-
նի մը տար գլուխ երիտասարդաց գեշ մէկ հնարքն
էր ըսեր էին) Մխիթարեանք ամենայն յաղթութիւն
ձեռք պիտի ձգեն :

Իսկ եթէ Հ. Գաբրիէլը ոտք կոխէր ու վարժարանէն ելլէլ ջուգեր, Մխիթարեան միաբանութիւնը մէկէն ի մէկ պիտի ցրուէր, եւ վանքը հիմնադատակ պիտի կործանէր. ուր կըմնար Մուրատեան վարժարանը: Ուստի ինչպէս փառք ջտար ու ջուրախանար:

Հիւրմիւգեանց այս վախն ու յոյսերը այնպէս տիրած էին մեջերնին որ մինչեւ Պօլսոյ ժողովրդեան մեջ անգամ ձայն մը տարածէր ու միամիտ մարդկանց հաստացուցէր էին որ իբր թէ Գ. Հասունին Հոռմ ջկանջուելուն ու Աթոռէն ջճգուելուն մի միայն պատճառ, Հ. Գաբրիէլին Մուրատեան վարժարանէն ջելլայն է: Այս խօսքին այլանդակութիւնը ապացուցի կարօտ ջեր ամենեւին. եւ սակայն Հ. Սարգիս վարդապետը ուգելով որ խաղք ըլլան ջայն ըսողները՝ հասանեցաւ, խորհուրդ տուաւ Հ. Գաբրիէլին որ ելլէ վարժարանէն:

Ժ Է

Ջանք եւ հնարք Գ. Հիւրմիւգեանին՝ որպէս ջի Հ. Գաբրիէլ Միաբանութենէն ջատուի:

Որջափ որ մէկ եղբօրը յոյսն ու խնդութիւնը մեծ էր Հ. Գաբրիէլին այնպէս դիւրաւ վարժարանէն ելլելուն վրայ, նոյնջափ այ մէկային տագնապն ու ջփոթութիւնը աւելցէր էր Հ. Գաբրիէլին ջրած պատասխանէն (որ վերը տեսանք):

Արդեօք ջէր հասկըցած այն բուղթը՝ մտքին ջփոթութենէն, թէ ջեր ուգած հասկընայ՝ վախնալով

իր աբբայական հեղինակութեանը պզտիկ իյնալէն .
թող հասարակաց կարծիքը կտրե ասոր դատաս-
տանը՝ անոր գրած բուռքը կարդալով .

« Արգոյ եւ վերապատուեալ Հայր .

« Ընկալեալ գրուող Վերապատուութեանդ՝ գգրեալն ի 10
ամսոյս ի պատասխանի իմումն , որով գրեի քեզ ըստ հրա-
մանին եղելոյ ի Սրբազանէն ելանել ի վարժարանեղ , հարկ
ե ինձ ծանուցանել դարձեալ՝ զի յառաջակայս խնդիր ցու-
ցեալն ի քեւ երաշխաւորութիւն առ իս՝ ոչ զօրե ազատ առ-
նել զքեզ եւ ոչ իսկ ի պարտուց կրօնաւորական հնազան-
դութեան , եւս առաւել յունկնդիր լինելոյ հրամանին որ ոչ
իմ միայնոյ ե , այլ ի բարձրագունէն յիշխանութեանց որ ի
վերայ երկրի՝ հասեալ առ իս , որում եւ ես եւ միարանքս
ամենեքեան պարտիմք հպատակել ըստ օրինաց իսկ սահմա-
նադրութեանս մերոյ : « Եւ զի մինչեւ ցայժմ պատճառեիր ի
չհպատակել այնմ » , վասն այնորիկ եւ ես ի տալն միւսան-
գամ զհրամանն յաւելոսի յորդորել զքեզ ի կատարումն
նորին . զոր եւ դարձեալ հաստատեմ՝ պատուիրելով զօրու-
րեամբ սբբոյ հնազանդութեան ելանել անպատճառ :

« Մաղբելով ողջ լինել ձեզ , մնամ

Արգոյ Վերապատուութեանդ

Ն. Ծ. ԳԷՈՐԳ Վ. ՀԻԻՐՄԻԻԶ

Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբայ : »

Ձեր գիտեր թե ինչ ըսե Հ . Գաբրիէլ այս թղթիս
մէջի գրեթե ամեն մեկ խօսքերուն , բայց ամենէն այ
աւելի այն ամբաստանութիւնը ծանր եկաւ իրեն՝
որ իբր թե մինչեւ այն ատեն ինքը առեր է , եւ շատ
անգամ առեր է վարժարանէն ելլելու հրաման , եւ

գանազան պատճառանքներ ընելով չէ հնազանդած :
Ծանր էկա. նաեւ Հ. Սարգսին՝ որուն երաշխասե-
րութիւնը, մանաւանդ թէ խնդիրքը, ոտքի տակ էր
առնուած՝ անիրաւ եւ նախատական խօսքերով :
Գնաց Հ. Գաբրիէլ, գանգատեցաւ մեծաւորին եղբօրը,
Գ. Եղուարդայ. անիկայ ալ վկայեց այն նամակին
խօսքերուն խստութեանը, անգթութեանը, անխո-
հեմութեանը, եւ շուարեցաւ : Այն ատեն Հ. Գաբ-
րիէլ ըսաւ իրեն թէ « Այսպիսի մեծաւորէ այստե՛հ տէ.
« Ես չեմ կրնար հրամաններ ընդունիլ. իրմէ թէ որ
« բան մը ունիմ ուզելու, վկայական մըն է իմ բա-
« հանայութեանս եւ ուղիղ վարուց եւ վարդապե-
« տութեան : »

Յայտնի բան է թէ ասիկայ իրաւացի բողոք մըն
էր ընդդէմ աբբային առ Միաբանութիւնը, եւ ոչ
էրբէք Միաբանութենէն էլլելու բաժնուելու խնդիր :
Սակայն Գեր. Եղուարդին իր եղբօրն ինչ գրածը
յայտնի չէ մեզի. այս միայն գիտենք թէ մեծաւորը
փութացաւ շուտ մը Հ. Գաբրիէլին լատիներէն
վկայական մը յուղարկելու, ըսելով մեջը թէ « գի-
տենք որ Տեր Գաբրիէլը բահանայ է օրինաւորապէս
ձեռնադրուած, եւ կանոնական արգելք մը չունի.
Եւ թէ վարդապետ է աստուածաբանութեան, եւ
բանի մը տարի նոյն ուսման դասատուութիւն ալ
ըրէր է վանքին մեջ գովելի կերպով : »

Ասով ալ բաւական հասկըցուեցաւ թէ ինչ սի-
րով է ուրախութեամբ առիթ առեր է Գ. Հիւր-
միւզեանը Հ. Գաբրիէլին այն գանգատէն որ Գեր.
Եղուարդին ըրէր էր, զինքը միաբանութենէն ալ հա-
նելու համար. եւ այս բանս եւս առաւել ստուգուե-
ցաւ՝ էրբոր վանքին մեջ ձայն մը տարածուեցաւ

յանկարծ թէ Հ. Գաբրիէլ կամաւորապէս գատուեր էլեր է Միաբանութենէն :

Միաբաններէն ոմանք այս բանիս վրայ շփոթեցան, շուտ մը գրեցին հարցուցին Հ. Գաբրիէլի, իմացան թէ ինչ է եղածը, եւ աղաչեցին պաղատեցան որ ինքիրմէ ջկտրէ ինքզինքը Միաբանութենէն. բողոք որ մեծաւորն իր խորհրդականներովը՝ էթէ կրնայ՝ հանէ զինքը վանքէն. ապա թէ ոչ, ընդհանուր կամ վանական ժողովոյն վճռին սպասէ :

Այն նամակներէն մէկ երկուքին միայն խօսքերը հոս հրատարակենք .

« Լուեալ էր մեր դարձեալ էթէ ստիպիցէ
« Հայրութիւնդ զԳ. Եղուարդ վասն բանի գրոյն
« արձակման, եւ թէ հարկ իցէ այն վասն պատա-
« րագելոյ արտաքոյ վարժարանիդ, այլ ժողով
« առաջակայից որոշեալ իցէ՝ ի լինել հարկին տալ
« զիր վկայութեան, եւ ոչ թէ զիր արձակման :
« Արդ զվկայագիրդ զայդ լատիներէն ոչ որ գիտեր
« ի մենջ մինչչեւ էր գրեալ սիրելւոյ Հօրդ. . . Գերա-
« պայծառն ասացեալ է ի ժողովի առաջակայից
« թէ մեր ոչ հատեալ ենք զՀ. Գաբրիէլ ի Միաբա-
« նութենէս . այլ միայն տուար նմա զիր վկայու-
« րեան գոր ինքն կրկին եւ երեքկին խնդրեալ էր
« քախանձանօք ի Գ. Եղուարդայ . իսկ թէ եղար
« ի նմա Dominus (Տէր) եւ ոչ Pater (Հայր) զի ինքն
« ասացեալ է Գ. Եղուարդայ, Արքեպիսկոպոսին
« Փարիզոյ եւ Նուիրակի պապին թէ այսուհետեւ
« արտաքոյ է Միաբանութեանս . եւ թէ յայնպիսի
« գործս ձեռն արկեալ է՝ գորոց ոչ կարէ մեծաւորն
« Երաշխաւորել եւ լինել պատասխանատու : Այս
« է սովին նման բանք եւ պատճառանք : Սակայն

« Ես եւ որ ընդ իս իցեն սիրելիք՝ զայս գիտեմք՝ Երե
« ոջ ժողով Առաջակայից եւ ոջ ժողով վանական
« կարե եւ կամի հատանել ի Միաբանութենէս
« գՀայրդ սիրելի եւ անձկայի . բող Մեծն ոջ մի
« միայն վկայագիր՝ այլ եւ տասն վկայագիրս
« գրեսցե՛ սաղրանօր . . . Սորա գոր գործենն՝ մե-
« ծաւ ծածկութեամբ գործեն ի խաւարի , եւ Եր-
« կընչին զի մի գայցեն ի լոյս գործք իւրեանց : »

Այս հատուածին մէկ կտորը լաւ հասկընալու
համար պետք է գիտնալ որ Հ . Գաբրիելը թէ Փա-
րիզու Գ . Արքեպիսկոպոսին եւ թէ Գ . Նուիրակին
աս ըսեր էր . « *Եթէ* մեծաւորս ուզե զիս *հալածել*
նաեւ վարժարանէն ելլելէս ետքը , *հարկ պիտի ըլլայ*
որ Միաբանութենէն այ զատուիմ ելլեմ կամաւո-
րապէս : » — Ուրիշ նամակի մը մէջ .

« Արդարեւ անհնարին եւ անտանելի է տկարու-
« թիւնն բարոյական այժմու վարչաց Ռիստիս .
« զայս ի վաղուց տեսեալ մեր՝ Երկիցս ի վանական
« ժողովի առ ժողովն ընդհանուր բողոքեցար , եւ
« խոստումն եւ հաւանութիւն ընկալար յընդհա-
« նուր ժողով գումարելոյ . այլ մեղմեխ ընթացիւք
« իւրեանց հանին ի դերեւ զարդիւնս խոստման եւ
« հաւանութեան իւրեանց : Վասն այսորիկ իսկ
« ցանկացար տեսանել զեթ առ ժամանակ մի աստ
« ի միջի մերում գՀայրդ սիրելի եւ անձկայի , եւ
« յայնժամ կարեար բարւոյ իմիք ակն ունել . զի
« զայստեամբդ հալածեալ մերժեր իբրեւ զխաւար
« առաջի լուսոյ խորհրդակորոյս կուսակցութիւնն
« հակառակամարտ , եւ սուղ ինչ ոգի առնուին
« բարոյական եւ ուսումնական կեանք Միաբանու-
« թեանս . այլ իբրեւ անուրջք անեակք սահեցան

« անցին ամենայն գեղեցիկ ակնկալութիւնք մեր ,
« եւ արդ ի վիշտս եւ ի նեղութիւնս մաշիմք . եւ
« ածեալ զմտաւ զանցեալսն եւ զայժմուսս եւ զվը-
« տանգս աղետիցն որ առաջի կան , եւ տեսեալ
« ցաւագին աջօք զլքանել եւ զթողուլ զնալ ի բաց
« որոց տուան ի ձեռս բաղդ Միաբանութեանս , եւ
« որք կարգեցանն ընդ առաջնորդս եւ ընդ ղեկա-
« վարս Մխիթարեանս յաստափայտի՝ ողբամք դառ-
« նապէս եւ կամք զարհուրեալք յապառանոյն . . . : »
Դարձեալ ուրիշ մը .

« Յաւագին յուր անցից Սիրելւոյ Հայրութեանդ
« շանթահար կործանեաց զմեզ , եւ գետս աղի ար-
« տաստեաց իջոյց յաջաց մերոց :

« Այսպէս ուրեմն որբացար յերիցս սիրելի Հօրեդ
« մերմե . այսպէս ուրեմն ոչ խնայեցէք ի Մայրս
« մեր հասարակաց , յեղբարս պատուականս եւ
« յորդիս սիրասնունդս , որք միշտ սիրեցին զբիւր
« սիրոյ արժանի Հայրդ , եւ սիրեն , եւ սիրեսցեն
« իսպառ ի կեանս եւ ի մահու :

« Երդմնեցուցանեմք զՀայրդ եղբայրասէր եւ որ-
« դեսէր ի սերն որով սիրեցէքն զմեզ եւ սիրեցայք ի
« մենջ . ի սերն՝ զոր դուք ինքնին ջամբեցէքն մեզ
« սիրել զՄիաբանութիւնս , մի այդպէս վասն երկ-
« րաբարշ կրից եւ անմիտ նախանձու եւ ատելու-
« թեան երկուց եւ երից , մի այդպէս յայս աղետս
« քշուառութեան իջուցանել զմեզ : Լաւ էր զի նախ
« ի սիրտս մեր մխիթ գտուր եւ ապա հատանէիք
« ի բաց զհատորդ սրտից մերոց :

« Ի Հայրդ սիրելի եւ անձկալի աջք մեր յուսային .
« վասն սիրելւոյ եւ անձկալւոյ Հօրդ սիրտք մեր
« կարօտագին բաբախեին . այդպէս ուրեմն ելցեն ի

« դերեւս ամենայն ակնկալութիւնք մեր, այդպէս
« ուրեմն դադարեացեն սիրտք մեր ի բաբախելոյ :
« Մի Հայր սիրելի եւ անձկալի, խնայեա յոր-
« դեակսդ, մի որբացուցաներ զմեզ. յիշեա գեր-
« կունսդ որովք երկնեցերն զմեզ յայս վիճակ ցան-
« կալի եւ յորդիութիւն Մեծի նահատակին Միսի-
« թարայ » եւ այլն :

ԺԸ

Հ. Գաբրիելին հրաժեշտը Մուրատեան վարժարանէն :

Ինչպէս Վենետկոյ վանքին մեջի գրեթէ բոլոր երիտասարդ քահանայից, այսպէս ալ Մուրատեան վարժարանին աշակերտաց Հ. Գաբրիելին վրայ սեր ու համարում ունենալը խիստ շատ առիթներու մեջ տեսնուած էր. բայց երբ իմացան ասոնք թէ քանի մը օրէն պիտի զատուի էլլէ քովերնէն իրենց սիրելի հայրն ու դաստիարակը, այնպիսի խոր տրտմութեան մը մեջ ընկղմեցան առ հասարակ, որ գիրենք մխիթարելը նոյն իսկ Հ. Գաբրիելին կարողութենէն վեր էր : Օրերը տարեկան քննութեան եւ պարգեւաբաշխութեան օրեր էին. սակայն հարկ եղաւ որ քննութիւններն առանձին դասատանց մեջ ըլլան, եւ յուլիսի 27ին հանդիսաւոր կերպով մը հրաժարական ողջոյնը տան իրարու վարդապետն ու աշակերտք :

Ասոնք ինքնայորդոր սիրով առին իրենց վարդապետին կենդանագիրն որ իրենց նախորդ ընկերակցացը մէկուն նկարածն էր, ու ծաղկե պսակ-

ներով զարդարած՝ դրին վարժարանին մեծ դահլը-
ճին ճակատը . հոն ժողովուեցան նաեւ վարժարանին
բոլոր վերակացուներն ու վարժապետները , ինչ-
պէս նաեւ Գ . Եղուարդին հետ մեծապատիւ Արքիմ
Պէյն իր ազնիւ ընտանեօքը հանդերձ : Հ . Գաբրիել
իւր նորատիպ Քրիստոսի Վարուց երկհատոր պատ-
մութենէն մէյմէկ փառակագմ օրինակ աշակերտաց
բաժնէլէն առաջ , սրտառուջ խօսակցութիւն մը
ըրաւ , յորում անոնց մինչեւ այն ատեն իր վրայ
միշտ ցըցուցած սիրոյն փոխարէն իր անմոռանալի
շնորհակալութիւնը յայտնէլէն ետեւ կըյոյրդորէր գի-
րենք որ իւր արժանաւորագոյն յաջորդացը վրայ
եւս առաւել սեր ու մեծարանք ունենան . « Եւ այն
« կերպով , կըսէր , ձեր անարատ վարմունքը աւելի
« փառաւոր եւ անթառամ պսակներով իմ ճակա-
« տըս պիտի պճնէ ' քան թէ այդ գեղեցիկ բայց
« դիւրաբառամ պսակը որով իմ ստուերս ուզեր էք
« պսակել :

« Կը հեռանամ , այն , կը հեռանամ ձեզմէ մարմ-
« նով սիրելիք , վասն զի այսպէս պահանջեց իմ ազ-
« գասիրութիւնս ու ճշմարտասիրութիւնս (որում
« թէ դուք եւ թէ ազգը կըվկայէ) եւ ուրիշներուն
« զանազան դիտաւորութիւնները . բայց ջեմ հե-
« ուանար էրբէք սրտիւ եւ հոգեով , վասն զի ջկայ
« մէկ իշխանութիւն մը , ջկայ կըսեմ մէկ բռնու-
« քիւն մը որ կարենայ իմ սիրտս ձեզի պէս առա-
« քինի եւ ուսումնասէր Հայկագն աշակերտներէ
« գատել հեռացընել բոլորովին , եւ ոչ ձեր Գերյար-
« գոյ Վերատեսչէն ու քաջագօտի Վարժապետէն ,
« որոնց հայրագութ խնամքն ու ջանքը ' որ պիտի
« աւելցընեն ձեր վրայ , յուսամ թէ շուտով մոռցընել

« տայ ձեզի այդ իրաւացի տրտմութիւնը , եւ սրբէ
« ջնջէ աչքերնուդ աղբերացեայ արտասութք : Եւ
« եթէ դառն եւ ամենադառն բան է ինձ եւ ձեզ միան-
« գամայն այս յեղի բաժակը , ինչո՞վ պիտի քաղցրա-
« նայ՝ եթէ ոչ Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածա-
« հրաշ վարուցն ու խօսքերուն պատմութեամբը , որ
« ահա կը բողոքամ ձեզի իմ սիրոյս մէկ հատիկ յիշա-
« տակ . ասով կը գորանամ եւ ընդդէմ ամենայն
« անիրաւութեան . ասով սովբեցեք նաեւ դուք կեան-
« քերնիդ դնել ի վերայ ազգին եւ ճշմարտութեան , »
եւ այլն :

Եւ յիրաւի , թէ աշակերտաց եւ թէ վերակացուաց սիրտը վշտօք՝ աչքերն այ արտասութք լցուած , աղէ խորով տեսարան մը կը ներկայացընէին օտարականաց առջին . այնպէս որ աշակերտաց հեկեկանքը ջբողոքն որ իրենց սիրելի Հօրերնուն համար , որ քիչ ատենէն պիտի բաժնուէր իրենցմէ , շարադրած քանի մը հրաժարական բարեմաղթութիւնները համարձակ կարդային . եւ վերակացուաց այ տխրայից լռութիւնը քան զամենայն ատենաբանութիւն պերճախօս երեւցաւ : — Նոյն իրիկունն իր բնակութիւնը փոխադրեց Հ. Գաբրիէլ Արքիմ Պեյին տունը :

ԺԹ

Ընտրութիւն յաջորդին Հ. Գաբրիէլի :

Գանք Հ. Գաբրիէլին տեղը վարժարանին մէջ

Տեսուչ ուսմանց կամ Ուսումնապետ Է. Դաստիարակ դրուելու անձին պատմութեանը :

Ամենեւին տարակոյս չկար որ վեց ամիս առաջ Վ. Հ. Ռափայել Թրեանց վարդապետը այն պաշտօնին դրուելու պատրաստութեամբ էկեր էր Փարիզ մեծաւորին հետ : Այն ատեն ջլաջողած կարգաւորութիւնը հիմայ կուգէր կատարել Գ. Հիւրմիւզեանը, բայց գիտեր թէ վարժարանին վերատեսուչը Հ. Սարգիս ամենեւին յարմար չէր ճանչնար այն անձը այն պաշտօնին, մանաւանդ թէ միտքը դրած էր որ շատ ալ վնասակար է՝ իբրեւ ի սկզբանէ հետէ այն Վարժարանին յառաջադիմութեանը հակառակող ճանչցուած, անոր ի Հոռմ փոխադրուելուն քան զամենքը աւելի փափաքող էրեցած, Է. մասնաւորապէս սաստիկ յատինասիրութեամբը վարժարանին ներկայ է. ապագայ վիճակին մեծապէս վնաս ու վտանգ բերող : Եւ սակայն յուսալով թէ կրնայ Հ. Սարգսին միտքը կակողջրնել՝ ձեռացուց մեծաւորը թէ կուգէ որ անոր ընտրութեամբն ալ ըլլայ յուղարկուելու անձը, ինչպէս որ պատշաճն ալ այն էր . ուստի Է. Հ. Սարգիս Գ. Եղուարդին ձեռօքը խնդրեց որ Վ. Հ. Ղեւոնդ վարդապետը գայ : Յուսալի էր արդեօք թէ Գ. Հիւրմիւզեանը հաւանի այն առաջարկութեան որ իր դիտմունքին դէմ ընդ դէմ հակառակ էր . — Է. պատճառը յայտնի էր . — այնպէս որ էր Հ. Ղեւոնդը յուղարկեր՝ զՀ. Գաբրիէլը ջհանաձի պէս պիտի ըլլար . ուստի փոխանակ անոր ըսելու թէ Փարիզէն զբեզ կուգեն Հ. Գաբրիէլին տեղը յաջորդելու իբրեւ Ուսումնապետ, ճարեան Հ. Աբրահամ վարդապետին առաջարկեց : Իսկ այն անձը՝ Վե-

նետկոյ Ռաֆայէլեան Վարժարանին դիւրին բացարձակ վերատեսչութիւնը (որ արդէն ձեռքն էր), եւ Փարիզու Մուրատեան Վարժարանին տաժանելի ուսումնապետութիւնը, այն ալ այսպիսի ժամանակ, իրարու հետ բաղդատելով, լաւ համարեցաւ իր պաշտօնը ձեռքէ ջհանել, ուստի եւ յանձն ջառաւ այն առաջարկութիւնը. եւ ինքն որ իբրեւ Առաջիկայ Աբբային՝ *կոյր հնազանդութիւն* կը պահանջէր Հ. Գաբրիէլէն մեծաւ նախանձայնութեամբ, ջէնք գիտեր ինչ կերպով հրաժարեցաւ նոյն Աբբային հրամանը կատարելէն՝ բայց եթէ բաւական խորագիտութեամբ :

Այն ատեն Գ. Հիւրմիւզեանին ճարը հատաւ. ստիպուեցաւ Հ. Ղեւոնդին առաջարկելու կես բերնով մը, բայց միանգամայն վրայ բերաւ թէ Հ. Պետրոս Մինասեանն ալ հետոյ պիտի գայ իբրեւ տղոցը Գաստիարակ : Հ. Ղեւոնդ ըստ արժանի իւր խոհեմութեանն ու զգուշանորութեանը հրաժարեցաւ առաջարկութիւնն ընդունելէն՝ ըսելով թէ մարմնոյս տկարութիւնը եւ սրտիս զգացմունքը ջէն բողոք ինծի այն պաշտօնը յանձն առնուլ : Ուստի Հ. Պետրոս Մինասեանը մինակ էլաւ եկաւ Փարիզ :

Գիտեր Գ. Հիւրմիւզեանն որ եթէ առաջուց Հ. Սարգսին կարծիքը հարցընէր այն անձին վրայ, պիտի ջկարենար զինքը յուղարկել. բայց Հ. Սարգիս ալ կարծէր թէ անկարելի բան է որ առանց իրեն խորհուրդ հարցընելու նոր մարդ յուղարկուի վանքէն : Եւ սակայն թուղք մը ընդունեցաւ Հ. Սարգիսը մեծաւորէն, յորում կիմացընէր թէ Հ. Պետրոսը որոշուէր է Հ. Գաբրիէլին տեղը Ուսումնապետ Մուրատեան վարժարանին :

Ի

Հ. Պետրոսին առաջին անգամ Փարիզ գալն ու նորէն
Վենետիկ դառնալը :

Գ. Հիւրմիւգեանին թուղթն որ առաւ , շատ զարմացաւ . Հ. Սարգիս այն կարգաւորութեանը վրայ . գանգատեցաւ մեծաւորին եղբօրը թէ ինչպէս առերյուրարկեր է իրեն այն բարեմիտ անձը ' որ ուրիշ կողմանէ ինչ կատարելութիւններ ալ ունենայ ' այս պաշտօնին ամենեւին անյարմար ըլլալը շատոնց իմացուած փորձուած բան էր : Վասն զի ատենով էրք սոյն Մուրատեան վարժարանը Փատուա էր , արդէն Ուսումնապետ էղեր ' եւ հինգ տարի Հ. Սարգսին հետ , վեց եօթը տարի ալ նախորդ վերատեսչին հետ միշտ անհամաձայն կերպով վարուէր էր . սոյն Գ. Հիւրմիւգեանէն ատենով նոյն իսկ Պօլսոյ Մխիթարեանց փոքրիկ դպրոցին մէջ Վ. Հ. Անանիա վարդապետին օգնական անգամ ըլլալու անընդունակ դատուէր էր . Համազգեսցընկերութեան կանոնադրութեամբք ազգին մէջ այնչափ շփոթութեանց պատճառ սեպուէր էր . Տրապիզոնի դպրոցին գործողութիւններովք սոյն վարժարանիս այնչափ վնաս տուած կարծուէր էր . անանկ որ սոյն Աբբան 1849ին նոյեմբերի 25ին առ Հ. Սարգիս գրած մէկ նամակին մէջ ալ ըսած էր . « Գիտեաք թէ բարեմիտ կամ միամիտ ոմն է Հ. Պետրոս . այլ թէ եւ այսպէս անխորհրդաբար գործող , ոչ յաջ հայելով էւ ոչ յահեակ , ոչ կարծէի : »

Ասոնց նման ուրիշ անյարմարութիւններէն զատ՝ գաղղիարէն խօսիլ ամենեւին չէր գիտեր :

Հասաւ Հ. Պետրոս ի Փարիզ, եւ շատ անգամ ըսաւ Հ. Սարգսին թէ հրամանոցդ խօսքէն չեմ ելլեր. բայց Հ. Սարգիս գիտեր որ խօսքին վրայ կենայր այն պատուական անձին ձեռքն ալ չէ, ջհաւանեցաւ : Հարցուց իրեն թէ ինչպէս եղաւ որ մեծաւորը գրեզ յուղարկեց . անիկայ ալ եղածները տեղնիտեղը պատմելէն ետեւ վրայ բերաւ . « Գերապայծառը յայտնապէս ըսաւ ինծի թէ *իմ միտքս Հ. Ռաֆայէլը յուղարկել էր, բայց ինչ ընեմ, ասանկ եղաւ* »

Տարակոյս ջուներ Հ. Սարգիս որ այնպիսի կերպով այն անձին գայր՝ Փարիզու վարժարանին մեծապէս վնասակար պիտի ըլլար . միանգամայն կըտեսներ որ Գ. Նդուարդը ջղադարիւր խնդրելէն աշխատելէն որ իր եղբօրն ըրած կարգաւորութիւնը տեղը երթայ, կատարուի . այնչափ տագնապեցաւ այս բաներէս որ սրտին ցաւէն հիւանդացաւ, անկողին ընկաւ : Քանի մը օրէն տեսաւ որ հիւանդութիւնը հետ գհետէ ծանրանալու վրայ է, ըսաւ Գ. Նդուարդին որ « Եթէ իմ մեռնիլս տեսնել չես ուզեր, ան Հ. Պետրոսը վանք տար, եւ բերնով հասկըցուր եղբօրդ որ եթէ ջուզեր այս վարժարանը տակնուվերայ ընել՝ թող Հ. Աւետիքը յուղարկէ Հ. Գաբրիէլին տեղը . իսկ եթէ անիկայ ջհաւանի գալու, եւ կամ եղբայրդ ջուզէ գինքը յուղարկել, ըսէ իրեն որ ես առ այժմ ուրիշ մարդ չեմ խնդրեր վանքէն . այլ Հ. Ամբրոսիոսը կըղնեմ Ռատմնապետ, դրսէն ալ ուրիշ գաղղիացի բարեպաշտ, խոհեմ ու աւելի տարեց վարժապետ մը կըբռնեմ, եւ այնպէս առաջ կը տանիմ վարժարանը մինչեւ երկու տարի, այսինքն

մինչեւ որ գոնե այժմու աշակերտաց ուսմունքը լմրննայ . ետքը ինչ փոփոխութիւն որ ուզե՛ք ողջնե Գերապայծառը : »

Այս իրաւացի խորհրդին դեմ բան չունեք ըսելու Գ. Եղուարդ . ուստի հաւանեցաւ , եւ խօսք տուաւ որ գեղբայրն ալ համազե :

Եւ որովհետեւ Հ. Գաբրիէլին էլլելուն պատճառաւ քանի մը թոշակաւոր աշակերտք ալ էլած էին , եւ անով վարժարանին եկամտէն 15,000 Ֆրանք պակսեր էր այն տարին , խնդրեց Հ. Սարգիս որ այն պակասորդն ալ յուղարկուի իրեն , որչափ կարելի է շուտով , որպէս զի տարւոյն հաշիւները գոցուին : — Դարձեալ խնդրեց որ Գաղղիոյ տերութեան այս վարժարանիս վրայ գործունեայ կերպով պաշտպանութիւնը ձեռք բերելու համար , կայուածոց եկամուտները այսուհետեւ Փարիզու կայսերական գանձատունը յուղարկուին հետ զհետեւ եւ իբրեւ աւանդ դրուին հոն , անկեց ամսէ ամիս անե վերատեսուչը հարկաւոր եղած գումարը եւ մատակարարե , տարեգլխուն ալ ճիշդ հաշիւ տրուի տերութեան : — Մեկ խնդիրքն ալ այս էր որ Մուրատեան վարժարանին կայուածոցը վրայ գործակալ դրուի փորձ ' հաւատարիմ ' երկրագործութեան արհեստէն հասկըցող ու վարձուորաց հետ վարուիլ գիտցող աշխարհական մը , որպէս զի գեթ այսուհետեւ այն մեծ մատակարարութեան մեջ մինչեւ հիմայ եղած գեղձմունքները դադրին : — Դարձեալ , մինչեւ հիմայ վարժարանին մուտքը եւ էլքը ինչ ըլլայր անձանօթ ըլլալով վերատեսչին , խընդրեց որ հաշիւներուն մեկ օրինակն ալ անպակաս յուղարկուի այսուհետեւ Փարիզ , որպէս զի վար-

ժարանին ընդհանուր մատակարարութիւնը իր գիտութեամբը հանդերձ ըլլայ յօգուտ է ի յառաջադիմութիւն :

Իրանունք տուաւ ու հաւանեցաւ Գ. Եղուարդնաւն այս ըսածներուն . առաւ Հ. Պետրոսը հետը , է վերջապէս հոկտեմբեր ամսոյն ետքերը դարձաւ գնաց Վենետիկ :

Ի Ա.

Մուրատեան վարժարանին առ ժամանակ մի հանդարտիլն ու յառաջադիմութիւնը :

Հանդարտեցաւ այնուհետեւ վարժարանը , որ ուրքը ամսէ ի վեր այեկոծեալ ծովու մը պէս կը ծփար՝ քանի որ մէյմը Վենետիկէն մէյմը Հռոմէն եպիսկոպոսներ ու նոր նոր քահանաներ կուգային ու կերթային , է իրենց խորհուրդները է ոչ վարժարանին աշակերտներէն ծածկելու կը ջանային՝ թող թէ վարժապետներէն ու տեսուչներէն :

Կամաց կամաց առողջացաւ Հ. Սարգիս , յուսալով որ գոնէ անկեց ետքը վարժարանին հանգստութեանը , հաստատութեանը , յառաջադիմութեանը նոր արգելքներ չելլեն , է Գ. Եղուարդին ըրած խոստմունքները կատարուին :

Հանգչեցաւ վարժապետաց է աշակերտաց սիրտը , երբոր տեսան թէ Հ. Գաբրիէլին ելլելովը երեւելի փոփոխութիւն չեղաւ դպրոցին ընթացքին ու կարգաւորութեանը , այլ ամենայն բան գեղեցիկ բարեկարգութեամբ սկսաւ առաջ երթալ՝ ոչ միայն

ըստ առաջին ռճոյն, այլ է շատ բանի կողմանէ առաջինէն այլ առէլի բարեկարգ է հսկայարայլ ընթացիւք, ինչպէս ամենայն հին է նոր աշակերտք է վարժապետք, է ազգային է օտար այցելուք է ծանօթք վկայեցին : Վասն զի Հ. Ամբրոսիոսին օգնական տրուեցան երկու գաղղիացի գիտուն է խոհական անձինք այլ, որոնց մէկը Տեսուչ բարեկարգութեան ըլլալով, միանգամայն է վարժապետ գաղղիարէն լեզուի, միւսն այլ նոյնպէս Դասատու է Պահապան, է երկուքն այլ աշակերտաց պատկառելի է սիրելի, է անոնց բովէն ոչ երբէք հեռանալով, առէլի առաջ տարին զանոնք : Բայց մասնաւոր կերպով գովեստի արժանի սեպուեցաւ ամենուն կողմանէ նոր Ուսումնապետին անխոնջ ջանքը, որուն եօթը տարուան փորձառութիւնը առէլի այլ կըղիւրացըներ այն տաժանական պաշտօնին դժուարութիւնները :

Այնչափ զգալի եղաւ երկու երէք ամսուան մէջ վարժարանին բարեկարգութիւնը է յառաջադիմութիւնը, որ ոչ միայն Արեւելքէն գովեստներ ու շնորհակալութիւններ սկսան գալ ետեւէ ետեւ, այլ է 1855 տարւոյս սկիզբը նոյն իսկ մեծապատիւ Արքին-Պէյը, որ իր երկու որդիքը Գաղղիացոց մէկ դպրոցը դրած էր, ինքնայօժար սիրով նորէն հանեց զանոնք՝ Մոնրատեան ազգային վարժարանը դրաւ :

ԻԲ

Գ. Հիւրմիւգեանին վերջին վրեժխնդրութեան պատրաստութիւնը Մուրատեան վարժարանին դէմ :

Վենետկոյ վանքին մեջի անձանց ' եւ մանաւանդ Պօլսեցի Մխիթարեանցմէ շատը — որ ժողովրդեան մեջ փութացեր էին հռչակել թէ Հ. Պետրոսի պէս ընտիր անձը յուղարկուեր է Փարիզու վարժարանը բարեկարգելու. — Հ. Պետրոսին ետ դատնայուն պատճառները չգիտնալով կամ հասկընալ չուզելով, շատ նեղացան այս բանիս. չէին կրնար քաշել որ իրենց անարգ նախանձը ' որ ունէին այն վարժարանին հաստատութեանը, բարեկարգութեանը եւ ծաղկելուն, եւ մանաւանդ մեջի անձանց տարիներով միաբան միահաւան երթալուն դէմ, այն կերպով անկատար մնալ, եւ տնէ տուն պտըտելով գրուցած խօսքերնին սուտ էլլէ :

Մեջերնէն մեկը ' որ անուանի էր իր համարձակախօսութեամբը, եւ անձնական շահ մը չտեսած ստէնը ' շատ անգամ ուղիղ դատմունք ալ ընելովը, այս խօսքս գրեց Պօլսէն վարժարանի տեսուչներուն . « Որպէս դուք ' եւ ես հիացեալ ապշեցալ ' երբ « լուայի վանաց էթէ Հ. Պետրոս յղի ի Փարիզ . բայց « որչափ սաստիկ եղէ տխրութիւնս, նոյնչափ « փութապէս փարատեցաւ յինէն ' անտեօքդ թէ « դարձուցեալ էք ի վանս : »

Բայց իր առաջին տրամուքեանն ու ետքի ուրախութեանը բոլորովին հակառակ զգացմունք ունեցող Մխիթարեանք աւելի շատուոր էին . ուստի անոնք ոչ միայն Հ. Սարգսին դեմ զայրացան , այլ եւ զմեծաւորը մեղադրեցին որ իր հրամանը չէ կրցած կատարել տալ : Մեծաւորն ալ զայն կուգէր սրտանց , թեպէտ եւ դրսուանց կըճեւացըներ թէ Հ. Սարգսին կամացը դեմ բան ընելու միտք չունի . « Չկամիմք մեր հակառակիլ կամաց ձերոց » գրեր էր իրեն , եւ միշտ հաւանիլ կըցուցըներ անոր խորհուրդներուն . եւ սակայն հարկաւոր պատրաստութիւնները տեսնելու համար՝ մէկ երկու ամիս լուեց : Ի՞նչ էին այն իւր հարկաւոր սեպած պատրաստութիւնները , եթէ ոչ ամբաստանութիւն ու գանգատ գրել Հոռոմ թէ Հ. Գաբրիէլին Մուրատեան վարժարանէն էլլէլէն շահ մը չեղաւ , վասն զի միւս վարդապետներն ալ նոյն ճամբան բռներ են , եւ իր յուղարկած անձը ջընդունելով՝ վարժարանին վրայ բռնացեր են : Այնչափ յայտնի էր այս բանս որ Հ. Սարգիս վարդապետը ամիսներով առաջ գուշակեր , ու ոչ միայն խօսքով՝ այլ եւ գրով յայտներ էր Գ. Եղուարդին :

Նոյն գանգատներն ըրաւ մեծաւորը նաեւ վանքին մէջ , Պօլիս ալ գրեց իր հաւատարիմ թղթակիցներուն , եւ ամենայն ջանք ըրաւ որ Փարիզու վարդապետներն ատելի ըլլան միաբանից եւ ժողովըրդեան , ինչպէս որ ջանացեր էր ու կըջանար որ յանցաւոր ցուցընէ զանոնք առաջի Հոռովմայ աթոռոյն :

Այն միջոցին Գ. Եղուարդ Հ. Սարգսին կողմանէ մեծաւորին առաջարկուած խնդրոց լուծումը տալու մտքով , ինչպէս որ խոստացեր էր , թուղթ մը

գրեց՝ որուն գլխաւոր իմաստներն ասոնք էին .

Ա. Վանականք խօսք տուին եւ պիտի շանան օր մը առաջ վարժարանին պակասձեռնութեամբ եկամուտներուն տեղը լեցնել, թեպէտ եւ շատ նեղութեան մեջ են :

Բ. Հ. Ղեկնողը կարելի չէ համոզել որ Փարիզ էրթայ , ուստի հրամանոցդ ընտրութեանը պիտի ձգեն որ ուրիշ անձ մը ուզէք :

Գ. Գաղղիոյ տերութեան հաշիւ տալը շատ վտանգաւոր բան կերէնայ առ այժմ , վասն զի վախենք թէ այնպէս կըճեւանայ որ Հոռվմի կարգաւորութեանցը դէմ Գաղղիոյ պաշտպանութիւնը կըխընդրենք անով :

Դ. Վարժարանին կայուածոցը վրայ աշխարհական գործակալ մը դնելը անպատշաճ եւ վնասակար խորհուրդ էրեւցաւ ամենուն :

Տեսաւ Հ. Սարգիս այս խօսքերէն որ Գ. Եղուարդին միջնորդութենէն ունեցած ակնկալութենէն ալ գուրկ մնաց այս կերպով . երկայն (քսանիջեան) պատասխան մը գրեց նոյեմբերի 22ին , բայց Վեներտիկ յուղարկեց , որպէս զի եթէ ինքը Հոռմ դարձած ըլլայ՝ մեծաւորն ընդունի ու կարգայ , որովհետեւ անի մեծաւորին ուղղեալ էր գիրը բան թէ եղբօրը : Եւ սակայն Հ. Սարգսին այն թուղթն ալ առաջիններուն վիճակն ունեցաւ , այսինքն պատասխանուոյ անգամ արժանի չսեպուելով մեկդի ձգութեամբ : Քիչ ժամանակէն այն ալ կըհրատարակուի , եւ կիմանան ընթերցողք թէ արդեօք իրացընէ արժանի չէր պատասխանուոյ թէ իրաւացի պատասխան մը չունէր տալու գանիկայ արհամարհելու գողը :

Ի Գ

Գ. Հիւրմիւգեանին Մուրատեան վարժարանին պիտոյիցը համար ստակ ջուղարկելը :

Տարեգլուխն եկաւ հասաւ , վարժարանին ստրկի նեղութիւնը սաստկացաւ . ոչ վարժարանին պարտքը վճարելու համար ստակ յուղարկեց Վեներական Գ. Հիւրմիւգեանը , եւ ոչ սովորական ամսականները՝ չորս չորս հազար Ֆրանք : Գիտեր Հ. Սարգիս թէ վարժարանին կայուածոց մատակարարութիւնը ի սկզբանէ հետէ խեղճ վիճակի մէջ ըլլալով , եւ Գ. Հիւրմիւգեանին անհոգութեամբը անդարմանելի մնալով , պարտք պարտքի վրայ դիգեր ու ջքաւորութեան մէջ էր . բայց ինչ պիտի ընէր . գոցէր վարժարանը , եւ աշակերտները կիսկատար ուսմամբ էտ դարձընէր . ինչ պիտի ըսէին ծնողք . ինչ պիտի ըսէին ծանօթք եւ օտարք :

Մտածեց Հ. Սարգիս որ մէյմէկ գիր գրէ ի Պօլիս այն թոշակաւոր աշակերտաց ծնողացն որ իրենց տղոցը թոշակը կամ ուշացուցեր էին տարիով եւ ամիսներով , եւ կամ ամենեւին չէին տուած խոստացածնին . ոմանց այ աղաչանք ըրաւ որ էթէ կարելի է՝ իրենց որդւոյն թոշակը քիչ մը աւելցընեն , որպէս զի դիւրութիւն մը ըլլայ վարժարանին մատակարարութեանը : Գտնուեցան խօսք հասկըցող անձինք որ Հ. Սարգսին խնդիրքը սիրով եւ շնորհակալութեամբ հանդերձ ընդունեցան . բայց գտնուեցան

դժբաղդութեամբ այնպիսիներ այ որ Հ. Սարգսին քղքոյն մեկնութիւնը՝ անոր է. Մուրատեան վարժարանին թշնամի Մխիթարեաններէ առնելով՝ նեղացան զայրացան, ինչո՞ւան մարդ եղաւ որ դառն խօսքերով պատասխան այ գրեց իրեն :

Հ. Սարգիս այ գիտեր թէ այն քանի մը անձանց տալու փոքրիկ թոշակովը վարժարանին բոլոր տընտեսութեանը ծախքը չէր կրնար լեցուիլ . բայց ո՞չ ապաքէն իր պարտքն էր արդարութեան ճամբէն ջխտտորիլ, է. ջթողուլ որ որքոց է. աղքատաց հացը հարուստներն ուտեն ճրի՛ ընդդէմ կամաց բարերար կտակողին . անոր համար շատ այ ջգարմացաւ երբոր իր թղթին դէմ այն ծանր պատասխաններն ընդունեցաւ Պօլիսէն, իբր թէ յանցանք մը ըրեր է որ իր սրբազան պարտքը կատարելու համար՝ մարդահաճութիւնը մեկդի դնելով միշտ՝ աղքատաց իրաւունքը պաշտպաներ է :

Տարւոյն սկիզբները տեսնելով որ վանքէն խոտացուած տասուիրէք հազար Ֆրանքը յուղարկող չկայ, Գ. Հիւրմիւզեանին անուանը վրայ փոխանակագիր մը ըրաւ վեց հազար Ֆրանքի, ինչպէս որ ուրիշ անգամ այ ըրած էր . է. ծանոյց որ քիչ մը ժամանակէն 5000 Ֆրանքի այ փոխանակագիր մը գատ պիտի ընէ : Վճարեց մեծաւորը ըստ ժամանակին այն 6000 Ֆրանքը, բայց — առանց ըսելու ամենեւին թէ մնացած պարտքը ինքը կըյուղարկէ — ծանր նամակով մը յանդիմանեց գվերատեսուցը, է. սպառնացաւ որ եթէ նորէն փոխանակագիր ընես՝ էտ կըղարձընես :

Կըյուսար Հ. Սարգիս որ այն ոճով խօսողը գոնէ ըստ ժամանակին պիտի յուղարկէ մնացած ստակն

այ, որպէս զի ջհարկադրի փոխանակագիրն ընելու .
բայց խաբուեցաւ . սահմանեալ ժամանակն եկաւ
անցաւ , եւ ոչ միայն մնացած ստակը ջհասաւ,
այլ եւ ոչ սովորական ամսօրեայ ապրուստը ' ջորս
հազար Ֆրանք : Ստիպուեցաւ երկրորդ փոխանա-
կագիր մըն ալ ընելու յունուար ամսոյն վերջերը
5000 Ֆրանքի . եւ մեծաւորը հարկ եւ վայելուչ հա-
մարեցաւ ետ դարձընել անիկայ ' ըսելով նօտարին
թէ ես արդէն *բաւականէն ալ աւելի* ստակ անցուցեր
եմ վերատեսչին , եւ քանի՛ քանի անգամ ապսպրեր
եմ որ փոխանակագիր ջընե վրաս : Որով Հ. Սար-
գիս ոչ միայն իբրեւ վարժարանին ստակը վատնող
եւ իր մեծաւորին անհնազանդ եւ ըմբօստ հօջա-
կուեցաւ , եւ ոչ միայն իբրեւ Մուրատեան վարժա-
րանին վերատեսուչ խաղք ու խայտառակ եղաւ
վենետկոյ եւ Փարիզու սեղանաւորաց առջեւ , այլ
նաեւ իբրեւ մասնաւոր եզակի անձ մը , որ միայն իր
անձնական արդեամբքը երկու հարիւր հազար Ֆր-
րանքէն աւելի բերեր կերուցեր էր Միաբանութեան
թող վարժարանին երկու միլիոն Ֆրանքի հրիտակը '
որ առանց իրեն ոչ երբեք վանքին ձեռքը պիտի
հասներ : Եւ սակայն համբերեց Հ. Սարգիս նաեւ
այն նախատանաց :

Սպասեց քանի մը օր , յուսայով թէ գոնե փետ-
րուարի ամսականը յուղարկեն . այն յուսէն ալ
պարապ էլաւ . ուստի հարկադրեցաւ դրսէն հա-
րիւրին վեց շահով փոխ ստակ առնելու , եւ միան-
գամայն պատրաստուեցաւ որ մարտ ամսոյն վեր-
ջերը ձրիավարժ տղայոց մեծ մասը ' անկատար
ուսմամբ ալ ըլլայ ' ետ դարձընէ : Բայց որպէս
զի անոնց ծնողքը այսպէս ստենէ դուրս տղոց դատ-

նայուն պատճառը չգիտնալով ջմեղադրեն գինքը (թոշակաւոր աշակերտներէն ոմանց ծնողացը ըրածին նման), գրեց իմացուց Պօլսեցի Մխիթարեանց բանին վիճակը եւ իր դիտաւորութիւնը, եւ քիչ ժամանակէն պատասխան ընդունեցաւ անոնցմէ, որով ցաւակից կըլլային իրեն այն եղած նախատանացը համար. յայտնապէս կը պատասխարակէին Գ. Հիւրմիւզեանին այն կերպ վարմունքը այնպիսի արդիւնաւոր ու պատուաւոր անձի հետ. կը հաստատէին թէ «տասը հազար Ֆրանքի ալ ըլլար նէ պէտք չէր ետ դարձընել փոխանակագիրը». կաղաչէին որ ձրիավարժ տղայքն անկատար ուսմամբ ետ չդարձընէ, ու մենք միաբանական գանգատ պատրաստէր ենք (կըսէին) այս բանիս համար մեծաւորին գրելու :

ԻԴ

Գ. Հիւրմիւզեանին երկրորդ անգամ Փարիզ գալը :

Այս դրամական իրաց համար եղած տարանայնութիւնները ամենեւին արգելք մը չէին ըլլար վարժարանին օր ըստ օրէ բարեկարգ եւ բարեյաջող ընթացիւք առաջ երթալուն : Եւ սակայն վերատեսուհն ու ուսումնապետը հասկըցան Պօլսոյ եւ Վենետիոյ առանձնական քոթերէն որ բանի մը օրէն սարսափելի փոթորիկ մը նորէն պիտի փրթի վարժարանին վրայ, եւ այս անգամ թէ Հ. Սարգիս եւ թէ Հ. Ամբրոսիոս պիտի ձգուին իրենց պաշտօններէն, եւ իրենց

տեղը պիտի դրուին Հ. Ռափայել վարդապետը
Թրեանց, Ե. Հ. Պետրոս վարդապետը Մինասեան :

Իրանցընէ ալ շատ ջանցաւ, Հ. Սարգիս թուղթ մը
առ.առ. Գ. Հիւրմիւզեանէն (մարտի 3ին գրուած Ե.
Երկու օր ետքը թղթատուն տրուած) որով կիմա-
ցընէր իրեն Փարիզ գալը, *ի բառնալ* կրտսր *զտարա-
ձայնութիւնն* որ ունիք միաբանութեան հետ : Տես-
նենք թէ արդեօք ինչ ճամբայ բռնեց այն տարա-
ձայնութիւնը վերցընելու համար. Ե. թէ արդեօք աւե-
լի ճիշդ խօսած չէր ըլլար Եթէ ըսէր, « կամ ի նուա-
ճել զձեզ ի հնազանդութիւն կամաց իմոց, Ե. կամ ի
հալածել Ե. արտաքսել զձեզ ի վարժարանէ այտի : »
Բայց բերնով Ե. գրով ուրիշ բան ըսելը, Ե. գործով
ուրիշ բան կատարելը սովորական հնարքն էր իր
Գ. Հիւրմիւզեանին Ե. իր համախոհներուն . ուստի
տասը տարուան փորձը բաւական սովրեցուցած էր
մեզի թէ ինչպէս հասկընայու ե իրեն խօսքերը :

Նամակը եկեր էր Հ. Սարգսին ձեռքը մարտի
9ին. երկրորդ օրը Եկաւ հասաւ մեծաւորը, հետն
ալ Հ. Ռափայել վարդապետը Թրեանց Ե. Հ. Պետ-
րոս վարդապետը Մինասեան : Լաւ գիտէր Հ. Սար-
գիս Գ. Հիւրմիւզեանին յանկարծական գայուն բուն
պատճառը, ինչպէս որ ըսինք. բայց հարկ համա-
րեցաւ այսչափ միայն հարցընել առաջին տես-
նուելուն՝ անուշ համարձակութեամբ մը թէ « Ար-
դեօք ինչ կը նշանակէ, Գերապայծառ Տէր, այս
կերպով յանկարծակի *սուտերօք* (ցուցընելով Հ.
Թրեանցը) Ե. *բբօք* (ցուցընելով Հ. Մինասեանը) վար-
ժարանս կոխելնիդ : Յուսամ թէ չէք մոռցած թէ
Ես այն մարդն եմ որ լման ասկեց քսան եօթը տարի
առաջ այս իմ ազգիս աղքատաց Ե. որքոց իրա-

ուները պաշտպանելու համար, ուրախ գուարթ եւ
աներկիւն քաջութեամբ բանտ գնացի . եւս առաւել
հիմա, եօթանասունու իրէք տարուան հասակիս մեջ,
պատրաստ եմ կեանքս դնելու ազգիս իրաւանցը
համար : Բայց կարծեմ, մանաւանդ թէ հաւաստի
եմ, որ վերին արդարութիւնը մղեր է զձեզ հոս գա-
լու, որպէս զի ճշմարտութիւնը յայտնուի, եւ ար-
դարութիւնը տեղը երթայ » : Շփոթեցաւ Գ. Հիւրմի-
զեանը այս արդար խղճմտանքի մը պերճախօս բո-
ղոքմանէն . սկսաւ Թրեանց վարդապետին օգնու-
թեամբը կրկին եւ կրկին վկայել եւ գրեթէ երդմամբ
չափ հաստատել թէ « Ես այ՛ միաբանութիւնն այ
խիստ լաւ ճանչցեր ու յարգեր ենք միշտ զձեզ եւ
ձեր արդիւնքը, Վերապատուելի Հայր . անոր մի
տարակուսիք . եւ եթէ փոխանակագիրդ ետ դար-
ձուցինք, գիտեմ որ զէշ ըրինք . ուստի պատրաստ
եմ անձամբ երթալու սեղանաւորաց եւ զհրամանք-
նիդ արդարացընելու : — Հապա այս անձինքը
հետերնիդ բերելը ինչ կընշանակէ, որ աղէկ գի-
տեք թէ իմ կարծիքս ինչ է իրենց վրայ՝ այս վար-
ժարանիս կառավարութեան բաներուն կողմանէ :
— Ես Հ. Պետրոսը անոր համար բերի որ հետդ
հաշտուի : » Այս անակնկալ ու ծաղրական խօս-
քին ապշեցաւ Հ. Սարգիս, եւ այսչափ միայն
ըսաւ թէ « Հ. Պետրոսին դեմ ես ամենեւին քեն
մը չունիմ . ո՞չ ապաքէն երթալու ատենն այ հետը
պագտուելով ճամբեր եմ գինքը . իսկ թէ որ ինքը
ինձի դեմ սրդողեր է, ինչ հարկ էր գինքը այսպիսի
աւելորդ ծախքով մինչեւ Փարիզ բերել . հեռուանց
այ կրնար ներել . . . Ձե, Գերապայծառ, չե. հրա-
մանոցդ միտքը այս վարժարանս քանդել է միայն,

ուրիշ բան չէ. քանդեցիք ուրեմն եթէ կրնար : Բայց այդ կարողութիւնն այժմեզի ո՞վ պիտի տայ . — քերէս ընդհանուր ժողովը միայն . իսկ արդ ըրի՞ք ընդհանուր ժողով : — Ձե, ըսաւ Գ. Հիւրմիւզեանը . վասն զի Պօլիսէն կանչուողները չեկան . եւ թէ որ գային՝ նորէն չեին կրնար հոն դառնալ՝ առանց նոր հրամանի Գ. Հասունեանին : » Պատասխանեց Հ. Սարգիս թէ « Գոնէ գմեզ ինչո՞նչ կանչեցիք, կամ թէ ինչո՞նչ չիմացուցիք մեզի թէ այսուհետեւ ընդհանուր ժողովի յոյս չկայ : »

Ասոր պատասխանը ջառնելով՝ հարցմունք մըն այլ ըրաւ թէ « Գեք վանական ժողով ըրի՞ք հոս գալէն առաջ այս նիւթերունս վրայ : — Ձե : — Պատճառ : — Վասն զի քանի մը երիտասարդներ ունինք որ միշտ դեմ կը խօսին ինծի, ուրիշներուն այժմեքը կը պղտորեն : »

Այս խօսքին ջղիմացաւ Հ. Սարգիս ու ըսաւ իրեն համարձակ . « Ուրեմն ահա իրաւ ե եղեր, Գերապայծառ, այն խօսքը որ ըսեր եւ գրեր էի մեզի, եւ հիմա դարձեալ կըսեմ . « Այդ մեր ապօրինաւոր ինքնագլուխ կառավարութեամբը միաբանութիւննիդ քայքայեր է բարոյապէս, վախեմ թէ քիչ ատենէն պիտի քայքայի նաեւ նիւթապէս : »

Ի Ե

Գ. Հիւրմիւզեանը կը պահանջէ Հ. Սարգսէն որ Հ. Ամբրոսիոսը պաշտօնէն ձգուի :

Առաջին երկու օրերը այսպիսի խօսակցութեամբ

անցնելէն ետքը, Գ. Հիւրմիւգեանը սկսաւ իր միտքը կամաց կամաց հասկըցընել շ. Սարգսին . եւ նախ այս իմացուց թէ եկեր է որ շ. Ամբրոսիոսը հանկ պաշտօնէն, ու տեղը շ. Պետրոսը ջըլլայ նե՛ շ. Ռափայելը դնէ : Հարցուց շ. Սարգիս թէ « Ի՞նչ է շ. Ամբրոսիոսին յանցանքն որ այսպէս յանկարծ ձգուի այն պաշտօնէն՝ որ դեռ նոր տուեր էմ ես իրեն » : Մեծաւորը առջի բերան ուզեց ծածկել եւ պատճառը ծանրացընել (ինչպէս որ իրեն սովորութիւնն է), ըսելով թէ « Ես միաբանութեան գլուխն էմ, ի հարկէ բան մը գիտեմ » : Բայց շ. Սարգիս ոտք կոխեց թէ « Մինչեւ որ ապացոյցներով հանդերձ պատճառը չիմանամ՝ հաւանութիւնս չեմ տար » ըսաւ : Լուեց մեծաւորը, բայց շ. Սարգիս խընդիրը առաջ քշեց . « Որովհետեւ շ. Ամբրոսիոսն այս պաշտօնին վրայ դնողը եւ իր ըրածներուն պատասխանատունն էս էմ, ըսաւ, գինքը առանց պատճառի եւ յանցանաց հանելնիդ ո՞չ ապաքէն գիս յանցաւոր ձգել է : Ըսէք ինծի թէ ի՞նչ է յանցանքը . միանգամայն ապացոյցներն ալ մեջ բերէք, ես հանեմ գինքը պաշտօնէն : Իսկ եթէ նախանձոտ մարդկանց ըրած գրպարտութիւններուն մտիկ ընելով՝ կուզէք այն պատուական եւ անմեղ անձը դատապարտել, ամենեւին հաւանութիւնս չեմ կրնար տալ այդպիսի անիրաւութեան : » Ճարը հատածի պէս երեւցաւ մեծաւորը, եւ խօսքը կարճ կապել ու վերջացընելու մտքով՝ դարձաւ այս անկարծելի տրամաբանութիւնն ըրաւ թէ « Անցած տարի հոս եկայ, առանց գործ մը տեսնելու՝ պարապ ձեռքով ետ դարձայ . հիմայ ալ որ վարժարանիս մեջ հարկաւ փոփոխութիւն մը ընելու եկեր էմ միաբանութեան

կողմանէ, ամօք չէ որ նորէն պարսպ առանց բան մը ընելու ետ դառնամ : » Պատասխանեց Հ. Սարգիս . « Եթէ եկեր էք այս դպրոցը բանդելու, կործանելու, ինչպէս որ առաջարկութենէդ կերէնայ, լաւ է որ պարսպ ձեռքով ետ դառնաք՝ բան թէ մտքերնիդ դրած չարիքը առաջ տանիք : Դարձեալ, միթէ բաւական գործ տեսած չէք ըլլար՝ երբոր երթաք վկայէք վանականաց առջեւը թէ անա գնացի Փարիզ, ամեն բան աչքովս տեսայ քննեցի, վարժարանը ամենայն բարեկարգութեան մեջ գտայ . վարպետները գոհ, աշակերտներն ալ գոհ . անելորդ համարեցայ առ այժմ փոփոխութիւն մը ընելը, եւ դարձայ եկայ : » Չհարցընեն ընթերցողք թէ ասոր ինչ պատասխան տուաւ մեծաւորը . — վասն զի յայտնի էր իրեն ոճը . մտքին գաղտնի խորհուրդներուն դուռը զարնուելուն պէս՝ լռել, արդարութեան ճայնէն իբրեւ ի գողոյ սարսափած մնալ :

ԻՉ

Աշակերտաց շփոթութիւնն ու անհանգստութիւնը :

Մինչդէռ մեծաւորին գայուն առաջին երկու օրը այսպիսի խօսակցութիւններ կը լլային, վարժարանին աշակերտներն անոր գայտեանը առաջին վայրկենէն հանգստութիւննի կորսընցուցած՝ մեծ հետաքրքրութեան մեջ էին թէ արդեօք ինչ կը նշանակէ մեծաւորին գալը այն երկու անձանց հետ, որ անցած տարի բաւական հետերնին վարուած ըլլալով՝ իրենց

հասկըցողութեանը համեմատ գաղափարներ ստացեր էին վրանին, գէթ հասակաւորները որ երեսունեն աւելի էին : Չէին կրնար մոռնալ որ այնպիսի երթեւեկութեանց պտուղն էր անցած տարի Հ. Գաբրիէլին այնպէս ատենէ դուրս իրենցմէ զատուիլն ու վարժարանէն ելլելը . գիտէին ալ (Պօլիսէն տարի մը առաջ իրենց գրուած թղթերէն) թէ Հ. Պետրոսը Հ. Գաբրիէլին տեղը դրուելու մտքով եկեր էր, եւ աջօք տեսեր էին անոր վանք դառնալը՝ Հ. Սարգսին ընդունելի ջրլալով : Ուստի խորհուրդ ըրին մեջերնին ու մարտի 12ին գնացին ամենքը մեկէն, յիսուն հոգի, Հ. Սարգսին սենեակը, եւ հարցուցին իրեն որդիաբար թէ արդէօք իրենց վարժապետացը նորէն փոխոխութիւն մը պիտի ըլլայ թէ չէ. միանգամայն յայտնեցին բանիւ եւ գրով թէ իրենք ամենայն կերպով գոհ են վարժարանէն եւ վարժապետներէն : Մտքէն անգամ չէր անցըներ Հ. Սարգիս որ հարցընէ աշակերտաց թէ այս հարցմունքը դուք ձեզմէ կընէք ինծի՝ թէ ուրիշի տուն տալովը . վասն զի լաւ գիտէր թէ Հ. Սմբրոսիոսին եւ թէ միւս վարժապետաց զգուշաւոր բնաւորութիւնը : Խրատեց զիրենք հայրօրէն, սրտերնին հանդարտեցուց, եւ ըսաւ. « Դեռ այնպիսի նշան մը չկայ . երբոր ըլլայ՝ ես ձեզի կիմացընեմ, ու ի հարկէ մեկ երկու օրէն պիտի իմացուի . գնացէք դուք առ այժմ հանգիստ սրտով ձեր բանին գործին հետ եղէք : » Շնորհակալ եղան ազնիւ եւ հլու տղաքը, եւ հրաման խընդրելով որ երբորդ օրը նորէն գան իրեն՝ դարձան իրենց դասատուները :

Այն երկու օրուան մեջ Հ. Սարգիս ամեն ջանք՝ ամեն աղաչանք ըրաւ որ մեծաւորին բերնէն որոշ

խոստմունք մը առնու փոփոխութիւն ջընելու, դըպրոցին հանդարտ եւ բարեկարգ ընթացքը ջխոռվելու, գոնե մինչեւ որ այս աշակերտաց մեծ մասը իրենց ուսման ընթացքը լմընցընեն, այսինքն մինչեւ տարի ու կես ժամանակ. « Անկեց ետքը մեր այս վարժարանես սմենայն սիրով ելլելունս հիմակընե հրամանոցդ գրով խոստմունք կընենք ըսաւ, թէ ես եւ թէ Հ. Ամբրոսիոսը, որպես զի իմացուի թէ հրջափանհիմն զրպարտութիւն է այն խօսքն որ Պօլսոյ Մխիթարեանը հաներ են մեր վրայ, որ իբր թէ բըռնացեր տիրապետեր ենք այս վարժարանիս : » — Որո՞ւ կըսես : — Վրայ բերաւ Հ. Սարգիս թէ « Տղոց սիրտը շատ անհանգիստ է, Գերապայծառ, ինծմե որոշ պատասխան կուգեն : — Տղոց խօսքը մի կըլլայ, *էֆէնտիմ*, թող ինծի գան, ես իրենց պատասխանը կուտամ » ըսաւ մեծաւորը նեղանալով :

Մարտի 14ին գնացին տղաքը Հ. Սարգսին : Ըսաւ իրենց որ մեծաւորին երթան հարցընեն, բայց պարտուպատշաճ պատիւը պահելով. անոնք ալ գնացին հարցուցին, եւ մեկմեկե անելի խիստ պատասխաններ լսեցին թէ « Ձեր խառնուելու բանը ջե. դըպրոցը *մեր Միաբանութեանն* է, ես ալ Միաբանութեան գլուխն եմ, *ինչպէս որ ուզեմ*՝ պիտի կառավարեմ. ձեր ծնողքը զձեզ ինծի յանձներ են » եւ այլն : Աշակերտք համարձակեցան այն խօսքերը առանց պատասխանի ջճգելու. մեկը ըսաւ թէ « Մենք ձեր ըրածին կամ ընելիքին խառնուելու միտք ջուրնինք, Գերապայծառ. բայց այս կիմացընենք որ եթէ մեր հիմակուան մեծերուն մեզ փոփոխութիւն մը ընեք, հոս ջենք ուզեր կենալ : » Մեկը պատասխան տուաւ թէ « Այս դպրոցը ազգինն

ե, ե. ձեր միաբանութիւնը պիտի կառավարե ապի-
կայ, բայց պիտի չփրջցընէ : » Մեկ ուրիշ մը պա-
տասխանեց թէ « Մեր ծնողքը զմեզ հոս տեղի հի-
մակուան մեծերուն յանձներ են : » Մինչեւ մեկն այ
գտնուեցաւ որ համարձակեցաւ ըսելու թէ « Գերա-
պայծառ, մենք հեռաւոր երկիրների մինչեւ հոս
եկեր ենք բան սովբելու, չէ թէ Միսիթարեանց *կոն-
սերը* մտիկ ընելով ատեննիս կորսընցընելու : » Այս
ետքի խօսքը (որ առջիններուն պէս ճշմարիտ էր,
վասն զի անցած տարի այ ամիսներով անհանգիստ
եղեր էին տղաքը սոյնպիսի փոփոխութեանց պատ-
ճառաւ) շատ ծանր էկաւ մեծաւորին, ուստի
գրեթէ դիմացեն վարնտելով ճամբեց գիրենք : Այն
ատեն աշակերտաց մեծերէն մեկը դարձաւ ըսա-
ւսնոր . « Ուրեմն, Գերապայծառ, ասկեց ետքը
մեզի համար ոչ կարգ կայ հոս եւ ոչ կանոն . եւ
հրամանքնիդ էք պատասխանատու Աստուծոյ եւ
ագգին առջեւ . երթանք եղբարք : »

Ելան չելան տղաքը սենեկէն՝ դպրոցը խառնա-
ձայն աղաղակով մը լեցուեցաւ . ամենքը մեյմեկ
բան կը պոռային, բայց շատին ըսածը այս էր թէ
« Չենք կենար հոս, չենք կենար : » — « Ի՞նչ է աս,
ինչ է աս, ինչ կըլլանք կոր » ըսելով դուրս ցատքեց
Գ. Հիւրմիւզեանը տագնապած : Դուրս վագեցին
նաեւ միւս վարդապետները, եւ Հ. Պետրոս — որ
մինչեւ այն ատենը տղոց հետ չէր տեսնուած այս
երկրորդ գայուն — շուտ մը գնաց տղոց մեկբանիին
քովը, սկսաւ համոզել գիրենք որ գան իր հրաման-
ներուն հնազանդին . « Ես անցած տարի այ ձեզի վե-
րակացու ըլլալու եկեր էի, աս մարդիկը չուզեցին .
հիմա եկեք ինձի հնազանդեցեք, նայեցեք ինչպէս լաւ

պիտի հոգամ գճեզ » ըսաւ : Տղոցը գլուխնին տար-
ցած ըլլալով, երբոր մերժեցին զինքը, դարձաւ
ըսաւ բարկութեամբ ու երեսնին թքնելով . « Ուրեմն
անմիտ տղաք էք եղեր . ամենքնիդ ալ անմիտ , դուք
ալ՝ ձեր վարպետներն ալ : » Այն միջոցին Հ. Սար-
գիս ու Հ. Ամբրոսիոս հասան տղոցը քով, հանդար-
տեցուցին զիրենք ու համոզեցին որ հանգիստ կե-
նան՝ գոնէ մինչեւ իրենց որոշ կերպով ըսուի ինչ
ըլլալիքը . հասկըցուցին անոնց թէ բռնութեամբ զի-
րենք դպրոցին մէջ պահելու ոչ կարողութիւն է . ոչ
կամք ունի մեկը : Եւ այսպէս այն անպատշաճ՝
բայց տղայական աղմուկը քառորդ մը չքշեց՝ խա-
ղաղեցաւ : Անպատշաճ կըսեմ, վասն զի ոչ եր-
բէք պատշաճ սեպելու է աղմկով էւ աղաղակաւ
իրաւունք պահանջել յուսմէ էւ իցէ . էւ միշտ այս
խրատը տուած ենք էւ մենք մեր աշակերտաց .
բայց էւ ըրածնին սոսկ տղայական գործողութիւն
մը ըլլալը անկեց ալ յայտնի էր որ մեկէն ի մեկ
խօսքի էկան ու հանդարտեցան՝ իրենց սովորու-
թիւն դարձած հյութեամբը :

Սակայն մեծաւորը կատարեալ ապստամբու-
թեան տեղ դրաւ եղածը, էւ կարծես թէ զայն կուգէր .
համարձակ կանչեց այնուհետեւ թէ « վարժապետ-
ները դրդեր են տղաքը, արեւու պէս կըտեսնամ
կոր . էւ տղաքն ալ անկիրթ են եղեր որ այսպիսի
բան ըրին : » Վարժապետները երդմամբ ջափ հաս-
տատեցին, էւ աշակերտք ալ վկայեցին թէ ամենեւին
զիրենք գրգռող չէ եղած, էւ թէ ինը տարիէ ի վեր
(քանի որ վարժարանը Փարիզ է) այսպիսի բան չէր
հանդիպած . էւ թէ մասնաւորապէս այս տղաքը որ
երէք չորս տարիէ ի վեր հոս են՝ ոչ երբէք ըմբոս-

տութիւն մը՝ անաստութիւն մը ըրած են իրենց
մեծերուն դէմ . ո՛ր մնաց այսպիսի աղմուկ հանել :
Բայց մեծաւորը ջուզեց հաւանիլ . կերեւնայ թէ ան-
կեց լաւ առիթ չէր յուսար գտնելու որ իր մտքին
մէջ դրածներն առաջ տանի :

Ի Է

Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին վերջին ջանքը՝ եղած են
ըլլալիք չարիքները խափանելու : — Պօլսոյ մէջ Մխիթա-
րեանց ըրածը :

Երէք օր ետքը, մինչդէռ Հ. Սարգիս կըսպասէր
որ Գ. Հիւրմիւզեանը գոնէ աշակերտաց տժգոհու-
թիւնն իմանալէն ու յայտնի տեսնելէն ետեւ որո-
շում մը ընէ, անիկայ էլաւ գնաց Փարիզու Գ. Արքե-
պիսկոպոսին գանգատեցաւ տղայոց հանած խոռ-
վութեանը համար, յանցանքը վարպետներուն վրայ
ձգելով : Արքեպիսկոպոսը, ինչպէս որ բնական էր
թէ՛ վարպետներուն էր թէ աշակերտաց բնաւորու-
թիւնը ճանչցող մեծի մը՝ հաւատաց առջի բերան .
յետոյ քննեց հասկըցաւ բուն պատճառները, ապրս-
պրրեց վարպետներուն որ վարժարանին խաղաղու-
թիւնը չվերրոյնի, եւ ցաւելով անոնց էր մեծաւորին
մէջ պատահած ողբալի երկպառակութիւններուն
վրայ՝ լռեց :

Աբբան այնչափով գոհ չէղաւ . նոյն գանգատ-
ներն ըրաւ նաեւ տերութեան մեծամեծներուն,
այսինքն Բարեկարգութեան գահերիցուն, հասա-

րակաց Ուսման Ոստիկանին, Հռովմայ Գ. Նուիրակին, Եւ ուրիշ շատերու. Եւ անոնց առջեւ ալ Վերատեսչին Եւ դպրոցին անունը կրցածին ջափ արեց՝ իբրեւ իրմէ ապստամբ ցուցընելով զանոնք, աշակերտներն ալ գեշ կրթուած, ապստամբութիւն սովորոյ, Եւ վարժապետները անկրօն Եւ անհաւատ մարդիկ : Իսկ վերատեսուչը Եւ ուրիշները միայն իրենց հարցընողներուն հասկըցընելով իրին իսկութիւնը՝ կըսպասէին որ տեսնեն թէ այն ողբերգութիւնը ո՛ր պիտի վերջանայ :

Միանգամայն շատ նեղութեամբ Եւ տառապանօր կը հանդարտեցընէին այնուհետեւ աշակերտները, որ անհանգիստ ըլլալով՝ հրաման խնդրեցին իրենց ծնողացը համարձակ գրելու՝ հասկըցընելու իրենց վիճակը, Եւ անոնց իմացընելու որ եթէ այս սպառնացեալ փոփոխութիւններն ըլլան՝ զիրենք վարժարար ջրողուն : Հ. Սարգիս Եւ Հ. Ամբրոսիոս զիջան աշակերտաց իրաւացի պահանջանացը. իրենք ալ շրջաբերականի պէս նամակ մը գրեցին ծնողաց. բայց որպէս զի խոհեմութեան ամեն ճամբաներն ալ բռնած ըլլան մինչեւ վերջը, այն նամակներն ուղղակի ծնողաց ձեռքը հասցընել Եւ զանոնք յանկարծակի շփոթել ջուգելով՝ Պօլսոյ Մխիթարեանց յուղարկեցին որ կարդան, տեսնեն, մտածեն, Եւ թէ որ յոյս՝ կարողութիւն կամ թէ կամք ջունին ճարմը ընելու Եւ մեծաւորին խօսք հասկըցընելու, այն ատեն նամակները բաժնեն ծնողաց :

Քսանըհինգ օրէն պատասխան տուաւ թղթերն ընդունող Հ. Աղեքսանդր Պեշիքթաշլեան վարդապետը նաեւ այլոց բերնէն թէ « Նախ՝ որովհետեւ մենք « առաջուց տեղեկութիւն ջունէինք մեծաւորին ընե-

« լիքներուն, ջենք ուզեր խառնուիլ : Երկրորդ, մեր
« կարծեօքը մեծաւորն իշխանութիւն ունի որ եւ
« իցէ փոփոխութիւն ընելու դպրոցներուն մեջ :
« Երրորդ, Մուրատեան վարժարանին դրամագլու-
« խը միաբանութեան ձեռքն ըլլալէն ետեւ, մեջի
« պաշտօնատէրները ուզեն ջուզեն պիտի հնազան-
« դին : Բայց տղայոց նամակները ծնողաց ձեռքը
« հասուցինք : »

Աւելորդ կը համարինք այս երէք պատճառնե-
րուն ալ ծոռութիւնները մեկիկ մեկիկ ցուցընել . այս-
չափ միայն ըսենք որ վարժարանին ստակը միա-
բանութեան ձեռքն ըլլալովը՝ միքե միաբանութեան
ստացուածքը պիտի սեպուեր, եւ մեծաւորին ընե-
լու փոփոխութիւնները վնասակար ճանչցուելէն
ետքը՝ պետք չէր որ իրենք ալ բողոքէին անոնց դէմ .
որոնք առջեւը կարդարանային իրենք՝ ըսելով թէ
որովհետեւ մենք առաջինը չէինք գիտեր, վերջինն
ալ չենք ուզեր գիտնալ : Եւ երանի թէ չգիտնային,
մանաւանդ թէ իրենք պատրաստած չըլլային գըլ-
խառնապէս թէ առաջին եւ թէ վերջին չարիք-
ները : Վասն զի ո՞վ ջտեսներ նաեւ այն մեղմէխ
խօսքերէն որ ըսողներուն միտքը մեծաւորին հետ
համաձայն մնալ էր միայն, եւ ոչ ճշմարտութիւն
եւ արդարութիւն փնտռել . եւ ինչպէս որ հաւա-
տարիմ անձանց նամակներն ալ կը վկայեն, Պօլ-
սոյ Մխիթարեանք ամեն ջանք ըրին որ Հ. Սար-
գսին շրջաբերականը բանի տեղ չդըրուի, եւ մե-
ծաւորին կամքը առաջ երթայ : Արժան կը համա-
րինք այն նամակներէն մեկուն միայն խօսքերը
բերել հոս, տաճկերէն բնագիրն ալ ծանօթութեան
մեջ դնել .

« Վերապատուելի Հայր .

« Այս ձեր երկրորդ հալածանքին բաները լսելով
« ինչ աստիճանի տրտմութեան մեջ ընկղմիլս չեմ
« կրնար խօսքով ձեզի հասկըցընել : Տղոց ծնողքը
« իրենց գաւկըներուն գրեթէ ինչ ցաւի մեջ ըլլալ-
« նին յայտնի է . իրենք ալ շուարեր են , չեն գիտեր
« ինչ գրեն , որովհետեւ ամենէն ստորին աստի-
« ճանի մարդիկն ալ իրենց վիճակին մեջ չեն բո-
« դուր . հարուստներուն տները գիշեր ցորեկ քա-
« հանաները , աղքատներուն տներն ալ տիրացու
« Հայրապետը պտըտելով համոզելու հետ են , ու
« շատ մարդկանց ալ գրելիքներուն օրինակ կուտան
« որ մենք մեր տղաքը Միաբանութեան յանձներ
« ենք , Աբբահայրը ինչ որ կըհրամմէ նե՛ մենք
« անոր գոհ ենք ըսեն . ոմանց ալ՝ թէ որ ասանկ
« չգրէք նե , ձեր տղոցը վնաս կըլլայ , ետ կըդար-
« ձընեն ըսելով աչուրնին կըվախցընեն , ու կըսեն
« որ տղաքը ասանկ թղթեր գրել չեն կրնար .
« անոնք օրինակ պատրաստեր ու բռնի գրել տուեր
« են : Ի՛նչ է իցէ , Վերապատուելի , Աստուած աս
« բաներուս վերջը բարի ընէ . . . Ձեր թշնամիները
« կարծիքս աւելի կրքոտ են եղեր : Աս օրերս մեկ
« մեծ ժողովք մը ըրեր ու որոշեր են որ ամենուն
« բերնէն թուղք մը շարադրեն , Հ. Ամբրոսիոսը
« չենք ուզեր ըսելով . բոլոր հայրերը ձեռք պիտի
« դնեն ու դրկեն , ձեռք չդնողին տղան ետ բերել
« պիտի տան եղեր . . . (1) »

1 « Փագիլեթի » էֆենտիմ հագրեթլերի .

« Իքինճի հալածանքընըզըն հեր պիր անվալլէիր տույտ-

Հ. Սարգիս իբրեւ իրեն կողմանէ վերջին դարման ներկայ եւ ապագայ ջարեաց, նոյն իմաստներով երկու բուղթ ալ հասուց վանքի Առաջիկայից ձեռքը, իմացընելով իրենց թէ մեծաւորին բռնած ճամբան վնասակար է, եւ հետեւանքները սարսափելի : Ահաասիկ անոնց մեկուն օրինակը .

« Վերապատուելի Հայր .

Փարիզ , 20 Մարտ 1855

« Գալուստ Գերապայծառին դիտաւորութեամբ փոխելոյ զանձինս վարժարանիս , որպէս եւ գիտեք (զի անդադար ասէ թէ խորհրդով առաջիկայից խրոց առնէ զայս ամենայն)

դումտա ' նէ տերեճէ միւքտտեր օլտուդումու սիզլերէ քարիֆ իտեմեմ եֆենտիմ : Պիր գաջ ջօճուգլարըն կեօնտերտիքլերի մեքթուպլարը օգուտում , վէ փետերլերինին նէ տերեճէ քելաշտէ օլտուգլարը աշիքեար տրը , վէ նէ եագաճագլարընը քենտիլեր տէ շաշրըմըշլար . ջիւնքի են կտնասընը տախի քենտի հալինէ պրագմայօրլար : Զենկիւնլերին եվլերինի կեճէ կիւնտիւգ փափագլար տօլաշրպ գանտըրմատա . վէ ջօգ քիշիլերէ տախի եագաճագլարընա թեավիտ վերիյօրլար քի « Պիզլեր եվլատլերիմիգի միաբանութիւնա թեալիմ եքմիշիգ . արբահայր նէ քի էմը իտերսէ գայրլըգ » տեսիլեր : Քիմինէ տէ « Պեօլլէ եագմայաճագ օլուրսանըգ , ջօճուգլարընըգա քտեր օլուր , կերի կեօնտերիլեր » տէլի ' կեօգ տաղլարը վերիյօրլար . վէ գանտըրըլօրլար քի « Զօճուգլար պու մեքթուպլարը եագամագլար , օնլար թեավիտ վերմիշ եագտըրմըշլար գօրուլա : » Հէր նէ հալ իսէ եֆենտիմ , Ալլահ կնճամընը խայրը էլլէլէ Տիւշմենլերինիգ մեմուլիմտէն գիլատէ խրրսլըլըմըշլար : Պու կիւնլերտէ պեօլլիւք պիր մեճլիս իթմիշլեր ... վէ գարար վերմիշլեր պիր ումուսիքեահատ եափըպ , Հ. Ամբրոսիոսու իսթեմէլիգ տէլի , հեփ փետերլեր իմգալալըպ եօլլայաճագլար ըմըշ . իմգալամայանըն ջօճուդումու կերի կեթիլթատիրեճէքլեր իմիշ »

վրդովեաց ի սպառ. գիտադարձութիւն վարժարանիս ըզ-
ներքին եւ գարտաքին, եւ սպառնայ կործանել զսա եւ
քանդել, ոչ անսալով բնաւ ոչ խորհրդոյ, ոչ աղաչանաց,
ոչ սպառնալեաց եւ ոչինչ պայմանաց. այսինքն զի բողոքե-
անփոփոխ զվարժարանս ի սմին վիճակի « տարի մի եւ կես
եւս », եւ յետ այնորիկ արասցե գոր ինչ եւ կամի. այժմէն
տալով իմ եւ Հ. Սմբրոսիոսի գրով գնրաժարականն առանց
ինչ ընդդիմութեան, մանաւանդ թէ շնորհակալութեամբ հան-
դերձ :

« Արդ իբրեւ առաջիկայի եւ խորհրդակցի Մեծաւորին եւ
այլոց համօրէն եղբարց այլը ազդ առնեմ Ձեզ, զի եթէ կա-
տարեսցե նա բռնութեամբ զկամս իւր, եւ մանաւանդ զՁե-
րըդ, որպէս ասե, ի վերայ վարժարանիս, անպարտ եմ ես
առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան ի ջարաջար հետեւանացն որ
անտի, եւ դուք եղիջիք պատասխանատու ամենայնի, փո-
խանակ զի ոչ բողոքեցիք բանիւ եւ գրով ընդդէմ այսպիսի
յանդուզն եւ վնասակար ձեռնարկութեան : Եւ որովհետեւ
իմ խնդրեալ եւ ընկալեալ է ի նմանէ գաւուրս ինչ մինչեւ գը-
րեցից առ ծնողս մանկանց զարժանն եւ առից թնոցանէ
պատասխանի, ահա ունիք եւ Դուք առաւել եւս ժամանակ
քաջ խորհելոյ եւ կշռելոյ զամենայն հետեւանս իրացդ, եւ
ըստ այնմ շարժելոյ. այսինքն բողոքելոյ զօրաւոր եւ հաս-
տատուն բանիւք ընդդէմ որ եւ իցե փոփոխութեան անձանց
եւ կանոնաց վարժարանիս. եւ զմի օրինակ բողոքոյդ պար-
տիք առ իս յղել զի գիտացից : Իսկ եթէ ոչ լուիցեք այսմ
վերջին եւ կարեւոր ազդարարութեան իմոյ յամառութեամբ
կամ անհոգութեամբ կամ յուսահատութեամբ կամ արհա-
մարհութեամբ եւ լութեամբ ահա վկայեմ առաջի երկ-
նի եւ երկրի զի եւ դուք կամակից եւ գործակից էք մեծա-
ւորին ձերոյ ի կործանել զվարժարանս եւ զմիարանութիւնս
միանգամայն. որով եւ ես հրատարակեցից վաղվաղակի զա-
մենայն ինչ, ընդ որս եւ գթուդքս զայս բողոքոյ որ առ
Ձեզ եւ առ ամենայն Վանականսդ :

« Իբրեւ ի հաւաստիս ինչ վերոգրեալ բանիցս յղեմ ահա եւ
զքանի մի ի թղթոց գորս գրեալ են մանկուանք վարժարանիս
առ ծնողս իւրեանց, մի քան զմի սարսափելիս, եւ գորս ես
յապաղեմ հասուցանել առ ծնողսն մինչեւ ընկալայց պա-

տասխանի ի Ձեռք այտի եւ ի ձերոցն որ ի Պօլիս : Չայս մի-
այն ասացից ' զի երդմամբ չափ հաստատեմք ես եւ Հ. Ամբ-
րոսիոս , զի մեք ոչ եմք թելադրեալ մանկանց ոչ զիմաստս
եւ ոչ զբառս անգամ թղթոցն : Մնամ

Վերապատուեալ Հայրութեանդ

Խոնարհ Ծառայ

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՈՒՆՆԻՍ : »

Այն թղթին վերացեալ կերպով մը պատասխան
ընդունեցաւ Հ. Սարգիս , մանաւանդ թէ անտեղի
խրատներ եւ յանդիմանութիւններ թէ ինչո՞ւ հա-
մար կուրօրէն ջհնագանդիր մեծաւորին կամացը :

ԻԸ

Գ. Հիւրմիւգեանին Հ. Սարգսի հրամայելը ' որ ելլէ Մուրա-
տեան վարժարանէն : — Համալսարանի Տեսչին ըրած
քննութիւնը :

Մինչդեռ Հ. Սարգիս կրսպասէր որ աշակերտաց
ծնողացը պատասխաններն ընդունի , Ապրիլի 5 ին ,
Աւագ հինգշաբթի օրը , ըսաւ իրեն Գ. Հիւրմիւգեանը
թէ « Պետք է որ Մուրատեան վարժարանէն ելլես : »
Հարցունց Հ. Սարգիս թէ « Ի՞նչ պատճառաւ : » Մե-
ծաւորը պատասխանեց . « Հոռմ լսեր է որ դուն ալ
կամակից եւ գործակից ես եղեր Հ. Գաբրիէլին ' Փա-
րիզու մեջ Արեւելեան վարժարան անունով նոր

դարոց մը բանալուն . եւ որովհետեւ Հ. Գաբրիէլը
Փրովականտային հաճոյ մարդ չէ, ինչպէս որ
իներն էլաւ վարժարանէս՝ դուն ալ պետք է որ էլլես : »
Հ. Սարգիս պատասխանեց թէ « Հ. Գաբրիէլին բանա-
լու վարժարանը բարի բան ճանչնալով, իրեն կա-
մակից ըլլալս չեմ ուրանար . բայց գործակցութիւն
կամ ինչ եւ իցէ կերպով ձեռնտուութիւն մը ոչ
ըրեր եմ իրեն եւ ոչ խոստացեր եմ՝ ոչ բերնով
եւ ոչ գրով . ո՞ր են վկաները, ո՞ր է իմ մէկ տող
մը գրուածքս : » Մեծաւորը ուրիշ բան չկարե-
նալով ըսել՝ կրկնեց իր սովորական խօսքը թէ
« Այնպէս է, բայց ինչ ընենք . մենք Հոռոմի հրա-
« մանին դեմ կենալ չենք կրնար . Պապին Նուի-
« րակը վերջին աստիճանի բարկացեր է այս բանե-
« րուս համար . դուն գնա իրեն խօսք հասկըցուր : »
Հ. Սարգիս պատասխանեց . « Գերապայծառ, ո՞չ
« ապաքեն հրամանքդ էիր որ անցած տարի սոյն
« օրերս այս սենեկիս մէջ ինծի ըսիր թէ միայն սա
« Հ. Գաբրիէլը էլլէ վարժարանէս, ահա հիմա-
« կուրնէ խօսք կուտամ քեզի նաեւ գրով՝ որ էրէ
« ուրիշ բանի ալ ուզէ Հոռովմ խառնուիլ, մինչեւ
« վերջը դեմ պիտի կենամ : Արդ ո՞ր մնացին այն
« խօսքերը . եւ մի՞թէ այն ժամանակէն չըսի ես
« հրամանոցդ թէ Հոռոմի պահանջմունքները չեն
« վերջանար մինչեւ որ այս վարժարանը ջքանդէք,
« եւ դուք ալ ջքանդուիք : Իսկ Նուիրակին երթալու
« խօսք հասկըցընելու համար այս կըսեմ թէ ես
« Պապին Նուիրակը կըյարգեմ, բայց իրեն հետ
« անմիջական վերաբերութիւն մը չունիմ . վասն
« զի իբրեւ քաղաքացի հասարակ մարդ՝ օսմա-
« նեան դրան հպատակ եմ, եւ ոչ Հոռովմայ տե-

« րուքեան . իսկ իբրեւ եկեղեցական , Փարիզու ար-
« քեպիսկոպոսին հրամանացը հնազանդ էմ , Նուի-
« րակին հետ բան ջուհիմ : » Երբ տեսաւ որ մե-
« ծաւորը նոյն բանը կը կրկնէ թէ « *պէտք է որ ելլես* , »
պատասխան տուաւ Հ. Սարգիս . « Եթէ այդպէս է ,
« կուգեմ որ այդ հրամանը գրով տար ինձի՝ հան-
« դերձ պատճառներովը , այսինքն թէ Հռոմի հրա-
« մանն այս է , անոր ալ պատճառ .՝ Հ. Գաբրիէլին
« հետ համախոհութիւնդ է , ինչպէս որ ըսիր . թէ-
« պետ եւ ոչ Հ. Գաբրիէլը Հռոմէն բանադրուած
« անձ մի է , եւ ոչ ձեռք զարնել ուզած գործողու-
« թիւնը վնասակար բան էր : Բայց լաւ մտածեցիր ,
« Գերապայծառ , թէ ինչ է ըրածնիդ . ջըլլայ թէ
« կիրք անարգ նախանձու այնչափ կուրացուցած
« ըլլայ զձեզ որ ջէք տեսներ թէ ինչ կընէք : Յերեսս
« անկեալ կաղաչեմ , Գերապայծառ Տէր , խնայէ
« Միաբանութեանդ եւ ազգին : Երեկ Հ. Գաբրիէլն
« հանեցիր , այսօր զիս , վաղը մեկայը . ասանկով
« կամաց կամաց դուք մինակ պիտի մնաք , եւ
« Միաբանութիւննիդ պիտի քակտի , որ է մի միայն
« նպատակ ձեր թշնամեաց : »

Զատկին օրը Հ. Սարգիս եւ Հ. Ամբրոսիոս գնա-
ցին մեծաւորին սենեակն որ ըստ պատշաճի շնոր-
հաւորէն Քրիստոսի սուրբ յարութիւնը : Ուրիշ մեկ
երկու խօսքերուն հետ այս ալ ըսաւ Հ. Սարգիս թէ
« Մաղթենք , Գերապայծառ Տէր , ի յարուցեալ Փրկի-
« ջէն մերմէ խաղաղութիւն աշխարհի , մանաւանդ
« մեր Միաբանութեանը : » Մեծաւորը , տեսնելով
իբր Աթոռակալին եւ անոր հետ արդիւնաւոր անձի մը
այնպիսի խոնարհական կերպով յարգութեան գալը
իրեն , մեկէն կուրծքը տնկեց , սովորական վախ-

կոտուքիւնն ու դողդըղայր մեկդի դրաս, ու ճայնը
ուռեցընելով վրայ բերաս խստութեամբ ու խրոխ-
տանօր թէ « Միաբանութիւնը խաղաղութիւն չգըտ-
« ներ մինչեւ որ դուք իր կամացը ջննագանդիք : »

Այն ատեն 2. Սարգիս (որ ամենեւին ջեր կարծեր
թէ այնպիսի օր այնպիսի պատասխան ընդունի իր
բարեմաղրութեանը) գոցեց իր գլուխը՝ ձեռքի գտա-
կովն ու պատկառելի եւ ծանր կերպով դարձա-
րսաւ իրեն . « Գերապայծառ Տէր, ես որ խաղաղու-
« թիւն կըսեմ, արդարութեամբ եւ իրաւամբ հան-
« դերձ կըհասկընամ . ով որ արդարութեան ճամբէն
« հեռու կըբայէ՝ ոչ երբեք խաղաղութիւն պիտի
« գտնէ . *Ոչ գոյ խաղաղութիւն ամբարշտաց, ասէ*
« *Տէր* : Դարձեալ, ինչ կըհասկընաս, Գերապայ-
« ծառ, Միաբանութիւնը ըսելովդ անդադար . ո՞չ
« ապաքէն երկու երեք կարճատես խորհրդական-
« ներդ միայն... Միաբանութեան կամբը՝ այսպիսի
« ծանր եւ եական նիւթերու մեջ՝ ժողովնով պիտի
« յայտնուի, վանական կամ ընդհանուր ժողովով,
« նոյն իսկ Սահմանադրութեան կանոնացը խօսքին
« նայելով . արդ ո՞ր է ընդհանուր ժողովոյդ կամ
« գոնէ վանական ժողովոյդ վճիռները : Այս քանի
« անգամ է որ այս հարցմունքներուս պատաս-
« խան կուտասս թէ *Ես արբայ եմ, ինձի կիյնայ Միա-*
« *բանութեան կողմանէ ըստ հրամանաց Հռովմայ*
« *խօսիչ և գործել* . եւ երբ կըհարցընեմ թէ հրամանքդ
« խղճմտանքով կընդունիս թէ այն հրամանները
« իրաւացի եւ օգտակար են Միաբանութեան, պա-
« տասխան կուտասս թէ *Ես իմ խղճմտանքս Պապին*
« *խղճմտանքին վրայ ձգած եմ Թեպէտ եւ*
« հրամանքդ ալ թէ խօսքով եւ թէ գրով ըսած ես

« շատ անգամ թէ **Խեղճ պապը բանէ խապար չէ .**
« **Փրովականտայի Քարտուղարն է անոր ամէն**
« **բան ընել տուողը . . . »**

Եւ այս խօսքերս որ կըսեր մեծաւորին իր Աթո-
ռակայ վարդապետը ' ոչ էրէ մակաբերութեամբ Եւ
Ք. Հիւմիւզեանին խօսքերը ստեյո՞ ջանքով կըսեր ,
քան լիցի . հապա խիստ շատ ապացոյցներ ուներ
ձեռքը իր խօսքերուն հաստատութեանը : Յրինակի
համար , այս նիւթիս վրայ դեռ անցած տարի
առած նամակներէն մեկուն խօսքերը մեջ բերենք .
« Այլ ես գարմանամ ընդ յեղյեղեայ բանս Մեծին
« (Ք. Հիւմիւզեանի) . ո՞յք իցեն այդ միաբանք որք
« համաշունջ հաւանութեամբ ստորագրեցին գՅայ-
« տարարութիւնն (տուեայ ի Հոռովմ) . ո՞ր ինչ գործ
« խորհրդով միաբանութեանս գործեցաւ : Միթէ Մի-
« աբանութեանս էր խորհուրդն ստորագրութեան
« երրորդի Յայտարարութեանն որ *բոլորական քը-*
« *ւէիւք* բացասեցաւ ի վանական ժողովի , եւ ապա
« *բունի* ստորագրեցաւ , զոմանս ահացուցեայ պա-
« պական բանադրանօք , զայլս տհաճեցուցեայ ծա-
« նրը ծանր ածականօք , զանուն *ապստամբի* է-
« դեայ ի վերայ եւ այլն եւ այլն : Միթէ Միաբանու-
« րեանս է խորհուրդ փոխադրութեան վարժարա-
« նիդ (ի Հոռովմ) : Զի զամենայն ինչ ի ծածուկ
« յարմարեայ , ջասեմ ջարութեամբ ' այլ միամտու-
« րեամբ , ի ծուղակն կամէին գՄիաբանութիւնս
« ողջոյն արկանել : Եւ արդ կամէյն հանել այտի ըզ-
« վերապատուելի Հ. Քաբրիել ' ոչ այլ ինչ է բայց
« զառաջինն առնել քայլափոխ փոխադրութեան
« վարժարանիդ : Թող ինքեանք պատմեցեն զան-
« ցըս Հ . . . եւ Հ . . . եւ զայլոցն ամենեցուն գտրտունջ

« Եւ զգանգատ , եւ ապա ' թէ համարձակեցին ' ա-
« սասցեն խղճի . զի « ամենայն ինչ խորհրդով Մի-
« աբանութեանս գործեցաւ : » Բանք այսպիսի դառ-
« նացուցանեն զոգի . զի եւ զհեգութիւն եւ զյութիւն
« խաղաղասիրաց ընդոստուցեալ ' տան նոցա ի զիղջ
« գալ ընդ անչափն իւրեանց խաղաղասիրութիւն...
« Եթէ յաշոռեացեն Երկինք զժողովն ընդհանուր ի
« դարման անդարմանելի վնասուցս եւ տարանայ-
« նութեանց , յայնժամ ի յայտ եկեացեն ամենայն ճշ-
« մարտութիւնք , եւ չգիտեմ եթէ՞ն պարտաւորեցի »
Եւ այլն եւ այլն :

Վերջապէս կես ժամի չափ խօսելէն ետեւ Հ. Սարգիս վարդապետն իր սենեակը քաշուեցաւ , եւ Գ. Հիւրմիւզեանը մինակ մնաց , անշուշտ այն վրեժխնդրութեան ոգւոյն հետ խորհրդակցելով ' որ զինքը Վենետիկէն մինչեւ ի Փարիզ բերեր էր :

Իսկ Հ. Ամբրոսիոսը հրաման ուզեց Գ. Հիւրմիւզեանէն որ տղաքը գան մեռքը համբուրեն : Պատասխան տուաւ մեծաւորը նեղսրտութեամբ թէ « Հարկաւոր չէ : » Եւ տղաքն որ այն հրամանին կըսպասէին ' գուշակեցին պատճառն ու անելի գայրացան :

Այն միջոցին Գաղղիոյ ուսմանց Ոստիկանը ' Բարեկարգութեան գահերեցէն ու Գ. Հիւրմիւզեանէն անանկ լսած ըլլալով որ իբր թէ Մուրատեան վարժարանին վերատեսուչը ' վարժապետներն ու աշակերտները ապստամբեր են իրենց օրինաւոր մեծաւորին դէմ , Համալսարանի Տեսուչներէն մէկը յուրարկեց որ երթայ քննէ հասկընայ ու իրեն տեղեկութիւն մը տայ : Եկաւ Տեսուչը , եւ Գ. Հիւրմիւզեանին առջեւ հարցուց Հ. Սարգսին թէ « Հրամանիդ

այս անձը Մեծաւոր կրճանջնաս : — Այո, ըսաւ
Հ. Սարգիս : « Ուրեմն ինչո՞ւ չես հնազանդիր իրեն,
ու չես հրաժարիր պաշտօնեդ : — Ես պատրաստ եմ
իրեն հնազանդելու, քէ որ *զրով* ու *պատճառներով*
հանդերձ տայ ինձի իր հրամանը, վասն զի այս պաշ-
տօնս *զրով* ընդունէր եմ ես իրմէ ու վանական ժո-
ղովէն : » Դարձաւ հարցոց Տեսուչը Գ. Հիւրմի-
գեանին քէ « Իրա՞ւ ե ըսածը : — Այո, պատասխա-
նեց Գ. Հիւրմիգեանը : Տեսուչը ըսաւ չ. Սարգսին .
« Գործակալութեան գիր մը ունիս եղեր ձեռքդ՝ Գե-
րապայծառէն տրուած. ինչ է այն գիրը : — Այս
տունը ծախելու իշխանութիւն : » Տեսուչը զարմա-
նալով մը հարցոց Գ. Հիւրմիգեանին քէ « Իրա՞ւ ե,
Գերապայծառ : — Այո, ըսաւ. քանի մը տարի
առաջ միտք ունեինք աս տունը ծախելու լաւ գնով : »
Այն ատեն Տեսուչը մեղադրելու կերպով ըսաւ .
« Գերապայծառ Տեր, դուք եկեր Գաղղիոյ տերու-
թեան [պաշտպանութիւնը կրխնդրէք հիմա ասոր
անոր դէմ, եւ կըզարմանամ քէ ինչպէս չէք ուզեր
մեր տերութեան օրէնքներուն հպատակիլ որ ոչ եր-
բէք հրաման կուտան այսպիսի դպրոցները ծախել
կամ ինչ է իցէ կերպով օտարացընել : Այս բանե-
րուս համար վճիռ մըն ալ ելած է 1848ին, եւ որոյ
գօրութեամբը պարտական էք հաշիւ տալու տերու-
թեան, եւ դուք չէք ուզեր հնազանդիլ . այս ինչպէս
կրլլայ : » Ան ատեն Հ. Սարգիս ալ վրայ բերաւ քէ
« Երկու տարի է որ ես ալ կըյորդորեմ ու կըպա-
հանջեմ այս Գերապայծառէն որ հպատակի այն
վճռոյն, եւ ինքը մտիկ չընէր : » Հարցոց Տեսուչը
մեծաւորին քէ « Իրա՞ւ ե. » եւ պատասխան մը
չլսեց : Դարձաւ ըսաւ Հ. Սարգսին քէ « Առայժմ

պետք է որ Գործակալութեան գիրը յանձնէր Գերապաժառիկն : — Բարի է » ըսաւ Հ. Սարգիս, եւ գնաց իր սենեակը, նորէն նայեցաւ գիրը, ստուգեց որ մինակ Աբբային ստորագրութեամբը չէ տրուած իրեն այն թուղթը, այլ բոլոր վանական ժողովոյն անդամներուն ստորագրութեամբը՝ Գաղղիոյ հիւպատին առջեւը տրուած է. թողո՞ց գիրը հոն, եւ դարձաւ Տեսչին քովն ու ըսաւ . « Յետոյ կընայիմ ու կուտամ : »

Անկէց ետքը Տեսուչը աշակերտաց ու վարժապետաց թիւերն ու անունները առաւ, հաշիւները տեսաւ քննեց, վարժարանին ամէն կողմը քայեց գննեց, ամէն բանի հաւնեցաւ գովեց, ու միայն ցաւելով որ մեծաւորին ու վերատեսչին մեջ այնպիսի տարաձայնութիւններ կան՝ էլաւ գնաց :

Երկրորդ օրը Գ. Հիւրմիւգեանը նորէն ուզեց Հ. Սարգսէն գործակալութեան գիրը : Պատասխանեց Հ. Սարգիս թէ « Այն գիրն ինծի որոնց ստորագրութեամբը է ինչ եղանակաւ որ տրուեր է, նոյն անձանց՝ այսինքն վանական ժողովոյն կողմանէ գիր կուգեմ վաւերական՝ որպէս զի կարենամ ասիկայ յանձնել ձեզի : » Քան զայս իրաւացի է օրինաւոր խօսք կրնամ ըլլալ . եւ սակայն մեծապէս զայրացաւ Գ. Հիւրմիւգեանը նաեւ ասոր դէմ :

ԻԹ

Գրաւոր եւ պաշտօնական հրաման Գ. Հիւրմիւզեանին առ
Հ. Սարգիս' որ Մուրատեան վարժարանէն ելլէ :

Զատկի օրուան խօսակցութեանը վրայ տասը օր
հազիւ անցեր էր , — մինչդէռ Պօլսէն սպասուած
նամակները դեռ չէին հասած , ուստի եւ Հ. Սարգ-
սին մեծաւորէն խնդրած էր ընդունած ժամադրու-
թիւնը դեռ չէր լեցուած , — Գ. Հիւրմիւզեանը գնաց
Հ. Սարգսին սենեակը , հարցուց իրեն որ « Գործա-
կալութեան գիրը որ ուզեցի քեզմէ ' պիտի տա՞ս քե-
զէ : » Պատասխանեց Հ. Սարգիս . « Ինչպէս որ
արդէն ըսի , Գերապայծառ , այն գիրն ինծի տուողը
հրամանքդ մինակ չես , այլ եւ վանական ժողովն է ,
որոյ անձինքը մեկիկ մեկիկ ստորագրեր են մեզը .
անոնց կողմանէ նոյն ստորագրութիւնները բերէք ,
մեկէն ի մեկ կըյանձնեմ ձեզի գիրը : — Անանկ է նե-
առեք այս թուղթը » ըսաւ Գ. Հիւրմիւզեանը , եւ Հ.
Սարգսին ձեռքը նամակ մը տուաւ կնքած : Հար-
ցուց Հ. Սարգիս թէ « Ուսկից է այս նամակը : —
Ինձմէ » ըսաւ մեծաւորն ու թողուց գնաց : Բացաւ
Հ. Սարգիս թուղթը , եւ այս խօսքերս տեսաւ մեզը
գրուած .

« Յարգոյապատիւ եւ Վերապատուեալ Տեառն Հ. Սար-
գսի վարդապետի ողջոյն սիրոյ եւ մեծարանաց :

« Յաւուր Աւագ հինգշաբթու ի խօսելն իմում ընդ Վերա-

պատուութեանդ եւ ի պատուիրել ի բերանոյ մեկնել ի Մուրատեան վարժարանէս, խնդրեցէք լինեն՝ գրով տալ գնոյն հրաման : Վասն որոյ ծանուցանեմ Ձեզ ահա եւ քղթովս զի ազատ էք յայսմհետէ ի պաշտամանէ Տեսչութեան Մուրատեան վարժարանին. եւ պատուիրեմ ձեզ յանուն սրբոյ հնազանդութեան տալ ինձ զգիր գործակալութեան ձերոյ եւ զամենայն բուդթս եւ զգրուածս պատշաճեայս վարժարանիս եւ իրաց նորին եւ վարչութեան : Եւ դարձեալ վաղիւն տալ զամենայն հաշիւս, երէ իցեն պատրաստք որպէս եւ պարտն է. ապա թե ոչ՝ պատրաստեալ տաջիք ի միջոցի ութ աւուրց, զորս բոյլ տամ ձեզ մնալ ի դպրոցիս առ դիւրութիւն. բայց պայմանաւ ակն ածելոյ իրաւանց եւ իշխանութեան Ընդհանրական Աբբայի Միաբանութեանս յաւագոյն քան զոր ցարդ, եւ ապա մեկնեալ ի քաղաքէս երթալ ի վանս մեր ի Վենետիկ :

« Հրաժեշտ ձեր՝ ընդդեմ խոստմանդ՝ ի յանձնելոյ ինձ զբուդթն գործակալութեան՝ բռնադատէ զիս ձեռն արկանել ի ճանապարհ օրինաց, եւ վաւերական օրինակաւ յետս կոչել զկարողութիւնն զոր ոչ կամեցայք յանձնել քաղցրութեամբ :

« Դուք ինքնին պատասխանատու եղիջիք ամենայն հետեւանաց անհնազանդութեան ձերոյ՝ երէ շշուկ ինչ, որպէս մարբ է, լինիցի : Իսկ երէ ամենայն ինչ ի կարգ մտցէ, պատրաստ եմ ես ի ներել եւ ի մատուցանել ձեզ զամենայն օգնականութիւնս՝ որոց պետս ունիցիք ի Փարիզ եւ ի ճանապարհորդել ի Վենետիկ՝ իբրեւ այն ինչ հատուցանիցէք զհաշիւսն, եւ յաւուրն զոր սահմանեցից՝ թեպէտ եւ չիցէք դեռ եւս կարացեալ տալ զհաշիւսն ի միջոցի սահմանելոցն ութ աւուրց, ոչ կամելով բնաւ տեղի տալ իւրիք չքմեղանաց անհնազանդութեան :

« Ողջ մաղթեմ լինել

Յարգոյապատիւ Վերապատուութեանդ
Նուաստ Ծառայ

ԳԷՈՐԳ Վ. ՀԻՒՐՄԻՒԶ

Արքեպիսկոպոս եւ Ընդհանրական Աբբայ :

Ի Փարիզ, 14 Ապր. 1855.

Շատ նշանաւոր են այս նամակին գրեթէ ամեն մէկ խօսքերը . բայց մենք քանի մը քանի կողմանէ միայն դիտենք ասիկայ : Նախ ընդհանուր սպասնական եւ խրոխտ ու կծու ոճը , որ ամենամեծ յանցանաց տէր մարդու գրուելու թուղթ է . իսկ ինքը Հ. Սարգսին վրայ ինչ յանցանք գտեր էր (իր խօսքին նայելով եւ ոչ մտքին՝ որ խիստ քիչ անգամ կը համաձայնէին իրարու) բայց եթէ Հ. Գաբրիէլին հետ խորհրդակցութիւնը . այս ինքն թէ Հ. Գաբրիէլը միտք ունեցեր է առանձին դպրոց մը բանայու , Հ. Սարգսին այ հաւնէր է անոր դիտարութեանը : Իսկ թղթին խօսքերէն այնպէս կերեւնայ թէ Հ. Սարգսին յանցանքներուն ծանրութեանն ու բազմութեանը ջափ ջէ մնացեր . ուստի քսան տարուան վերատեսուչը պաշտօնէն պիտի ձգուի մէկէն ի մէկ՝ իբրեւ անկարգ կամ անկարող կամ բռնաւոր պաշտօնատէր . երկու միլիոն Ֆրանք բերող՝ վանքին տուողը՝ հաշիւները պիտի յանձնէ ուրը օրուան մէջ՝ իբրեւ գող եւ աւազակ . քառասուն տարւերնէ ի վեր Մուրատեան վարժարանին ընդհանուր գործակալութիւնը կատարողը՝ շուտ մը ետ պիտի տայ իր գործակալութեան գիրը իբրեւ վտանգաւոր եւ անիրաւ տնտես մը որ կամ կրակ պիտի տայ յանկարծ վարժարանին , կամ պիտի ծախէ ուստակը առնու վախճի . . . Այս թուղթս գրողը այն մեծաւորն էր արդեօք որ դեռ ասկէց չորս տարի առաջ՝ մարտի 30ին 1850ին նոյն գործակալութեան գիրը դրկած ատենն ըսեր էր Հ. Սարգսին իր գրին մէջ . « Ընկալեալ գրուղթ վերապատուութեանդ զգրրեայն ի 20 ամսոյս՝ ոչ յարդարութիւն ինչ անձինս , « այլ ի հանդարտութիւն եւեթ սրտի ձերոյ ի հոգոցդ՝

« հարկ համարիմ նշանակել համառօտիւ նախ՝
« զի Միաբանութիւնս ոչ առ հարկի կարօտութեանն
« իւրոյ, այլ վասն իրացն պատշաճողութեան հա-
« նանեցաւ առաջարկութեանդ ձերոյ . . . Երկրորդ,
« չիք ինձ բնաւ երբեք կասկած ինչ այնպիսի ի միտս
« անկեալ զՎերապատօնութենեդ, զի վասն այնու-
« բիկ չյդէի առ քեզ զգործակալութեանն գիր . եւ
« յոյժ իսկ անտեղի է եւ դժպատե՛հ կասկածել՝ զի որ
« զերկուս միլիոնս Ֆրանգաց ի ձեռին ունելով՝ վա-
« րեցաւ ամենայն հաւատարմութեամբ, եւ որ այն-
« չափ նախանձայոյզն է օգտի եւ փառաց վարժա-
« րանիդ, ի վաճառման պալատանդ գոցի անհա-
« նատարիմ . նմին իրի իսկ ընդ որոշել իրացն մինչ-
« չեւ ընկալեալ գրութից՝ ահա գիր գործակալու-
« րեանս ի ձեռին ձերոսմ կայ : »

Երկրորդ, Հ. Սարգիս իր էլլելու հրամանը մե-
ծաւորեն զրով ուզելու ատեն՝ պատճառներովը և
սպացոյցներովը հանդերձ ուզեր էր, ինչպէս որ
ըսինք . իսկ թղթին մեջը ինչ պատճառ տուեր է : —
Ոչինչ : — Բայց Հ. Սարգիս պարտական է հնազան-
դիյ մեծաւորին՝ առանց պատճառը զիտնալու : — Հ.
Սարգիս . Միսիթարեան Միաբանութեան Ընդհան-
րական Աթոռակալը, Մուրատեան վարժարանին
Երկրորդ հիմնադիրը . Գ. Հիւրմիւզեանին խորհր-
դականացը մեջ ամենէն տարեցը, ամենէն խոհեմը,
ամենէն հեռատեսը : Հ. Սարգիս . հպատակաց կոյր
հնազանդութեան ատեցողը, եւ որ եւ իցէ մեծաւո-
րաց յանդուգն բռնաւորութեան ոխերիմ թշնամին :
Հ. Սարգիս . որ քանի քանի անգամ ըսած ու գրած
էր թէ « Ես մեծաւորս անոր համար կըյարգեմ որ
« Միաբանութեան գլուխ է, եւ Միաբանութիւնս կը-

« սիրեմ՝ որ ազգին օգտակար է. իսկ երբոր մեծա-
« ւոր մը քշնամի է միաբանութեան եւ *վնասակար*
« ազգին, եւ անոր մեծանորութիւնը ջեմ ճանջ-
« նար : » Բայց շատոնց հասկըցուած էր թէ Գ. Հիւր-
միւզեանին ձեռքը իր *սուրբ հնազանդութիւն* ըսածը
բռնանորական գաւազան, դահճի խարազան եւ
տապար ու կացին էր քանդման եւ կործանման .
գայս կը հաստատէր եւ անցեալ տարի մայիսի 24ին
վանքէն գրուած նամակ մը թէ « Ամսօք յառաջ
« սպառնալիք լեալ են աւել ւաճել վանացս, եւ տա-
« պար ի ձեռս մաքրել զՄիաբանութիւնս . եւ տա-
« պարն ոչ առցէ գկայ՝ մինչեւ ոչ հասցէ առ արմն,
« որ էր դուք . սակայն մեծ է Տէր : »

Երբորդ, գործակալութեան գիրը սպառնալէօք
հանդերձ էտ կուգէ, մինչդէռ Հ. Սարգիս օրերով
առաջ ըսէր էր իրեն թէ « Գործակալութեանս գիրը
վանական ժողովոյն անձանց ստորագրութեամբը
տրուած է ինծի . նոյն ժողովէն հրաման կուգեմ որ
ասիկայ ալ էտ տամ : » Քան զայս իրաւացի, քան
զայս կանոնաւոր պատասխան կրնան ըլլալ . ո՞վ
կրնայ մեկուն տրուած իշխանութիւնը առնուլ ձեռ-
քէն՝ էրէ ոչ զայն իշխանութիւնը տուողը, եւ կամ
տուողէն ալ վեր իշխանութիւն ունեցողը : Բայց
Գ. Հիւրմիւզեանին իրաւունքը բռնութիւն էր,
եւ կարգ կանոնը՝ գործիչները իր կամաց խոնար-
հեցընելու համար բերան առած էր միշտ :

Իսկ թէ որչափ անիրաւ եւ անխիղճ գործ էր
ուրը օր միայն ատեն տալ Հ. Սարգսին այնպիսի
մեծ պաշտօնէ մը ելլելու ու վանք դառնալու համար,
որչափ անգրութիւն եւ ծաղրական գործ էր ներումն
խոստանալ անգոյ յանցանաց, եւ որչափ ապե-

րախտութիւն, ճրջափ բարբարոսական մտածու-
թիւն եւ խօսք՝ ճամբուն ծախքին *օգնութիւն* խոս-
տանայ Փարիզէն Վենետիկ, այսինքն 100 կամ
200 Ֆրանք . որոն . այն մարդուն որ բաց ի Մուրա-
տեան վարժարանին հրիտակէն՝ *Երկու հարիւր հա-
զար* Ֆրանքէն աւելի բերեր էր վանքին՝ իր անձ-
նական արդիւնքովը . այն մարդուն որ Գ. Հիւրմի-
գեանին նոյն օրերը վիզը կախած խաչին շղթան
անգամ ինքը տուած է, մատը դրած մատնին ան-
գամ ինքը բերած է. կուրծքը դրած Լեգեոնի պա-
տուոյ նշանն անգամ ինքը Լուի-Ֆիլիպէն առնել
տուած է . . . Այնքան արդիւնք պետք է եղեր՝ որ
այսպիսի ապերախտութիւն մը տեսնէ ազգերնիս եւ
սարսափի :

Մինչդեռ Հ. Սարգիս ասոնք մտածելու հետ էր
անխռով սրտիւ, եւ նամակը հանդարտութեամբ
կրճալէր ու գրասեղանին վրայ կըդնէր, Գ. Հիւր-
միւգեանին իր քովէն հեռանալուն վրայ այ հագիւ-
թէ հինգ վայրկեան անցեր էր, տերութեան պաշտօ-
նեայ մը որ հրաւիրակ կըսուի (տաճկերէն *չաւուշ*,
գաղղիարէն *խյիսիէ*) ներս մտաւ, նամակին մէջի
հրամանները գաղղիարէն գրուած բերաւ Հ. Սարգ-
սին ձեռքը տուաւ, որպէս զի ջկարենայ ուրանայ
եւ ըսել թէ մեծաւորին թուղթը ջեմ ընդունած, եւ
հրամանին թէ որ ջննագանդի՝ դատաստանի կան-
ջուի :

Գ. Հիւրմիւգեանին այսպիսի նախատական էւ
ձանր վարմունքը ինչ կընշանակէր՝ էթէ ոչ յայտնի
պատրաստութիւն ամեն տեսակ բռնութիւն բանե-
ցընելու Հ. Սարգսին դէմ : Լսեց անոր բերնէն իր
գալուն առաջին օրը թէ « Իբրեւ ի վերայ առաջակի

էլիք սուսերօք և բրօք ունէլ զիս . . . այս է ձեր ժամ
էն իշխանութիւն խաւարի . » Եւ երբ տեսաւ թէ
քանի մը օր ըրած շողոքորթութիւններովը ջկրցաւ
յաղթել արդարոյն , եւ իր դիտաւորութիւնները կա-
տարել , բռնութեան ձեռք գարկաւ : Ըսաւ քովին-
ներուն , եւ ինչո՞ւն օտարներու ալ , թէ « Կ՛սմ այս
« վարժարանը տակն ու վրայ պէտք է ըլլայ , կ՛սմ
« մեր վանքը պիտի կործանի . ուրեմն յաւ ե որ վար-
« ժարանը գոհ ըլլայ վանքին : « Եթէ թողումք զնա
« այնպէս , ամենեքին հաւատան ի նա , եւ գայցեն
« Հոռովք եւ բռնայցեն զազգս մեր եւ գտեղի . . .
« յաւ ե մեզ զի այր մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդ-
« դեանս , եւ մի՛ ամենայն ազգս կորիցէ : » Կայիա-
փային այս խօսքերը այնչափ սոսկում ջեն բերեր
մեր վրայ՝ որչափ Գ. Հիւրմիւգեանին մեկայ խօսքը
որ ըսեր էր այս օրերս՝ իր կամքը կատարելէն ետեւ .
« Հ. Սարգիս ուզեց որ զինուորներով դուրս ընենք
« զինքը . ահա մենք ալ այնպէս ըրինք : » Ըսել է թէ
Հ. Սարգիսը՝ Զիս քու ձեռքովդ սպաննէ՞ ըսելու ալ
ըլլար նե՛՛ Գ. Հիւրմիւգեանը մեկէն պիտի կատա-
րեր անոր խօսքը . . . եւ կը կատարեր : Բայց ի՞նչ
խղճմտանքով : — Ի՛մ խղճմտանքս Պապին խղճ-
մտանքին վրայ կը ձգեմ : — Գոնէ ուրիշի խղճ-
մտանքը մի՛ բռնադատեր : — Զե. յանուն սրբոյ
հնազանդութեան ի՞նչ որ ուզեմ պիտի ընեմ . վասն զի
աբբայ եմ , մեծաւոր եմ : Ի՞նչ գարմանք . ո՞չ ապաքեն
այս այն մեծաւորն է որ անցեալ տարի երբ իր վանա-
կաններէն մեկը ջեր ուզած ստորագրել Հոռովմայ
Աթոռոյն տրուելու Յայտարարութեան , ըսելով թէ
« Խղճմտանքս թող ջիտար որ Միաբանութիւնս դա-
տապարտեմ , » այս Գ. Հիւրմիւգեանը՝ կըսեմ :

աղաղակեր է անոր երեսին թէ « Փսիւնս խըղճ-
մտանքիդ մեջ : » Ո՛վ սարսափելի հայհոյութիւն :

Լ

Գ. Հիւրմիւգեանը Մուրատեան վարժարանին համար Գաղ-
ղիացի քահանաներ կրփնտո՞ւն՝ վարժապետ ընելու :

Այնուհետեւ գաղղիացի քահանայք սկսան յա-
ճախել վարժարանը՝ ըսելով յայտնապէս նաեւ աշա-
կերտաց թէ մեծաւորը զմեզ կանչեր է որ հետերնիս
խօսի, ու աշխարհական վարժապետները վարժա-
րանէն հանելով՝ զմեզ դնէ տեղերնին : Ասոր վրայ
եւս առաւել տագնապեցան աշակերտք, վախնալով
որ ջրլայ թէ բռնադատութիւն կրեն իրենք ալ քա-
հանայ կամ կրօնաւոր ըլլալու : Գնացին քանի մը
հոգի Գ. Հիւրմիւգեանին ու գանգատ ըրին թէ
« Այս ինչ պատրաստութիւններ են որ կըլլան վար-
ժարանին մեջ . մի՞թէ մենք քահանայ ըլլալու եկեր
ենք հոս որ գաղղիացի քահանաներ պիտի դնէք
մեզի վարժապետ : » Գ. Հիւրմիւգեանը բացէ ի բաց
ուրացաւ թէ « Այդպիսի բան մտքես անգամ չէ ան-
ցած : » Իսկ աշակերտք որ այն քահանաներուն
հետ անձամբ խօսեր էին, եւս ալ լսեր էին անոնց-
մէ թէ Գ. Հիւրմիւգեանը կըխնդրէ որ առջի բերան
իրենք աշխարհականի հագոստ հագնին՝ որպէս
զի տղոց աչքը չխըրտեցընեն, երբոր տեսան անոր
յայտնապէս ուրանալը՝ բոլորովին գայթակղեցան,
եւ քիչ մնաց որ նորէն աղմուկ մը պիտի հանէին
վարժարանին մեջ, բայց շուտով հանդարտեցան

նորեն՝ Հ. Սարգսի Է. Հ. Ամբրոսիոսի յորդորա-
նօքը :

Պօլսեցի աշակերտաց իրենց ծնողքներեն ընդունած
պատասխանները :

Այն միջոցին Պօլիսէն սպասուած քղթերը կամ
քղթերէն մէկ քանին Էկան հասան Գ. Հիւրմի-
գեանին ձեռքը : Չենք գիտեր թէ անոնցմէ քանի
հատը իրեն Է. իր համախոհից տուն տալովը գըր-
ւածներն էին, Է. քանի հատը իր մտքին հակառակ
կերպով գրուած :

Այս յայտնի է որ կանչեց աշակերտներէն քսան
հոգւոյ ջափ գատ գատ իր սենեակը, Է. կարդաց
անոնց ծնողացը ստորագրութեամբ Էկած նամակ-
ները : Նայեցան տղարն որ ոչ միայն այն նա-
մակներուն ոճը ամենեւին իրենց ծնողաց ուրիշ
ատեն Է. քանի մը շաբաթ առաջ գրած քղթերուն
սովորական ոճին նման չէ, այլ Է. գրեթէ ամե-
նուն խօսքերն ալ խրատներն ալ նոյն . այս
ինքն յորդորանք որ Գերապայծառին հնազանդ ըլ-
լան իբրեւ օրինաւոր առաջնորդի Միսիբարեան
Միաբանութեան. մտիկ ջընէն իրենց ջար խրատներ
տուող մեծերուն, Է. ջխատնութիւն մեծաւորին ընել
ուզած փոփոխութիւններուն . ամենուն խօսքն ալ
այս՝ թէ « Մենք գրեզ Միաբանութեան յանձներ ենք,
Է. ոչ թէ այս կամ այն մարդուն . Միաբանութեան

աբբան ինչպէս որ կուգէ այնպէս պիտի կառավարէ գրեզ : » Խեղճ տղայոց խելքը չէր հասներ թէ Վեներտկոյ վանքին աբբան սուրբ Ղազարոս կղզին նստած՝ ինչպէս կրնար կառավարել գիրենք Փարիզոս վարժարանին մէջ, եթէ ոչ այն արժանաւոր Վերատեսչին ձեռքովը՝ որուն արդիւնքը իրենք իրենց ծնողքներէն, եւ թերեւս աբբայէն ալ անելի ճանչցեր էին :

Ծնողաց մէջէն ոմանք ալ անտեղի եւ անպատշաճ խօսքերով յանդիմաներ էին անմեղ տղաքը՝ իբրեւ ամենամեծ յանցանաց տէր, — ինչո՞ւ, — Արքեպիսկոպոս անձի մը կամքին ու խօսքերուն դէմ կեցած ըլլայնուն համար : Մենք չենք ըսեր թէ ծնողք իրաւունք ունին կամ չունին այն յանդիմանութիւնները տալու տղայոց այսպիսի կարգէ դուրս պարագաներու մէջ՝ առանց իրին խկուքիւնը հասկընալու . միայն այս խորհրդածութիւնս կուգենք ընել իրենց խօսքերուն վրայ, հանդերձ ոչ սակաւ մխիթարութեամբ, թէ ուրեմն իրենք ալ բոլորովին գղջացեր ու ետ կեցեր են այն գայթակղական եւ անսպառ կռիւներէն որ Պօլսոյ ժողովուրդը ուրիշ Նախագահ Արքեպիսկոպոսի մը դէմ բացեր է տասը տարիէ ի վեր, չուզելով անոր ամենայն հրամաններուն հպատակիլ : Բայց իրենք գոնէ գայս պետք էր յիշէին թէ այն կռիւներուն մէջ ծնած եւ մեծցած են այս աշակերտաց մեծ մասը . պետք էր գիտնալին թէ Մուրատեան վարժարանին վերակացուները սոյն տղայոց ձեռքէն առեր ու պատուէր են շատ անգամ այն Նախագահ Արքեպիսկոպոսին դէմ անարժան լիթանիաները, այն անվայել ծաղրածութիւնները՝ որ հետերնին բերած էին տղաքը Պօլիսէն : —

Գիտելու բանն աս է որ ճրջափ ծնողք է. ազգականք որ կային Պօլիսէն դուրս, — ուստի է. Պօլսոյ Մխիթարեանց ազդեցութենէն ազատ, — միանգամայն է. ամբողջ կամ մասնական թոշակ վճարող, ամենքն ալ տարբեր ոճով պատասխան գրեցին, է. ամենքն ալ աղաչեցին Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին որ իրենց խնամքը պակաս ջրնէն այն աշակերտաց վրայէն . է. եթէ յանկարծ փոփոխութիւն մը ըլլայ վարժարանին մէջ՝ իրենց գաւկըները հոն չթողուն, այլ հետերնին մեկտեղ դուրս հանեն :

Անմեղ մարդը ճրջափ ալ տկար ըլլայ՝ ջվախնար . ջվախցան նաէ. այն տղաքը . ամենքն ալ նոյն մտքով ու նոյն խօսքերով պատասխանեցին Գ. Հիւրմիւզեանին թէ « Այդ թղթերէն մեր ծնողաց կամքը է. միտքը ջէնք կրնար մենք հասկընալ . վասն զի յայտնի գիտենք է. կըտեսնենք ահա՝ որ աստունք ձեր այս է. այն քահանայից է. այս անուն Տիրացուին գրովը՝ ոճովը՝ խօսքերովը գրքած թղթեր են : Եւ որովհետեւ մեր անունը է. մեր վարպետներուն անունը այդ կերպով արքեր են ուրիշներն ի Պօլիս, կուգենք կըխնդրենք կըպաղատինք որ ժամ մը առաջ ետ ճամբէք գմեզ, որպէս զի երթանք բերնով հասկըցընենք մեր ծնողաց ամէն բան, ու թէ որ պատժոյ ալ արժանի ենք՝ թող իրենք պատժեն գմեզ : » Այս ըսին, ու շատը նոյն իսկ Գ. Հիւրմիւզեանին առջեւը թղթերնին պատուեցին : Անիկայ ալ գանունք համոզելէն յուսահատած, խօսք տուաւ որ գամենքն ալ ետ ճամբէ, թեպէտ է. խօսքին վրայ կենայու ամենեւին միտք ջունէր, ինչպէս որ յետոյ տեսնուեցաւ :

ԼԲ

Գ. Հիւրմիւզեանին ղիմելը առ Օսմանեան Գործակատարն
որ ի Փարիզ:

Մինչեւ այն ատեն Գ. Հիւրմիւզեանը Փարիզու
մեջ պաշտօնարան չէր բողոքած որ չէրբայ գան-
գատ չընէ Մուրատեան վարժարանին վերակա-
ցուացը դէմ. եպիսկոպոսարան, նուիրակարան, բա-
րեկարգութեան պաշտօնարան (փօլիս), ոստիկանա-
րան (մինիսթեր), աստնք ամենն այ բաց էին իր եպիս-
կոպոսական կարգին ու պատուոյն առջեւը, ինչպէս
որ կը վայելէ Գաղղիացւոց պէս մարդավար մեծ ազգի
մը պաշտօնարաններու: Միայն Օսմանեան Դրան
դեսպանատունը ամենէն ետքը ձգեր է եղեր. բայց
վերջապէս անոր այ Գործակատար Հայիմի էֆեն
տիին բողոք գրեց իմացուց թէ « վարժարանին վե-
րատեսուչը պաշտօնէն հանեցի, եւ կըխնդրեմ որ
էթէ յանկարծ պետք ըլլայ Գաղղիացւոց պաշտօնա-
րաններուն օգնութիւնը ուզել' դէմ չկենար: » Գոր-
ծակատարը զարմացաւ ու նեղացաւ այս բանիս.
մեղադրեց Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին որ իրեն
մինչեւ այն օրը բան մը չէին իմացուցած, եւ Գ.
Հիւրմիւզեանին թէ գրով եւ թէ խօսքով պատաս-
խան տուաւ մեղադրանօք թէ « Դուք այ' վարպետ-
ներն այ' աշակերտներն այ Օսմանեան Տերութեան
հպատակ ըլլալով, միթէ պետք չէր որ ամենէն

առաջ ինծի դիմեիք : » Գ. Հիւրմիւզեանը պատաս-
խանէց թէ « Մենք Հռովմայ իշխանութեանը տակն
ենք , անոր խօսքէն դուրս չենք կրնար ելլել : » Պա-
տասխան տուաւ Գործակատարը թէ « Հաւատոյ
բաներու վրայ կռիւ մը ունիք նե , ինծի խօսք չիյ-
նար . բայց այս դպրատունը մենք Հայոց ազգին
աշխարհական տղոցը համար շինուած Ազգային
դպրատուն գիտենք . . . Ի՛նչ է իցե , ըսաւ , որով-
հետեւ այս շփոթութեան ծայրը գեշ կրնայ երթալ ,
է մեր հպատակներուն տղոցը գլխուն այսպիսի
օտար տեղ փորձանք մը կրնայ պատահիլ , կըխըն-
դրեմ որ ամենեւին բանի մը չդըպչիք՝ մինչեւ որ
գրեմ Պօլիս այս թղթատարով (ապրիլի 28ին) ու
պետք եղած տեղեկութիւնն ընդունիմ արտաքին
գործոց ոստիկանէն : »

Օսմանեան Գործակատարին խօսքը արդեօք ինչ-
պէս հասկըցեր էր Գ. Հիւրմիւզեանը , մենք չենք
գիտեր : Բայց որովհետեւ նոյն Գործակատարը
գրով տեղեկութիւն ուզեր էր Հ. Սարգսէն այս բա-
ներուս վրայ , անիկայ ալ նամակ մը գրեց գաղ-
ղիարէն , յորում համառօտ կերպով մը հասկըցուց
խնդիրը , եւ ըսաւ թէ Մուրատեան վարժարանը
ազգային դպրոց ըլլալով՝ աւելի Օսմանեան հպա-
տակաց համար կանգնուած , Միսիթարեանք ալ
անոր սոսկ մատակարար՝ նոյնպէս Օսմանեան
Դրան հպատակ , հարկ է որ այժմու վեճը առանց
իրեն միջնորդութեանը չվերջանայ , ու ազգին իրա-
ւունքը ոտքի տակ չառնուի մեկ մեծաւորէ մը , որ
իշխանութիւնն ալ չունի այսպիսի մեծամեծ փոփո-
խութիւններ ընելու վարժարանին մեջ ինքնագլուխ՝
ատենէ դուրս՝ ի մեծ վնաս այժմու աշակերտաց :

Գործակատարն այ նոյն օրը պատասխանեց վե-
րատեսչին հետագայ նամակով .

Փարիզ , 28 Ապրիլ 1855 .

« Տեարք իմ ,

« Ձեր այսօրուան նամակին պատասխան տալով կրճանու-
ցանեմ ձեզի թէ ես իմացուցեր եմ Գ. Հիւրմիւզեան Արքե-
պիսկոպոսին թէ խօսքով եւ թէ գրով որ չեմ կրնար Գաղ-
ղիոյ տերութեան գործակցութիւնն ուզել այդ ձեր մեջ էլած
վեճին համար : Հարկ է որ իմ Տերութեանս ծանուցանեմ :

« Մինչեւ այն ատեն դուք էք պատասխանատու դպրոցին
մեջի բարեկարգութեանը եւ աշակերտաց հանգստութեանը
համար :

« Այսօրուան գրած թղթիս Մեծի Դրան պատասխանն ըն-
դունածիս պէս՝ ձեզի կ'իմացընեմ իւր որոշմունքը :

« Ընդունեցեք , Տեարք իմ , իմ մեծարանքս :

Գործակատար
ՀԱԼԻՄԻ ԷՖԷՆՏԻ : »

« Ա.Ո. Վ. Հայր Սարգիս Թեոդորեան

Վերատեսուչ Մուրատեան Վարժարանին , եւ

Հ . Ամբրոսիոս Գայֆայեան , Տեսուչ ուսմանց : »

Լ Գ

Հ. Սարգիս Գ. Հիւրմիւզեանէն Փարիզու դատաստանարանը կը կանչուի :

Ապրիլի 27ին (որ մեծին Մխիթարայ վախճանած օրուանը տարեդարձն էր) նորէն եկաւ գաղղիացի հրաւիրակն ու նոր հրամանագիր մը բերաւ. Հ. Սարգսին առաջին հրամանագրոյն իմաստովը, էւ մեջը այս որոշմունքով թէ « Որովհետեւ Վ. Հ. « Թեոդորեան վարդապետը յամառեր է էւ ջուգեր « հրաժարիլ վարժարանին վերատեսչութեան պաշտօնէն զոր Գ. Հիւրմիւզեանը արդէն առեր է « ձեռքէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ կարողութիւններէն « որ տրուած էին իրէն, էւ որովհետեւ Վ. Հ. Սարգսին վարժարանէն էլլելու ընդդիմանալը էւս « առաւել ջարդարանար անով որ Գ. Հիւրմիւզեանը՝ իբրեւ ընդհանրական աբբայ էւ մի միայն « առաջնորդ Մխիթարեանց՝ որ *տէր էն* վարժարանին տանը, իրաւունք ունի զնով որ կուգէ տնէն « դուրս ընելու, — ապա թէ ոչ՝ Գ. Հիւրմիւզեանին « իշխանութիւնը ոտքի տակ կերթայ, էւ Մխիթարեանց՝ իբրեւ տէր վարժարանին՝ ունեցած իրաւունքը կը փճանայ, —

« Ասոր համար, Վ. Հ. Սարգիսը Թեոդորեան՝ « պարտական է անմիջապէս վարժարանէն էլլելու « էւ իր անձնական կան կարասին անկեց հանելու... « ապա թէ ոչ, բարեկարգութեան պաշտօնէան մեջ

« պիտի մտնէ, ու պետք ըլլայ նե՛ղինու զօրու-
« թեամբ պիտի հանէ գինքը վարժարանէն : »

Հ. Սարգիս պատասխանեց թէ « Ես այս վարժարանին մեջ վարձուոր չեմ, ուստի եւ չեմ ելլեր՝ մինչեւ որ օրէնքը որոշէ դատաստանս : » Այն ատեն պաշտօնեան այ իմացոնց իրեն որ երկրորդ օրը դատաստանի կանչուած է՝ դատաւորաց գահերիցուն առջեւը :

Ապրիլի 28ին գնաց Հ. Սարգիս դատաստանարանը, եւ ճամբան կրմտածէր ու կրէր քովիններուն զուարթութեամբ եւ անխոռվ սրտիւ թէ « Որո՞նք
« մտքէն կանցներ երեսուն տարի առաջ, այս վար-
« ժարանին եւ ազգիս իրաւանցը համար Մատրա-
« սու դատաստանարանն եղած ատենս, թէ ատեն
« պիտի գայ որ նոյն իսկ իմ յորդորանքովս ընտ-
« րուած Մխիթարեան միաբանութեան Ընդհան-
« րական աբբան (որ այն ժամանակը աննշան պա-
« տանի մըն էր սուրբ Ղազարու վանքին մեջ),
« այսօրուան օրս իմ կանգնած ու ծաղկեցուցած
« վարժարանէս զիս բռնութեամբ հանելու համար՝
« դատաստանի կանչէ օտար ազգաց առջեւ . . .
« Մահուչափ մեղքերը քանի՛ են, (հարցոնց քովի-
« նին ժպտելով) : — Եօքը : — Ուրեքորդը մոռցար .
« Բարերարութիւն . . . Բայց ոչ . իմ գործածս մեղք
« չէր, իմ պարտքս էր, արդարութիւն էր . ուստի
« եւ ուրախ եմ որ հոս հասաւ բանը, վասն զի
« նշան է թէ ճշմարտութիւն մը կայ որ պիտի յայտ-
« նուի, եւ արդարութիւնը տեղը պիտի երթայ : »

Գ. Հիւրմիւգեանին փաստաբանը խօսեցաւ անոր կողմէն . եւ որովհոտեւ իր խօսակցութեան հիմը այս դրէր էր թէ Մխիթարեանը, որով եւ իրենց մե-

ծառորը, տէր են վարժարանին, անդիէն Պարոն Յովհաննէս Մուրատին փաստաբանը էլաւ բողոքեց այս անիրաւ գուրցուածքին դէմ, ու հաստատեց թէ Մխիթարեանք ոչ երբէք տէր եղած են այն վարժարանին ստացուածոցը, այլ մատակարար միայն : Տեսաւ դատաստանարանին գահերեցն որ խնդիրը թէթէ բան մը չէ, մեծաւորի ու հպատակի մէջ կամ թէ տանտիրոջ ու վարձւորի մէջ որոշուելու վէճ մը կռիւ մը չէ, ինչպէս որ ուզէր էին հասկըցընել ամբաստանողները . խնդրեց որ գրով տեղեկութիւն մը տրուի իրեն ջորս օրուան մէջ Հ. Սարգսին կողմանէ :

Գահերեցը այն տեղեկութիւնն որ կարդաց՝ իմացուց Հ. Սարգսին փաստաբանին թէ այս դատաստանը չկրնար ինքը մինակ կտրել, որովհետեւ Օսմանեան Դրան Գործակատարն ալ կերպով մը արգելք դրեր է : Սակայն այն իրէք ջորս օրուան մէջ չենք գիտեր ուր տեղուանք պտըտեցաւ եւ ինչէր խօսեցաւ Գ. Հիւրմիւզեանն որ նոյն գահերեցը նորէն հարկ համարեցաւ քննել այն խնդիրը՝ ուրիշ դատաւորներու հետ մեկտեղ, եւ մայիսի 4ին վճիռ հանեց թէ « Որովհետեւ ամբաստանեալը դատաստանի ջէլաւոր ինքզինքը արդարացընէր, պետք է որ հինգ օրուան մէջ էլլէ Մուրատեան վարժարանէն : »

Գաղղիոյ մէջ օրէնք է որ մեկը դատաստանի կանչելու համար հրաւիրակ կերթայ ամբաստանողին կողմէն, եւ գրով կիմացընէ ամբաստանելոյն թէ այս ինչ օրը դատաւորաց առջեւ պիտի էլլես : Այս անգամ ոչ հրաւիրակ էկաւ Հ. Սարգսին եւ ոչ գըրուածք . ուսկից պիտի իմանար թէ դատաստան կայ վրան . եւ եթէ իմանար՝ ինչո՞ւ պիտի քաշուէր հոն

Երբայէն, ինչպէս որ առաջին անգամ այ գնաց :
Գ. Հիւրմիւգեանին կողմանէ յուղարկուելու հրա-
ւիրակին այս գործողութեան մէջ ըրած խարդա-
խութիւնը մեկէն ի մեկ իմացուեցաւ, եւ յետոյ աւելի
յայտնի եղաւ : Ուստի Հ. Սարգիս այն վճռոյն դէմ
բողոքեց, եւ վեցերորդ օրը՝ այս ինքն մայիսի 11ը
որոշուեցաւ որ կայսերական ատենին մէջ քննուի
այն խնդիրը :

ԼԳ

Հ. Սարգսին դէմ ելած կայսերական ատենին
որոշմունքը :

Մայիսի 11ին Փարիզու մէջ գտնուող գրեթէ բո-
լոր ազգայինները, որոնց մէջ մեկն այ չկար որ սիր-
տը չնետեր, եւ ջյուսար ու ջփափաքեր Հ. Սարգսին
արդարութեանը երեւան էլլելուն, ժողվուեցան
գնացին դատաստանարանը :

Հ. Սարգսին փաստաբանը խօսեցաւ նախ, եւ
ճարտասան ու վառվրոուն ատենաբանութեամբ
մը հասկըցուց Մուրատեան վարժարանին սկզբնա-
ւորութեանն ու յառաջանայուն պատմութիւնը,
անոր մէջ Հ. Սարգսին ունեցած անժխտելի եւ մե-
ծամեծ արդիւնքները, Գ. Հիւմիւգեանին անիրաւ
եւ անտեղի պահանջմունքը, եւ այլն. եւ առանց
բուն խնդրոյն բարակ քննութեանը մէջ մտնելու՝ ջա-
նացաւ ցուցնել թէ այս դատաստանը Գաղղիոյ
ատեաններուն որոշելու բանը չէ, այլ Օսմանեան

Գրան կիյնայ, որովհետեւ թէ դատախազը եւ թէ ամբաստանեալը Տաճկի տերութեան հպատակ են :

Անկեց ետքը Գ. Հիւրմիւզեանին փաստաբանը խօսեցաւ քանի մը խօսք, եւ այս երկու պատճառներս միայն հիմն դրաւ իր պահանջանագը. մէյմը որ Գ. Հիւրմիւզեանը բացարձակ տեր է Մուրատեան վարժարանին, եւ ուզած փոփոխութիւնները անոր մէջ ընելու իշխանութիւն ունի. մէյմայ որ վարժարանին տղաքը ապստամբութեան ու խռովութեան մէջ են եղեր, ուստի հարկ է որ վերատեսուչը հանուի անկեց :

Կայսերական ատենին սովորութիւնն է որ առաջին փաստաբանը ջկրնար երկրորդ խօսողին նորէն պատասխանել. ապա թէ ոչ, այն երկու փաստերուն ալ պատասխանը պատրաստ էր, ինչպէս որ յայտնի է : Բայց ընդհանրական փաստաբանը իր կարծիքը դատաւորաց այս կերպով հասկըցուց թէ որովհետեւ հարկ է վարժարանին մէջի խռովութիւնը դադրեցընել առ ժամս, եւ որչափ որ կարելի է շուտով, ուստի կերեւնայ թէ պետք է Գ. Հիւրմիւզեանին պահանջմունքը կատարուի : Դատաւորներն ալ ըստ այնմ վճռելով՝ առաջին դատաստանին որոշմունքը հաստատեցին :

Անպատմելի բան էր այն միջոցին ազգայնոց ունեցած ցաւն ու տրտմութիւնը : Մեկէն ժողովուեցան Հ. Սարգսին բով, մխիթարեցին ու քաջալերեցին զինքը, եւ յայտնապէս ըսին թէ « Մուրատեան վարժարանէն այս կերպով ելլայնիդ աւելի մեծ փառաց
« պատճառապիտի ըլլայ ձեզի, քան թէ հոն մնայնիդ,
« ապերախտ եւ անիրաւ առաջնորդի մը հպատակ,
« եւ ազգին իրաւանցը ուզածնուդ պէս համար-

« ճակ պաշտպանութիւն ընել ջկարենալով : »

ԼԵ

Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Մուրատեան Վարժարանէն դուրս մնալը :

Գատաստանին որոշմունքը եղածին պէս՝ Գ. Հիւրմիւզեանին հրաւիրակը կը վազէ կերթայ, աւետիս կուտայ իրեն. անիկայ ալ կարմիրները հագած կիջնայ մէկէն աշակերտաց դասատուներ, եւ բարձր աթոռին վրայ նստած՝ կըսէ պարծանօք եւ ուրախութեամբ. « Գաղղիոյ դատաստաններն ինծի « իրաւունք տուին, եւ Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսը դատապարտեցին. ես եմ այսուհետեւ վարժարանիս տերը եւ ձեր վերատեսուչը. ձեր վարպետներն ալ ահա ասոնք են : » Այս ըսած ու երէք գաղղիացի նոր վարժապետներ ներկայացուց աշակերտաց : Իսկ աշակերտք առ հասարակ ամենքը վերջի աստիճանի խոռված ու զայրացած, մէկէն ի մէկ ոտք էլան, « Զէնք ուզեր, ջէնք ուզեր. « զձեզ ջէնք ճանջնար. մենք Վ. Հ. Սարգսին ու « Հ. Ամբրոսիոսը կուզենք. հոս ջէնք կենար » կանջուրոտեցին :

Գիտեր Գ. Հիւրմիւզեանը թէ այս ասանկ պիտի ըլլար, ուստի առաջուց ապապրեր էր որ վարժարանին դրանը քով բարեկարգութեան զինուորները (սերժան տը վիլ) պատրաստ կենան : Շուտ մը հրամայեց որ ներս գան զինուորները. անոնք

այ — որ ի սկզբանէ հետէ ոչ երբէք Մուրատեան վարժարանին դռնէն ներս ոտք կոխած էին — ներս քափեցան, դասատանց մէջ լեցուեցան ու սկսան խեղճ անմեղ տղաքը վախցընել՝ հիմա զձեզ կրկապենք բանտ կըտանինք ըսելով : Տղայոց մեջէն շատը, եւ մանաւանդ պզտիկները, սարսափած կուլային դողդըղալով, իսկ մեծերը անհնարին սրտմըտութեամբ լեցուած՝ ինչ ընելիքնին ջէին գիտեր : 4. Ռափայել ու 4. Պետրոս վարդապետները վարժարանին սրահի պատուհաններուն ետեւը կեցած կըղիտէին այն ողբայի տեսարանը, եւ Գ. Հիւրմիւզեանը այն Փարիզու մէջ անհայր անմայր տղաքը զինուորաց պահպանութեան ու սպառնալից նայածքին ու հայհոյութեանցը մատնած՝ զնաց քաշեցաւ սենեակը, եւ հոն շուտ շուտ վեր վար կըքայէր՝ ըստ իւր սովորութեանը :

Այն միջոցին 4. Սարգիս վարդապետը 4. Ամբրոսիոսին հետ մեկտեղ վարժարանը դարձաւ. եւ քեպետ ջէր գիտեր թէ ճրջափ աստէն պիտի տրուի իրեն՝ ուրիշ տեղ կրուելու համար, բայց կարծեր թէ գոնէ քսանըջորս ժամ պիտի ունենայ հանգիստ կերպով պատրաստուելու, եւ իր սիրասուն սանից վերջին բարեւն ու օրհնութիւնը տալու :

Իր համակամութեամբը Աստուծոյ ամենասուրբ կամացը հետ, եւ իր խղճմտանքին հանգստութեամբը՝ առ ազգն ունեցած պարտքերը իր կողմանէ կատարած ըլլալուն համար, մոռցեր էր ծերունին թէ ինչ տեսակ վրեժխնդիր մարդու ոտնհարութեանը մատնուեր է : Վարժարանին դուռը հասաւ ջհասաւ, հրաւիրակը դիմացն էլաւ. « Պարոն, ըսաւ. էթէ կուգես ներս մտնել, պետք է խօսք

տաս տղաքը հանդարտեցրնելու : » Պատասխան
տուաւ. Հ. Սարգիս թէ « Ես ոչ յոյս ունիմ այսուհե-
« տեւ տղաքը հանդարտեցրնելու, եւ ոչ միտք ու-
« նիմ գանունք գրգռելու : — Ուրեմն ներս չես կրնար
« մտնել . Գ. Հիւրմիւգեանին հրամանն ասանկ է »
ըսաւ, ու դուռը գոցեց Հ. Սարգսին դիմ :

Մնաց Հ. Սարգիս Թեոդորեան Աթոռակալ վար-
դապետը՝ Մուրատեան վարժարանին դռնէն դուրս :
Մեկ ձեռքովը իր այեգարդ ծերութեանը գաւազանին
կրթընած, եւ մեկալ ձեռքը իր ազգասէր եւ արդարա-
սէր ծոցը ամփոփած, իր բազմափորձ եւ աշխարհա-
գետ գլխէն անցածները յիտուն տարուրնէ ի վեր՝ այն
մեկ ժամուան մեջ բոլորն ալ աչքին առջեւը բերաւ.
« Ա՛յս է եղեր ուրեմն, ըսաւ, մարդկային գործո-
« դութեանց վախճանը այս անցաւոր աշխարհիս
« երեսը : Այս ներսի անձիներն էին այն պատանի-
« ները՝ այն երիտասարդներն որ երեսուն եւ քա-
« ոասուն տարի առաջ մաղթողական ոտանաւոր-
« ներով զիս Հնդկաստան ճամբեցին՝ որ երթամ
« վարժարանիս դրամագլուխը ձեռք բերեմ : Ո՞չ
« ապաքէն ասունք էին այն ատեն երգողները թէ

Որում ի սիրտ գութ գեղեցիկ մարդկութեան
Եւ սեր Ազգին բորբոքի, տեղւոյն պարծանք, պատիւ ինքեան,

Ո՞ր է նրմին բոց անանց
Կամ ո՞ր պարիսպ անբափանց :

« Տեղը չէ՞ որ պատասխանեմ հիմա ես ալ այն
խօսքին .

Որում ի սիրտ անգութ նախանձ բարութեան
Եւ քէն Ազգին որջանայ, տեղւոյն անեծք, ամօք ինքեան,

Նա զիմս արար դուռն անանց
Նոյն զիմ պարիսպ անթափանց :

« Եւ այն խօսքին որ նոյն քերթողն ըսէր էր ,

Յուշ քեզ տարջիր ըզհոգեշունչ գայն դրուագ ,
Թէ որ տանին սերմանիս ' լալով երբան ողբանըւագ .

Գալով գայցեն ցընծալով
Լիագիրկ մեծ որալով .

« Տեղը չէ որ պատասխանեմ քե

Ըզլիագրիկ մեծ որայն
Այսպէս տարաւ չար նախանձ ,
Եկեր ցրուեաց ցնդեաց գայն
Եւ զիս արտաքըս վանեաց :

« Զիս , որ երկու միլիոն Ֆրանքը ճակտիս քրտին-
« քովը վաստըկէլու չափ աշխատանքով եւ նեղու-
« քեամբ բերի ասունց գոգը լեցուցի որ Ազգիս աղ-
« քատ եւ որք տղայոցը կրթութեան եւ գիտութեան
« հացը կերցընեն , որ պիտի գայ եղեր որ այն մի-
« լիոններուն մէկ մասովը կանգնած պալատիս դըռ-
« նեն ներս պիտի չառնեն եղեր : Զիս , որ երկու հա-
« րիւր հազար Ֆրանք ' իմ անձնական արդեամբքս
« եւ պատուովս շահած ըլլալով , բերի ասունց ձեռքը
« տուի որ ուտեն վայելեն եւ իրենց վանքին չորս դին
« գեղեցիկ պարսպով մը պատեն , որ պիտի գայ
« եղեր որ այսքան տարի կառավարած վարժարա-
« նես դուրս պիտի նետեն եղեր իրիկուն ատեն ,
« անձրեւի մեջ , ձեռքի գաւազանս ու վրայի հա-
« գուստս միայն ինծի պատսպարան ձգելով : Այս
« դռնեն էր որ ճոխաբար ներս մտաւ առաջին ան-

« գամ 1846ին սոյն Գ. Հիւրմիւզեանը, եւ անսովոր
« գուարթութեամբ մը թեւերը բացած ըսաւ ինծի թե
« « Երանգ կըտեսնամ կոր . որն. մտքէն կանցներ որ
« մենք Փարիզու. մեջ այսպիսի տեղ ունենանք » :
« Ինծի ըսաւ այս բանս, բայց բերանը առաջ չգնաց
« ըսելու այն խօսքն ալ որ սրտէն ոչ երբէք անցեր
« եր անշուշտ, այս ինքն թե Ո՞վ եր արդեօք այս
« Երագն իրեն երեւցընողը . . . Այն ատենէն գուշա-
« կեցի ես թե այսպիսի անձը կարող եր օր մը այս
« դուռն ալ գոցել ինծի դէմ : Այս պալատին մեջ,
« դեռ հինգ ամիս առաջ հիւրընկալեցի ես այդ Գ.
« Գեորգ Հիւրմիւզեանին Էդբայրը Գ. Եղուարդ Հիւր-
« միւզեան, որ հոս ինքնայորդոր խօսքով եւ գրով
« շնորհակալ Էդաւ ինծի, եւ Հռովմ դառնալէն
« Ետեւ՝ հրաման յուղարկեց իր Էդբօրը ի վէնե-
« տիկ որ օր մը առաջ հանե վոքնտե գիս ասկեց՝
« *Հռովմ ասանկ կողէ ըսելով :*
« Այս նոր Գեթսեմանին այն նոր տեսակ մատնու-
« թեան հեզահամբոյր խօսքերը մեկէն ի մեկ միտքս
« ձգեց, որ ասունք էին .

Փայլակնաձեւ

Ամիսք երբեակ անցին գինեւ,

Յորմեհետե

Ո՞ Հայրդ որբոց Թեողորե

Զիս աստանօր

Հիւրընկալես սիրայորդոր :

Ժամ է ինձ արդ

Յայտնել գիմ սիրտ քեզ շնորհապարտ,

Զեւ ի տըխուր

Զեւ ի հրաճեմն անկեալ յերիւր :

Վաղ իսկ ընդ քեզ
Ոգեխառնեալ ի գօղ պեսպես ,
Ի գեղեցիկ
Յայլ ի նարօտ գօղիմ այժմիկ :

Պարտք սրբազան
Հիւրոյ առ իւրն ասպրնջական ,
Կացցեն ի սպառ .
Դրոշմեալ յոգւոջս յանջինջ ի տառ :

Թեպէտ յոգունք
Քեզ օրհներգու կայցեն շրրթունք ,
Ի գերազանց
Երկ քո շարժեալ սիրտ Հայկազանց ,
Եւ ոյց աստէն
Խնամես որբոց դու հայրօրէն ,

Այլ եւ գայս ճն
Օրհնից յինէն ընկալցիս ձօն .
Ընկալցիս գայն
Ընդ ողջունիս հրաժարական :

Ողջամբ մընա ,
Ողջոյն ընդ քեզ միշտ յարակայ .
Երկայն աւուրք
Տացին յերկնից քեզ անտրիսուրք ,
Երանաւետ
Խաղաղութեամբ յորգեալ յաւետ :

Որչափ աստեղք
Փայլեն յերկինքս լուսագեղք ,
Որչափ ծաղկունք
Փրթթին ընդ դաշտըս գունագոյնք ,
Որչափ այգուն
Ընդ մարգարօտըս գարնայնոյն
Մարգրրտահատ
Աձէ ի սփիւռ գօղ երկնառատ ,

Նոյնչափ գեղցին
Ուղիք օրհնութեան ի գլուխ քոյին .
Կեցցես յամայր
Կեցցես խնամող որբոց դու Հայր :

Ի Փարիզ, 8 Հոկտ. 1854.

Հ. ԵԴՈՒՍՐԴ ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս Շիրակայ :

« Իմ ազգս այ այս բաներս տեսնելով՝ պիտի ջգու-
« շակե՞ արդեօք իր բազմադարեան փորձառու-
« քեամբը թե այսուհետեւ այ ինչէր կրնան գայ
« գլխուն այսպիսի ապաշնորհ անձանց եւ իրենց
« համախոհիցը անիրաւութենէն, եթէ միջեւ ի սպառ-
« յաշողութիւն գտնեն : Արդեօք այս պալատին վրայ
« վերջին նայուածքս ձգելէս առաջ իրաւունք ունիմ
« յիշելու Քրիստոսի Տեառն մերոյ այն խօսքն որ
« ըսաւ՝ Երբ Երուսաղէմի տաճարը տեսաւ աւա-
« զակներու այր դարձած . « Ահա թողեալ լիցի ձեզ
« տուն ձեր աւերակ : » — Բայց ոչ . մեր խեղճ
« Հայաստանը բաւական աւերակներով լեցուն է .
« վրեժխնդրութիւնը արդարութեան Աստուծոյ թո-
« դունք , եւ իրմէ խնդրենք որ խնայէ մեր խեղճ
« ազգին , եւ ողորմի անոր որբոցն ու աղքատ-
« ներուն : »

ԼԶ

Հ. Ամբրոսիոս վարդապետին Մուրատեան վարժարանէն
Ելլելու համար տրուած հրամանը :

Մինչդեռ ասոնք եւ այսպիսի մտածութիւններ

կրներ Հ. Սարգիս, ու Հ. Ամբրոսիոսին հետ կրիսուեր, վարժարանին դռնապանը նամակ մը տուաւ Հ. Ամբրոսիոսին ձեռքը, որուն մեջ կրսեր Գ. Հիւրմիւզեանն իր սովորական ոճովը. « Այսուհետեւ Մուրատեան վարժարանիս դռնէն ներս ոտք պիտի չկոխես. եւ կը պատուիրեմ քեզ *յանուն սրբոյ* « *հնազանդութեան* որ առաջին շոգեճանով Հոռոմ երթաւ ու մեր վանատունը կենսա՝ մինչեւ ցնոր կարգաւորութիւն : »

Կարդացողները պետք չէ մոռնան քե Գ. Հիւրմիւզեանին այն *առաջին անգամ* խօսիլն էր Հ. Ամբրոսիոսին հետ՝ բանի որ Փարիզ էկեր էր, այս ինքն մարտի տասնէն ի վեր, եւ այն ոչ բանիւ, այլ գրով : Ի՞նչ էր արդեօք ասոր պատճառը. երկինդ թէ արհամարհութիւն : — Երկինդ չէր կրնար ըլլալ՝ որովհետեւ իր այեգարդ Արոտակալին հետ այնպիսի աներկինդութեամբ վարուեր էր նոյն ընդհանրական Աբբան մինչեւ այն վայրկեանը : Ապա ուրեմն արհամարհութիւն էր պատճառը, թերեւս եւ ատելութիւն : Բայց ինչ ըրեր էր Հ. Ամբրոսիոս՝ Գ. Հիւրմիւզեանին այնչափ արհամարհանացն ու ատելութեանը արժանի : — Ի՞նչ ըրեր էր. միթէ հարկ է հարցընել՝ Հ. Սարգսին գլխէն անցածները տեսնուելէն ետեւ : Ո՞վ ջտեսներ թէ ամենամեծ յանցաւոր էր Հ. Ամբրոսիոսն որ Հ. Սարգիս վերատեսուց վարդապետին խորհրդովն ու խրատներովը շարժեր էր ամէն բանի մեջ. — Հ. Գաբրիէլ Այվագովսի վարդապետին ոճովը շարունակեր էր Մուրատեան վարժարանին տնտեսութիւնն ու դաստիարակութիւնը. — Լրտեսութիւն եւ ջարախօսութիւն չէր ըրած՝ Հ. Սարգսին ու Հ. Գաբրիէլին դեմ ծածուկ

քղթակցութիւն ընելով մեծաւորին հետ. — Ինքզինքը գիտցեր էր պատկառելի էւ սիրելի ընել աշակերտաց էւ վարժապետաց. — Իր հօրը պէս կը հոգար էւ կրխնամէր զՀ. Սարգիս վարդապետը . — Իր երիտասարդական հասակին ալ ջխնայելով՝ անդադար հոգ էւ աշխատութիւն կրներ աշակերտաց լաւ դաստիարակութեանը, կրթութեանը էւ առողջութեանը համար. — Յորեկը դասատուութեամբ էւ տնտեսական հոգերով, էւ գիշերուան մեծ մասը գրաւորական աշխատութեամբ կանցըներ . — Այնչափ հոգոց էւ վաստակոց մեջ գտնուելով ալ՝ անդադար պիտանի գրքեր կը հրատարակէր՝ ազգին էւ ազգային դպրոցներուն համար, այս ինքն Յենելոնի *Գաստիարակութիւն աղջկանց* գրքին քարգմանութիւնը, հինգ հատոր *Պատմութիւն* հին էւ միջին էւ նոր էւ ժամանակակից ազգաց, *Թուարանութիւն* ընդարձակ, *Գեղադրութիւն* հայերէն, *Զրուցատրութիւնք* գաղղիարէն հայերէն, էւ անգղիարէն հայերէն. *Բառարան* գաղղիարէն էւ տաճկերէն՝ Արեւելեան բանակին համար. *Պատմութիւն վարուց Նախուէոնի* Վայսեր, գրաբան՝ երկու մեծ հատոր, այժմու Վայսեր ընծայուած էւ ընդունելի եղած. դարձեալ էւ դեռ անտիպ *Բառարան* յունարէն աշխարհաբան լեզուին՝ հանդերձ հայերէն էւ տաճկերէն բացատրութեամբ, *Պող և վիրգիներ* Կաբաբան, նոր քարգմանութիւն, *Բառարան* հայերէն էւ գաղղիարէն, էւ ուրիշ գրուածքներ՝ որոց էւ ոչ կիսուն ջափ տպագիր աշխատութիւն երեւցեր էր այս եօթը տարուան մեջ՝ Հ. Ամբրոսիոսի հասակակից էւ կարգակից վարդապետներուն ձեռօքը՝ որ Գ. Հիւրմիւզեանին անմիջական խրատուսանքը պիտի վայե-

լին վանքին մեջ . . . Ապա ուրեմն ամենամեծ յան-
ցաւոր էր Փ. Հիւրմիւզեանին առջեւը, եւ Մուրա-
տեան վարժարանէն այն կերպով վորնտուելու ար-
ժանի : Եւ որովհետեւ ինքն այլ Հ. Գաբրիէլին պէս՝
անխտիր սիրով եւ խնամօք կը դաստիարակէր վար-
ժարանին մեջի արեւելեան եւ արեւմտեան Հայ
աշակերտները, ինքն այլ հաւանեալ էր Հ. Գաբրիէ-
լին հրատարակած նամակին, ինքն այլ բողոքեր էր
Հոռոմ տրուած Յայտարարութեանցը դէմ, ինքն այլ
ընդդիմութիւն ցուցուցեր էր Մուրատեան վարժա-
նին Հոռոմ փոխադրուելուն, — ի հարկէ ինքն այլ
հերձուածող էւ հերետիկոսամիտ էր Փ. Հիւրմիւ-
զեանին աջքին առջեւը. պէտք էր որ Հոռոմ երթար
ապաշխարէր՝ թերեւս մինչեւ ի մահ :

Եղան՝ բաց ի Հ. Սարգիս վարդապետէն ուրիշ
շատ արժանահաւատ ու պատուաւոր անձինք այլ
որ հարցուցին Փ. Հիւրմիւզեանին թէ ինչ է Հ. Ամբ-
րոսիոսին յանցանքը : Անոր պատասխանը շատին
այս էր թէ « Չեմ կրնար ըսել . » որով իշխանու-
թիւն կուտար կերպով մը դիմացինին մտածելու թէ
Ուրեմն կամ ամեն տեսակ յանցանաց տէր է այն
ազնիւ քահանան, եւ կամ ամենեւին յանցանք մը
չունի : Ոմանց կը խոստովանէր թէ « Յանցանքն աս
է որ Հ. Սարգսին ու Հ. Գաբրիէլին հետ մեկսիրտ
մեկ հոգի է . » ոմանց այլ իբրեւ խոստովանաբար
կիմացընէր փափալով թէ կասկած ունի թէ վար-
ժարանին դրամական մատակարարութեանը մեջ
անհաւատարմութիւն ըրած է :

Այս ամենադիւրին՝ միանգամայն անճոռնի զըր-
պարտութեան պատասխանը յայտնի էր. ուստի եւ
բան գիտցող անձինք համարձակ ըսին իրեն թէ

« 4. Սարգսին վրայ այս բանիս կողմանէ կասկած
« մը ունի՞ք : — Ոչ : — Ձեք ալ կրնար ունենալ, վասն
« զի ո՞չ ապարէն դուք էք որ 1850ին, ապրիլի
« 22ին իրեն գրած թղթերնուդ մէջ ըսած էք . « Խոս-
« տովանիմ եւ ես զի զյարգ արծաթոյն կորզելոյ առ-
« ի Ձեզ՝ ոչ որ կարէ զիտել իբրեւ զՁեզ . եւ ես թե-
« պետ եւ ոչ Ձեօք չափ գիտիցեմ, սակայն գէթ վասն
« Երաշխաստութեանս հարկ ե ինձ խնամ ունել
« այնմ եւ խնայել : » 4. Գաբրիէլին մատակարար-
« րութեան վրայ կասկած մը ունեի՞ք : — Ոչ
« երբէք . ինչպէս որ գրով եւ բանիս միշտ վկայեր
« եմ : — Իսկ արդ վարժարանին նիւթական մանր
« մատակարարութիւնը չորս հինգ ամիս հագիս կայ
« որ 4. Սարգիսը 4. Ամբրոսիոսին յանձնէր էր .
« մի՞թէ հաշուեգրքին մէջ նշանած չէն մուտքն ու
« էլքը, եկածն ու գացածը : — Այո, բայց, ո՞ գիտե. . .
« — Ո՞հ, Գերապայծառ, եթէ ուրիշներն ալ հրա-
« մանոցդ եւ Միաբանութեանդ ըրած բուն գլխա-
« ւոր մատակարարութեանը վրայ այդ սոսկալի ո՞
« զիտէով միայն ալ խօսեին, վախեմ թէ դժարնիդ
« կուգար . բայց դուք այդու անիրաւ գրպարտու-
« թեամբ իրաւունք կուտար, ինչպէս որ արդէն
« տուեր էք ազգին շատ կերպով, մանր քննելու ձեր
« ըրածներն ու համար պահանջելու բոլոր աշխար-
« հիս առջեւ . « Անմեղն ի ձեզ՝ նախ նա ընկեացե
« քար ի վերայ դորա : »

ԼԵ

Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Մուրատեան վարժարանէն հանուիլը :

Երկու ժամի ջափ վարժարանին դուռը անձրեւոտ օդով սպասելէն ետէս , Հ. Սարգսն ու Հ. Ամբրոսիոս մտածեցին որ դրացիի մը տունը քաշուին , մինչեւ որ իմանան թէ Էրբ հրաման պիտի ըլլայ իրենց ներս մտնելու որ գոնէ իրենց հագուստներն ու հարկաւոր գրուածքներն առնուն : Վրան շատ ջանցաւ , Գ. Հիւրմիւզեանէն այն հրամանն եկաւ իրենց : Գնացին մտան ներս , վարժարանին բակը զինուորանոցի կամ տերութեան բանտի մը պէս զինուորներով լեցուած գտան . վեր էլան , տեսան որ Գ. Հիւրմիւզեանը դարբին բերել տուած է եղեր որ սենեակներուն դռները կոտրէ ու անոնց մեջէն ուզած բաները հանէ յուղարկէ իրենց : Այն իր դիտաւորութեանն անկատար մնայուն պատճառն այս էր :

Օսմանեան Գործակատար Հայիմի եֆենտին իմանայուն պէս որ Հ. Սարգսն ու Հ. Ամբրոսիոս վարդապետները վարժարանին դռնէն այն ներս ջէն առնուած , սաստիկ գայրացաւ Գ. Հիւրմիւզեանին անգթութեանը դէմ . շուտ մը էլաւ իր ատենադպրին հետ , գնաց Փարիզու բարեկարգութեան վերատեսչին (փրեֆէ տը փօլիս) , եւ գանգատեցաւ այն աստիճանի հարստահարութեան թոյլ տրուելուն վրայ :

Վերատեսուհն ալ մեկէն մարդ խրկեց վարժարանին
գինուորներուն ու Գ. Հիւրմիւգեանին, եւ պատուի-
րեց որ պարտուպատշաճ կերպով վարուին այն երկու
պատկառելի անձանց հետ . թող տան որ անոնք
ներս մտնեն ու իրենց ձեռօքը ժողվըտեն բաներ-
նին :

Մտաւ Հ. Սարգիս իր սենեակը, հետն ալ հրա-
ւիրակը եւ երէք ջորս գինուոր , Գ. Հիւրմիւգեանը,
Հ. Ռափայկէ Թրեանց եւ Հ. Պետրոս Մինասեան :
Գ. Հիւրմիւգեան իր ձեռօքը բացաւ դարաններն ու
գգրոցները , եւ մեջի թղթերն ու մանր բաները վեր
ի վերոյ մը գննելով հետզհետէ թոյլ կուտար որ հին
սնտուկի մը մեջ լեցուին . Հ. Սարգիս ալ իր ձեռօքը
զանոնք հարեանցի կերպով տեղաւորելէն ետեւ՝
դարձաւ գուարթութեամբ մը ըսաւ Գ. Հիւրմիւգեա-
նին . « Ահա Գերապայծառ , լեղին ու քացախն ալ
« արբուցիք . Ամենայն ինչ կատարեալ է . այս բանս
« ասանկ պիտի լմըննար որ արդարութիւնը տեղն
« երբայ եւ ամենայն ճշմարտութիւն յայտնուի : »
Յետոյ դարձաւ ըսաւ Հ. Ռափայկէ վարդապետին .
« Կըյիշէս , Հ. Ռափայկէ . տասնըհինգ տարի առաջ՝
« երբոր Պարոն Աղեքսանդր Ռաֆայէլը ոտք կոխեր
« եր որ հրամանքդ Ռաֆայէլեան վարժարանին
« վերատեղութենէն ձգուիս , ես էի որ դեմ կեցայ
« իրեն մինչեւ վերջը՝ որպէս զի քեզի այն անպա-
« տուութիւնը ջըլլայ . եւ հրամանքդ հիմայ եկեր զիս
« կըհանես , եւ այս կերպով , որպէս զի իմ տեղս
« անցնիս : — Ես շնտ կըցաւիմ » ըսաւ Հ. Ռափայ-
էլը մեղմ ու մարմնուկ ձայնով մը : Եւ Հ. Սարգիս
վրայ բերաւ արիական գրուցուածքով . « Ես շնտ
« ուրախ եմ , վասն զի ինչ տեսակ հատուցման որ

« կրնայի յուսայ ձեզմէ ' անա այսօր ընդունեցայ : »

Անկէց ամենքը մտան Հ. Ամբրոսիոսին սենեակը, եւ նոյնպէս փութով եւ տագնապաւ եւ ըստ կարի զննելով ժողվըտած բաները ' սաւանի մը մէջ լեցուցին խառնափնդոր, եւ վար իջեցուցին : Հ. Սարգիս եւ Հ. Ամբրոսիոս այ վերջին բարեւը տուին այն մեծաւորին եւ այն խորհրդականներուն, եւ տասներկուքէն աւելի զինուորներէ պաշարուած իջան սանդուխներէն ու դեպ ի վարժարանին դուռը գընացին :

Այն միջոցին ո՞ր քարասիրտ մարդը կրնար դիմանալ յիսուն հատ մանր ու խոշոր անմեղ տղայոց լայլագին աղաղակին որ դասատուներուն մէջ զինուորներէ պաշարուած ըլլալով ' պատուհաններէն կրնայէին ու կըկանչուըռտէին հեկեկանօք . « Ո՞ր
« կերթաք վարդապետք մեր, ո՞ր կըտանին զձեզ
« ճվ հարք մեր ... մենք այ ձեզի հետ կուգանք
« Հայր Սարգիս, Հայր Ամբրոսիոս մէկ բարեւ
« մը, մէկ օրհնութիւն մը ... մէյմը ձեռքերնիդ համ-
« բուրենք ... » Իսկ Հ. Սարգիսն ու Հ. Ամբրոսիոսը հեռուանց անցնելու ատեննին ձեռքով բարեւեցին զանոնք, ու՛ մտքերնէն կըսէին . « Որդիք տարա-
« բաղղ Հայաստանի, մի՛ լայք ի վերայ մեր, այլ
« լացէք ի վերայ անձանց ձերոց ' որ այդպիսի անո-
« ղորմ բռնաւորաց ձեռքը մատնուած պիտի մնաք '
« գոնէ քանի մը օր, քանի մը շաբաթ, մինչեւ որ
« արուած բոյնէ մը ցրուած նորափետուր ճագե-
« րու պէս ցիր ու ցան ըլլաք դեպ ի աշխարհիս
« ամեն կողմը ' ուսկից որ եկեր էիք մեր թեւերուն
« տակը պատասպարուելու : »

Փամբ իրիկուան ինն էր (ըստ Երոպացւոց),

Եւ երկու վարդապետները դեռ բերաննին բան չէին դրած : Ճաշեցին բարեկամի մը տունը, եւ այն գիշերը խեղճ պանդոկի մը մէջ իջեվանելէն ետեւ, երկրորդ օրը ազգային բարեկամներէն մէկուն՝ այսինքն ազնիւ եւ ազգասէր Պարոն Միքայէլ Մանանեանին առատաձեռն եւ ինքնայորդոր օգնութեամբը տուն մը վարձեցին, հոն քաշուեցան : Հոն լսեցին ստոյգ տեղեկութեամբ հետգնետե Գ. Հիւրմիւզեանին, իր երկու խորհրդականներուն եւ մէկ արբանեակին (որ էր Ե. Արսէն Թնկըրեան) աշակերտաց վրայ ըրած բռնութիւնները, մինչեւ ուրբ օր զինուորներուն ոտքը վարժարանէն ջկտրուիլը, շատ մը տղայոց վարժարանին ստորերկրեայ շտեմարանաց մէջ բանտարկուիլը, Համբարձման օրը առաւօտանց մինչեւ իրիկուն դասատուներուն մէջ զինուորներով պաշարուած ու գոցուած՝ հացով ու ջրով միայն անցընելը, ոմանց քթէն յորդութեամբ արիւն գալը, ոմանց հիւանդանայով անկողին իյնալը, եւ այլն եւ այլն : Եւ այս ամէն ջարջարանաց՝ այս անմեղ մանկանց նոր տեսակ կոտորածին պատճառն. — ինչո՞ւ ամենքն այ մէկ բերան կաղաղակէն թէ Չենք ուզեր հոս կենալ, ետ ձամբեցէք զմեզ :

Տղայոց մէջէն որոնք որ ազգական եւ բարեկամ ունէին, առաջին եւ երկրորդ օրը մէկէն դուրս հանուեցան : Տասը հատ Մոլտաւիացի ազնիւ պատանիներ կային՝ իրենց ծնողացը կողմանէ մասնաւոր կերպով դուրս ելլող վարդապետացս յանձնուած . զանոնք այ մէնք ազատեցինք անհնարին դժուարութեամբ, եւ օգնականութեամբ ազգային բարեկամաց, ու մեր բնակարանին մէջ գտնուած գաղ-

դիացի տղայոց դպրոցը տեղափոխեցինք : Այս Մու-
տախացւոց էլքը խափանելու համար՝ Գ. Հիւր-
միւզեանը Օսմանեան Գործակատարին դիմեց, եւ
իրմէ այս պատասխանս ընդունեցաւ թէ « Միւզե-
« հիմա ինչ որ ըրիր՝ մի՞թէ իմ հրամանաւս եւ խոր-
« հրդո՞վս ըրիր որ հիմա եկեր ինձի խորհուրդ կը-
« հարցընես . ես չեմ խառնուիր, ինչպէս որ գի-
« տեք՝ անանկ ըրեք : » Գործակատարին այս իրա-
ւացի խօսքը՝ մտքերնիս ձգեց այն պատասխանն որ
դատաւորին մեկը ըսաւ . Հրէից քահանայապետնե-
րուն . « Ունիր գօրականս, երբնայք զգուշացարուք
որպէս եւ գիտեք : »

Գ. Հիւրմիւզեանին զմեզ Փարիզէն հեռացընելու ջանքը :—
Աշակերտաց առ մեզ գրած նամակները :

Վեց ամսէ ի վեր անօգուտ տեղը աշխատեր էր
Գ. Հիւրմիւզեանն որ Հ. Գաբրիէլը Փարիզէն ալ
հեռացընէ : Սկսաւ այնուհետեւ Հ. Սարգսին ու
Հ. Ամբրոսիոսին ետեւէն իյնալ, եւ Մուրատեան
վարժարանին աշակերտները սանձել՝ նուաճել՝
կարգի կանոնի բերել ջկարենայուն պատճառ զա-
նոնք համբաւեց գրով եւ բանիւ ազգայնոց եւ օտա-
րաց, մեծի եւ պզտիկի առջեւ : Բայց որոնք որ գի-
տէին այն վարդապետաց իրենց պատիւն ու պարտ-
քը ճանչցող անձինք ըլլալը՝ ոչ միայն ջհաւատա-
ցին, այլ եւ վերջին աստիճանի զգուեցան այնպիսի

գրապարտական գուրցուածքներէն : Վասն զի ոչ Հ. Սարգիս, ոչ Հ. Գաբրիէլ եւ ոչ Հ. Ամբրոսիոս, մայիսի 11էն ետքը ոչ ոտք կոխեցին վարժարանին դռնէն ներս (որ գինուորներով լեցուն էր), եւ ոչ տող մը բան գրեցին աշակերտաց՝ ոչ յայտնի եւ ոչ ծածուկ : Չէին կրնար իրենք իրենց ձեռօքը շինածնին աւրել, եւ իրենց տարիներով այն աշակերտաց քարոզած անյիշաչար խաղաղասիրութեան, հյուսիսատակութեան, եւ առ Սատուած ապաւինութեան սկզբանցը դեմ գործել ի գայթակղութիւն փոքրկանց :

Սակայն աշակերտները հնարք ջմնաց որ ջբանեցրնէն անոնց ձեռքը զանազան սրտառուչ նամակներ հասցընելու՝ գինուորաց հսկողութենէն, դռնապանից զգուշութենէն, նոր վարժապետաց սպառնալիքներէն, Գ. Հիւրմիւզեանին սաստերէն ու տուած պատիժներէն ալ խուսափելով. այն աշակերտները՝ որ մինչդեռ մեր ձեռքն էին՝ եւ ոչ մէկը, եւ ոչ մէկ օր մը, ծածուկ թղթակցութիւն մը ունեցեր էին դրսեցւոց հետ իրենց մեծերուն հակառակ : Կուգէն հասկընալ ընթերցողք թէ առաջ ալ կարողութիւն ունէին այն ազնիւ տղաքը այնպիսի բան ընելու, բայց ոչ եւ կամք, փոքրիկ ճաշակի համար դնենք հոս այն իրենց գրած ծածուկ նամակներէն մէկբանիին միայն խօսքերը :

Ա. « Բազմարդիւն եւ վերապատուեալ Հարք մեր սիրելիք.

Փարիզ, 12 Մայիս 1855.

« Մինչեւ ցայժմ ի հարկէ իմացաք թէ ինչ հնարքներ ի գործ դրուեցան մեր Եռապետաց կողմանէ, եւ դեռ ալ կրնաք

իմանալ մեր սիրելի ընկերակցաց բերնեն որ բերես քիչ
ատենեն այս անտանելի տեղեն ազատելով՝ Ձեր քաղցր
հովանաւորութիւնը վայելելու երջանկութիւնը պիտի ու-
նենան : Միայն այս կրնանք Ձեզի ըսել որ « ժանտառմնե-
րու » ոտքը դեռ բոլորովին դպրոցես չէ վերցած : Գերա-
պայծառ այս երրորդ անգամս է որ դասատուն իջնելով
(երբ ան ալ դասատուն է) կուգէ զմեզ պեսպես խոստմանց
գօրութեամբը հանդարտեցընել ու դասերնուս պարապեցը-
նել, բայց ի գուր . ոչ միայն բոլոր տղայք դասատանց մեջ
չեն, այլ նաեւ եղողներն ալ իւր խօսքերն առանց պատաս-
խանի չեն բողոք : Միաբանութիւնը վերջի աստիճանի կը-
տիրէ մեջերնիս : « Քարաքթերի տեր » պարոնայց մեջ մա-
նաւանդ կը փայլի Պ . Ալլահվերտեան Յովսէփը, որ դեռ ա-
ռաւօտուրնէ ի վեր դասատուն մտնելու դժկամակելով,
պարտեզին մեջ վեր ի վայր ձեմելով կըջանայ սրտին խոռ-
վութիւնն ու սաստիկ այլայլութիւնը հանդարտեցընել :

« Ձեք գիտեր, Վերապատուելի Տեարք, թէ ինչ զգացինք՝
երբ երեկ իրիկուն գՎ . Հ . Սարգիս տեսանք՝ չորս դին
զինուորական անձինքներ առած, որ կըմտներ իւր քրտանց
վտակներովն վաստըկած դպրոցը, եւ գՎերապատուելի Հ .
Ամբրոսիոսը, որ երբեմն Տեսուչ ուսմանց վարժարանիս,
հիմայ գողի մը պէս մատրան գաղտնածածուկ յարկաց մե-
ջէն պտոյտներ ընելով կելլէր իւր սենեակը . . . Մեկ վերջին
բարեւ մը . . . մեկ յետին սիրոյ ակնարկութիւն մը, ու վեր-
ջապէս հրաժարական խօսք մը չբողոցին որ մեր բազմա-
ժամանակեայ հոգեւոր Հարց բերնէն կարենայինք լսել,
որոնք մեկ կողմանէ մթով՝ մեկայէն ալ բիրտ զինուորա-
կաններով պատած մեր աջացն առջեւէն գաղտագողի ձամ-
բաներով աներեւոյթ կրնէին . . . Չկարենայով մենք ալ ու-
րիշ բան մը ընել, կամ տեղերնէս ալ շարժիլ, վասն զի
չորս կողմերնիս « ժանտառմ » լեցուցեր էին, աչքերնուս
տխրագին հայեցուածովը այն մեր երկու ազգասեր Հարց
շաւիղը կըղիտէինք՝ մինչեւ բոլորովին կորսընցուցինք
յաւիտեան . . .

« Կըվերջացընենք խօսքերնիս, միահամուռ միաբան միա-
բերան դպրոցս չենք կենար պոռայով, — վասն զի դար-
ձեայ իջաւ Գերապայծառը դասատուն, ու քանի որ գրիչ,

բնոր, Լաֆոնբենի առակները թարգմանեցեք կըսեր զող-
ղըդայով, մենք ասոնց ամենուն ալ մեյմեկ պատասխան
կուտայինք... եւ վերջն ալ Պօլիս Պօլիս ձայնը կըբարձրա-
նար, մինչեւ հարկադրեցաւ Գերապայծառը Ալֆոնսին
սնտուկին վագել' զննելու մտքով : Ահա այսպիսի կեր-
պով ամեն անգամ դասատուներն կըհեռացընենք զինքը : —
Ատիկօ, ժանտառամները սկսան գալ : Արդեն Պարոն Ալ-
ֆոնսը կուգայ առ Ձեզ' մեր կողմանէ սուրբ աջերնիդ համ-
բուրելու :

« Մնամք սրբութեան եւ սիրելութեան Ձերում

Աշակերտք անձնանուերք
Պետրոս Գերեսեճեան .
Յակոբ Թնկըր .
Արիկ Երամ .
Մ . Փորթուգայեան .
Խ . Բեօշեկեան .
Կ . Գարագաշ .
Գ . Մսրրեան .
Յարութիւն Փիրիմեան .
Պետրոս եւ Գրիգոր Եռսուֆեանք .
Պողոս Ինճիճեան .
Թովմաս Հասուն .
Վիչեն Գապարաճեան .
Յովհաննէս Տիւզ .
Գրիգոր Արրահամեան .
Յ . Ալլահվերտեան եւ այլն եւ այլն :

Յ . Գ . Փօլիսի գլխաւորը եկաւ, երկայնահասակ մեկը, մօ-
րուաւոր, ու մեջքն ալ կարմիր մը կապած : Խստութեամբ
կըխօսի մեզի հետ :

Քանի մը հատ ալ առանձին զրուած նամակներէն
մեջ բերենք որ իւրաքանչիւր տղոց զգածմունքին
մեյմեկ ճաշակ բլլայ, եւ իրենց զգածմունքը բացա-
տրելու ջափ կարողութիւն ունենայնուն մեյմեկ

անժխտելի սպացոյց, ուստի եւ յանդիմանութիւն
անոնց որ համբաւեցին թէ տղայոց իրենց ծնողացը
գրած թղթերը տուն տրուած են վարպետներէն .

Բ. « Առ Հ. Գաբրիէլ Վ. Այվագովսքի.

« Ամենասիրելի Հայր,

« Այս դառնօրերս Ձեզի երկտող բուռք մը չգրելս ոչ զՁեզ
մոռնալուս տաք, եւ ոչ ալ անհոգութեանս . այլ քիչ մը ան-
համարձակութեանս, որ բնական է տղու մը երբ կուզէ իրմէ
մեծին բան մը գրել, մանաւանդ Ձեզի պէս անձի մը : Ո՞վ
չուզեր Ձեզի հետ մտերմութիւն ունենալ. ո՞վ չուզեր Ձեզի
հետ թղթակցութիւն ընել, երբ միայն քիչ մը կարողութիւն
ունենայ... Ամեն սիրտ Ձեզի համարձակ կըբացուի, որով-
հետեւ դուք ալ կըսիրեք գանոնք ախորժաբար ընդունել...
Կըվախնայի ալ, Սիրելի Հայր, որ Ձեզի այս բաներուս
վրայ խօսելով՝ Ձեր վշտաց եւ նոր արտասուաց պատճառ
չըլլամ : Արդէն Ձեր փափուկ եւ ազգասեր սրտին դառն կըս-
կիծը լսելով՝ տրտմութեանս չափ չեղաւ, մանաւանդ սուգս
աւելի կաւելնար երբ կըմտածէի որ այս բաներուս պզտիկ
ճար մըն ալ չեմ կրնար ընել... Ձեր դպրոցէն ելլալու ա-
տենը թեպէտ եւ մեր թախիծը շատ մեծ եղաւ, այլ Հ. Ամբ-
րոսիոսը եւ Հ. Սարգիսը քովերնիս ունենալով՝ քիչ մը կը-
մխիթարուեինք. իսկ հիմա, Սիրեցեալ Հայր, որոնք կուզեք
որ երթանք... որմէ կարեկցութիւն ուզենք... Ձձեզ չտես-
նալէն ի գատ՝ եւ ոչ այնպէս բան մըն ալ կըտեսնանք որ
կարենայ Ձեր յիշատակը մեր միտքը գարթուցանել... Փո-
խանակ Ձեզմէ՝ զինուորացմէ պաշարուած էինք... Փոխա-
նակ Ձեր հայրական գգուանքները ընդունելու, զինուոր-
ներուն հայհոյանքները ունեինք, որ չարաչար մեզի հետ
խստիւ վարուելով, ամեն վայրկեան Ձեզի համար մեզ հա-
ռաչել կուտային :

« Ո՞վ կրնար ըսել ինձի, Սիրելի Հայր, այն օրը որ Ձեր
տարադէմ մեզմէ բաժնուիլը կողբայի, թէ այս օրերս պիտի

հարկադրուիմ մեկալ անձկալի հարցս համար ալ նոյն բանը եւս առաւել ընելու : Ո՛հ , քիչ էր մեր Ձեզմէ բաժնուիլը որ ուզեցին նաեւ բոլորովին զմեզ թշուառացընել : Չմտածեցին թէ այս բանս ընելով 50 դեռաբոյս տղոց իրենց ապագայից վրայ դրած բոլոր ակնկալութիւնները պիտի մարեն . . . Չմտածեցին որ այս բանս ընելով՝ Ձեզի վնաս չեն ըներ , այլ համօրեն ազգին Ի՞նչպէս կուզէք , Սիրեցեալ Գլուխ , որ այս երեք հարուածոց ալ կարենանք համբերել . . . Ես որ կրչուսայի , ըստ իմ խորհրդոց , որ ձեր ձեռքին տակ մեղուի նման գիտութեանց եւ ամեն տեսակ ուսմանց հիւրը քաղելով , կարենամ վաղը մեկալ օր կերպով մը ազգիս օգնել , հիմա յանկարծակի ձեզմէ բոլորովին բաժնուած կրտեսնուիմ . . . բայց Ձեր օրինակը զիս կրխրախուսէ : Ձեզմէ քաջալերուած՝ պատրաստ եմ ամեն տեսակ այսպիսի հալածանաց համբերելու , յուսալով որ օր մը թերեւս թերեւ վարձատրութեան մը արժանի ըլլամ : Դուք , Սիրելի Հայր , որչափ որ իրացընէ կըտրտմիք այս բաներուս վրայ , նայեցէք որ ամենեւին ձեր ճամբան չփոխէք . . . զՁեզ հիմա որչափ ալ հալածեն , որչափ ալ Ձեր վրայ սուտ ածականներ դնելով՝ զՁեզ « հերետիկոս » կամ « հերձուածող » անուանեն եւ այլն եւ այլն , գիտցած ըլլաք որ օր մը անոնք Ձեզի մէյ մէկ գովեստ պիտի դառնան : Թող որ հիմա ալ եթէ նախանձորդներ ունիք նե , ո՞վ կրնայ ուրանալ որ զարմացողներ եւ կուսակիցներ ալ չունիք : Եթէ նախատինքներ կամ ջարախօսութիւններ կրնդունիք նե , ո՞վ կրնայ ուրանալ որ շատ տեղէն գովեստ ալ չէք ընդունիր . . . Հայրենեաց սիրոյն համար նախանձարեկաց ըրածներուն համբերեցէք . հայրենեաց մենք ամեն բան պարտական ենք , ինքը մեզի ամենեւին պարտականութիւն չունի . կամ աւելի աղեկ բացատրելու համար , գաղղիարեն ըսեմ .

La patrie est une divinité. Nous lui devons tout; elle ne nous doit rien.

Դուք եւ ձեր ընկերութիւնն է որ հիմա Հայոց ծագող արեգական պայծառանալուն կըջանաք : Թեպէտեւ ուրիշները գայն մթազնել կըջանան , այլ դուք էք միայն որ միշտ գուն գործէք գայն վառ պահելու . . . Հայաստանեայց յուսահատ

Ոգին մի միայն ձեր վրայ դրած է իւր բոլոր ակնկալիքը .
դուք միայն իւր արտասուած գոյ կրղնէք . դուք միայն իւր
վշտերը կրմեղմացրնէք . Ձեզմով է միայն որ իւր երեսը առ-
կայծեալ ժմիտ մը կրվառի, բայց ան ալ արցունքով ըն-
դելուգեալ..... Եղիւսեան դաշտերէն Հայոց Նահապետները
ակնկառոյց ձեր վրայ կրնային, եւ երբ խեղճ ազգին թշուա-
ռութիւնները տեսնալէն կաղեկիգին, Ձեր վրայ իրենց ար-
տասուալից հայեցուածը դարձընելով՝ Ձեր վրայ միայն մխի-
բարութիւն գտնալ կրյուսան... Ձեր առջեւը նախանձորդաց
բերանն ալ կրգոցուի, եւ ինչ որ կրնեն՝ բռնի է . որովհե-
տեւ ինչպէս կուգէք որ Ձեր այնչափ փառաւորութիւլը կարե-
նան քաշել .

L'envie même vous admire....

« Եթէ դուք ալ Գերապայծառին կողմը՝ ազգատեաց, ան-
հոգ եւ անհանձար մարդ մը ըլլայիք, Ձեր վրայ ո՞վ կը
խօսէր..... Մտածեցէք որ ամենէն մեծ մարդիկ հալածուեր
են . նախանձը ամէն անուանի մարդկանց փառքը մթնցը-
նելու ետեւէ եղեր է... ուրեմն Ձեր անոնց կարգը անցնիլը
Ձեզի մեծ փառք եւ պատիւ պիտի ըլլայ .

L'envie offusque de ses ailes
Tout éclat qui frappe ses yeux.

« Երանի թէ ես ալ Ձեր կատարելութիւնները ունենալով՝
այսչափ բաներ քաշէի ... Ձկարծէք, Սիրելի Հայր, որ այս
բաներս կեղծաւորութեամբ կրսեմ... ո՞չ ո՞չ. ինչպէս կուգէք որ
այն մտքով կարենամ գրել, երբ դուք էք իմ մի միայն յոյսս
եւ ապահես . ի սկզբանէ ի վեր զՁեզ սիրած եմ . ի սկզբանէ
ի վեր զՁեզ մեծարած եմ. եւ կրնամ համարձակ ալ ըսել որ Ձեզի
պզտիկ ապերախտութեան նշան մըն ալ չեմ ցուցուցած...

« Իմ վրայ, ինչպէս որ բոլոր տղոց վրայ ալ վստահ եղէք...
ամենքնիս մի սիրտ եւ մի հոգի ենք . միշտ կրջանամ ես իմ
կողմանէս որ մեծ խոռվութիւն մը չըլլայ, ըսելով տղոց որ
մի միայն դաս չսորվինք, այն բառական է . նոյն բանը կը-
սեն նաեւ մեր կողմը եղող մարդիկ :

« Շատ կաղաչեմ Ձեզի, Սիրելի Հայր, որ մեր վրայ չկաս-
կածիք . Ձեր տրտմութիւնը եւ վշտերը մեղմացուցէք, որով-

հետեւ Ձեր անձին վնաս կրլլայ : Երեկ երբ լսեցի որ լացեր
էք ի լուր մեր աղետից , շատ դառնութեամբ լեցուած սկսայ
լալ : Մեկ կողմանէ ալ կրմխիբարուէի՝ մտածելով որ Ձեզի
պէս անձ մը մեզի կարեկից կրլլայ : Մեր համար բաժնած
ամեն մեկ արցունքնիդ մեր սիրտը մարգարտի պէս սահե-
ցաւ : Կուգէի երեկուան քաշած ձեր վշտաց եւ արտասուաց
վրայ քանի մը տող բան շարադրել . բայց շատ խռոված
ըլլալով՝ գոհ եղայ ուրիշ ղիւրազգած եւ հուշակաւոր քերթողի
մը խօսքերը ի մէջ բերել (1) . գանոնք կարդացէք եւ ըստ բա-
ւականին սրտիս զգացածը կիմանաք . ուրիշ բան չեմ կրնար
ըսել . այլ հիմակուան պէս առաջ տարէք : Ինչուան հիմա
ինչ որ կրնէիք՝ ասկէց ետքն ալ նոյն բանը ըրէք , եւ ես
առաւել.....

Poursuis ta brillante carrière.

Adieu! Վ. Հ. Սարգսին եւ Վ. Հ. Ամբրոսիոսին ձեռքը
կրպագնեմ :

Ամենախոնարհ Մառայ
եւ հաւատարիմ աշակերտ
Կարապետ Գարագաշեան . »

Այս ուշիմ եւ զգայուն պատանին , երէք տարիէ
ի վեր աշակերտեալ Մուրատեան վարժարանին ,
սրտին ցաւէն ու տխրութենէն հիւանդացաւ , եւ Գ .

1 Que le ciel et mon cœur bénissent ta pensée !
Tu pleures avec moi ce que la mort m'a pris !
Oh ! que par pitié cette larme versée
Deviennne une perle sans prix !...
Que l'ange de ton cœur devant Dieu la suspende
Pour la faire briller de la splendeur des cieux
Et qu'en larmes de joie un jour il te les rende
Ces pleurs aumône de tes yeux.

LAMARTINE.

Հիւրմիւգեանը հարկադրեցաւ գինքը Պօյիս համ-
բելու յունիսի 23ին :

Իր գրածն է նաեւ յաջորդ թուղքը .

« Գ. Գերյարգոյ եւ Ամենասիրելի Հայր Ամբրոսիոս.

«...Երկու օր է որ առաւօտը արթննալուս պէս ողորմագին
ձայնով մը Հայր Սարգիս... Հայր Ամբրոսիոս կրկանչեմ,
եւ պատասխան մը չառնելով՝ կրսկսիմ լալ, եւ կամ իմ
ձայնիս արձագանգը միայն առնելով՝ ձեր տխրահայած
բարբառը կրկարծեմ, եւ խարուած՝ կըսեմ թէ դեռ ուրեմն
մեր սիրելի վերակացուները մեր քովն են... Այլ ո՛հ, Սի-
րելի Հայր, այս պատրողական երազը շուտով կըցնղի...
Դպրոցը անապատ մը դարձեր է, եւ այն անապատին մէջ
հօտ մը անմեղ գառանց ցիւր ու ցան կըբափառի՝ առանց
իրենց ժրաջան հովիւը գտնալու... Յայտնի կերեալ թէ
այն պայծառ արեգակունքը (որ դուք էիք) որ շունչ եւ կեն-
դանութիւն կուտային դպրոցիս՝ ամպերու մէջ ծածկեալ
անհետացեր են...

« Երեկ գրեթէ 8 հոգի մաղագայի մէջ բանտ դրուեցան...
ամեն մեկ տղուն վար երթալու ատենը աղիքներս կը կտըր-
տին... Զօրքերը դասատունն են անդադար՝ փոխանակ
վարժապետաց . սեղանատունն ալ կուգան : Երեկ մատուռը
եկան, եւ զիշերը իրենք մեր դռները գոցեցին...

« Ես արդէն Ձեր հոս եղած ատենը կես հիւանդ էի, հիմա
բոլորովին ուժե ընկալ . տղաքները զիս գերեզմանէ փախած
ուրուականի տեղ կառնեն...

« Ո՛հ, Վերապատուելի Հայր, ես որ կըյուսայի Ձեզմէ
քնարաւ բաժնուելու, ես որ կըյուսայի որ զՁեզ երախտա-
գիտութեան բուրմունքներովը պատած յուղարկեմ, վերջին
տեսութեանդ ալ արժանի չեղայ... Թերեւս յետին անգամ
մի ալ տեսնայի նէ զՁեզ, հիմայ քիչ մը Ձեր տեսութեան
յիշատակովը կը մխիթարուի...

« Ձեր գուարբագին եւ տխրափարատ ակնարկութեանցը

փոխանակ, անգութ գինուորաց խոժոռ նայուածքին ար-
ժանի եղանք... Ձեր անոյշ եւ մխիթարական ձայնին տեղ՝
գինուորաց ահագնալուր ձայնը կըլսենք կոր...

« Կուգեք նե այս ըսածներս Վ. Հ. Սարգսին մի ըսեք, եւ
կամ բեքեւ կերպով մը իմացուցեք, որովհետեւ հիմակուրնե
քաշածները գիտեմ...

« Ուրիշ բան չեմ ըսեր Ձեզի՝ բայց քաջալերութիւն. La
postérité vous jugera... Adieu! գօրքերը կուգան կոր...
Թողութիւն անհարբ նամակիս. ոտքի վրայ կըզրեմ կոր...
Ձիս մի մոռնաք... Adieu!

Հաստատարիմ համբակ ձեր

Կ. Գարագաշեան. »

Ուրիշ նամակ՝ ազնիւ, բարեբարոյ, հանճարեղ
եւ ուսումնասէր պատանեկէ մը գրուած .

Գ. « Գերյարգոյ եւ ամենասիրելի Հարք իմ,

« Այս երկու օրը շատ ջանացի Ձեզի երկտող սիրոյս թուղք
մը հասցընել, բայց յարմար պարագայ մը չկրցայ գտնել.
սակայն ասով ալ հանդերձ Ձեր վրայ ունեցած սաստիկ սերս
ամենեւին չեք պակսեր : Վերջապէս այսօր մեր ընկերակ-
ցաց (Մուտաւիացւոց) մեզմէ բաժնուիլը լսելով՝ մեկ կող-
մանէ տրտմեցայ նե ալ, մեկալ կողմանէ շատ ուրախացայ՝
գիրենք մեր քաշած վշտերէն ասկէ ետքը ազատ տեսնելով,
եւ հաստատ ըլլալով որ անոնց ձեռքով միայն կրնամ ան-
կասկած Ձեզի թուղքս հասցընել :

« Սիրելի Հարք իմ, արդէն մեկալ ընկերակցացս քանի մը
թուղքերէն իմացած էիք դպրոցիս հիմակուան դառն եւ
աղետալի վիճակը... կրժախնամ որ նոյն բաները կրկնելով
Ձեր վշտերը չնորոգեմ եւ Ձեր արտասուեաց կերպով մըն ալ
պատճառ չըլլամ...

« Երեկ կիրակի եր, բայց հարցուցեք մէյմը ինձի թէ ինչ

տարբերութիւն ունէր մեկալ կիրակիներէն : Դասատունը անապատ դարձած էր, որովհետեւ իրեն կենդանութիւն տուող արեւը, դուք Սիրելի Հայր Ամբրոսիոս, աներեւութեան քայլեր էիք... Դուք դասատունը մեզի սիրելի կրնէիք, ասոնք ատելի կրնեն գայն. Դուք ուսմունքը մեզի ըղձալի կըցուցընէիք, իսկ ասոնք գարշելի... Փոխանակ գՁեզ տեսնելու, երեկ բոլոր օրը զինուորներուն տեսութեան յանդիման էինք. չորս կողմը դարձած՝ գՁեզ կըփնտոէինք. ամէն անգամ որ դուռը կըբացուէր, մեր սիրելի վարդապետները եկան ըսելով կըվագէինք, կամ թէ այնպէս բան մը որ Ձեր յիշատակը մեր միտքը գարթուցանէ. այլ ուրիշ բան չէինք տեսնար՝ բաց ի զինուորներէ որ անգթաբար մեզի հետ վարուելով՝ Ձեր տեսութեան նպաստին գմեզ եւս առաւել կարօտ կընէին :

« Դեռ սեղանատունէն չէինք ելած՝ երբ Հ. Կարապետ Խապատաճեան եկաւ մտաւ մեր մեջը, եւ սկսաւ ըստ իւր ոճին գաղղիկվար եւ տաճկեվար բառերով խառն ճառախօսութիւն մը ընել. իւր ճառին գլխաւոր նիւթն էր մեզի յորդոր ի հնազանդութիւն, այլ ամենեւին ունկնդիր չգըտնալով՝ հարկադրեցաւ քանի մը հոգւոյ հետ միայն երկար ատեն վիճաբանել :

« Իրիկուան դէմ Գերապայծառը տղոց անընդհատ գանգատներէն ձանձրացած, հարկադրուեցաւ զինուորները ճամբայ դնել. մենք ինչուան հիմայ նոյն մտքի վրայ կեցած ենք, մեզմէ ոչ ոք խոնարհելու միտք ունի : Քանի մը անգամ Հ. Պետրոսը վար իջաւ, եւ մեզի հետ խօսակցելով՝ ամէն բանին աներկիւղ պատասխան առաւ : Դուք, սիրելի Հարք, մխիթարուեցէք... ասով թող Ձեր վշտերը քիչ մը թեթեւանան ...

« Արդէն դպրոցը եղած ատեննիղ Ձեր գլխաւոր ուրախութիւնը եւ մխիթարանքը մենք էինք, հիմայ ալ պետք է որ նոյնպէս ըլլայ. մանաւանդ եւս առաւել : Իրենք կամ ատելի աղէկ ըսեմ՝ վասականման անձանց ընկերութիւնը կըյուսայ կոր որ քանի մը մեծ խրկելով պիտի կարենայ պզտիկները հանդարտեցընել : Ասով կրնաք իմանալ թէ պզտիկները, եւ քանի մը մեծեր միացած, երգերնիս է միայն « Կեցցէ ազ-

գիս Հայր Մուրատ », եւ ընդհանրապէս պզտիկներն են որ մաղազան բանտ գացին եւ հոն ալ իրենց շունչը հատցրնելով՝ Ձեզի համար մի եւ նոյն երգը կերգէին : Բայց պետք է որ գիտնաք . երբ բանտ կերթայինք նե՛ չէ թէ որ պզտիկները խաղալ կըսիրեն , հապա զինուորներուն խօսքը բանի տեղ չէին դներ , եւ երթալու ատեննին զայս կըսէին . Մեր Հ . Սարգսին , Հ . Գաբրիէլին , եւ Հ . Սմբրոսիոսին սիրոյն համար բանտ պիտի երթանք . անոնք մեզի համար տարիներով աշխատեցան , մենք ալ իրենց համար քանի մը ժամ բանտ կենանք նե ինչ կըլլայ : Հ . Պետրոսը անցեալ իրիկուն ըսաւ թէ ես պզտիկներուն վրայ կըցաւիմ որ մեծերէն զրգուռած այս բաները կընեն . բայց , Սիրեցեալ Հարք , այս ալ գիտցած ըլլաք որ պզտիկները մեծերէն ամենեւին տարբերութիւն չունին . եթէ իրենցմէ աւելի բան չեն ըներ , գէթ իրենց ըրածին հաւասար կընեն եւ ինչպէս կուզէք որ այս բանս ըլլայ երբ մեր այս բոլոր ըրածներուն նպատակն է սեր եւ երախտագիտութիւն առ Ձեզ , երկրորդ՝ մեր օգուտը :

« Գաղղիացի լսողները Ձեր կողմն են , ինչուան զինուորաց շատը . ազգն ալ բոլորովին Ձեր կողմն է , բաց ի մեկ մասէն՝ որուն աչացը առջեւ նախանձը սեւ քօղ մը ձգեր է , այն ալ քիչ ատենէն Ձեր կողմը պիտի ըլլայ : Իսկ Գեր . (որ ամեն մարդ իր կողմը կըկարծէ , թեպէտ ունի նաեւ թշնամի եւ զինքը անիծող) առօրեայ է իրեն փառաւորութիւլը . քանի մը տարի անցնի , բոլորովին ամենէն ալ պիտի անարգութի եւ եթէ յանկարծ մեռնելու որ ըլլայ , իւր մահուրնէն ետքը միշտ զինքը յիշելու ատեն . . . մեկը զինքը պիտի անիծանէ , մեկը նախատէ , եւ այլն , եւ այլն :

« Իսկ դուք ընդ հակառակն ոչ միայն կենդանութեան ատեն պիտի փառաւորութիք , այլ նաեւ Ձեր մահուանէն ետքը զՁեզ ո՞վ պիտի չյիշէ առանց լալու . այն ատեն աս հալածանքներուն վրայ եւ ոչ պիտի մտածեն , այլ միայն Ձեր փառաց վրայ խօսակցելով դարուց ի դարս պիտի օրհնութիք :

Յուովեսցին ամք յամայր

Հարցդ հայկազուն մանկրտոյս .

Զձեզ օրհնեցեն հայր եւ մայր
Զձեզ բիւր մանուկ դեռաբոյս :

Կըլըմնցընեմ խօսքս աղաչելով Ձեզի որ զիս ջմոռնաք,
եւ Ձեր Ազնոռութեանը եւ Սիրոյն վրայ վստահ , մնամ
Վերապատութեան Ձերում

Փարիզ , 14 Մայիս 1855 .

Խոնարհ ծառայ
Միք. Փորթուզալեան :

Ե. « Վերապատուելի Հայր Ամբրոսիոս .

« Ձեմ զիտեր թե ինչպէս բացատրեմ Ձեզի իմ տրտմու-
թիւնս . . .

« Ուրբաթ օրը՝ դեռ այս աղետալի լուրը չառած՝ երբոր
« իւյիսիէն » տեսայ (որ չորս հինգ անգամ Գերապայծա-
ռին եկաւ գնաց), ինքնիրենս ըսի թե արդեօք ինչ տեսակ
լուր կրբերէ իրենց, աղետալի թե ուրախալի. եւ երբոր պա-
տուհանին առջեւը այսպիսի մտածութեանց մեջ ընկղմած՝
Ձեր գալստեանը կըսպասէի. . . . ան աղետալի վայրկեան
Գերապայծառը վար իջաւ, եւ Ասկէց վերջը ես եմ մեծը
ըսաւ, եւ երեք հոգի ցուցընելով մեզի՝ ահա ձեր վարպետ-
ները ըսաւ մեզի : Այս խօսքես վերջը ինչ որ հետեւեցաւ նե
Դուք կրնաք մակաբերել : Մէյմըն ալ նայիս իւյիսիէն (որ
վերը պահուրտած էր) վազելով վար իջաւ, եւ երկու հատ
gendarmes մեր վարժարանը տնկուեցան, յետոյ 5, քիչ մը
վերջը 18, եւ ինչոռան ժամանակ եղաւ որ 23 հատ զրտ-
նուեցան :

« Իսկ ես պարտիզին մեջ երբ տրտում տխուր կըմտածէի
որ եւ ոչ եկաք մեզի ձեր վերջին բարեւը տալու համար,
ականջս լուր մը եկաւ թե Դուք դրան առջեւը կեցեր էք
եղեր. շուտ մը պատուհան վազեցի եւ սկսայ նայիլ : Բայց
երբոր Վ. Հ. Սարգիսը դրան առջեւը տեսայ՝ սիրտս կտոր
կտոր եղաւ. եւ երբոր Դուք մեզի սկսաք նայիլ՝ ալ սիրտս

ջղիմացաւ, սկսայ լալ ողբալ՝ Ձեր վերատեսչութեան ժամանակ գՁեզ շատ անգամ վշտացրնելուս համար :

« Յետոյ դեպի Գերապայծառին խոսքը գնացի, եւ հոն դրան առջեւը Հ. Պետրոսը տեսայ՝ որ քանի մը հոգւոյ հետ կը խօսէր. ալ բերանս բացի ու սկսայ բարձրաձայն ըսել թէ « Դեռ Մխիթար արբահօրմէն մինչեւ հիմայ Աբբայ մը չէ եղած որ իր կրօնաւորները օտարազգի դատաւորաց մատնէ : Գ. Հասունին համար գեշ կըսէին, բայց իրեն պէս բաներ ըրած չէ » ըսի՝ Գերապայծառը ցըցրնելով : Այս խօսքիս Հ. Պետրոս զարմանալով մը ձեռքը շրթունքներուն տարաւ, իսկ ես դեռ քանի մը բաներ ըսելէս վերջը ելայ գացի...

« Վ. Հ. Սարգսին եւ Վ. Հ. Գաբրիէլին ձեռուրները կարօտիւ կը համբուրեմ, եւ իրենց սուրբ օրհնութիւնը կը խնդրեմ : Ողջ լերուք :

Փարիզ, 14 Մայիս 1855.

Աշակերտ Ձեր

Յ. Սամանձեան :

Յ. Գ. Եղբայր Արսենին գոռոգութեանը չափ չիկայ... Երեկ ալ ոչինչ պատճառի մը համար Պ. Գարգուրին ետեւէն վազեց, եւ վերջապէս երկրորդ դասատան մէջ գինքը բրունելով՝ սկսաւ մազերէն քաշել, եւ անանկ « փէնչէ » մը նետեց երեսին վրայ որ ինչուան արիւն կուգար : Ես լայուձայն մը ըսելով՝ դեպի հոն վազեցի, եւ տեսայ որ Պ. Գարգուր գետինը պառկեր է, եւ Եղբայր Արսէնն ալ կից մը զարնելու կը պատրաստուէր. « Ի՞նչ կընէք, Եղբայր Արսէն, ըսի նէ ես, — « Բան չկայ, բան մը չեմ ըներ » ըսաւ, եւ կարմրնալով ելաւ գնաց :

Յովհաննէս Սամանձեան խելացի եւ աշխոյժ պատանեակը այս նամակը գրելէն քանի մը օր ետեւ Պոլիս ճամբուեցաւ :

Զ. « Վերապատուեալ Հարք

« Թեպէտ երբայլուս ատեն գՁեզ չկրցայ տեսնալ, բայց

գիտցած եղիք որ սիրտս միշտ Ձեզի հետ է : Իմ մեկ ուրախութիւնս այս դժոխային ու անտանելի տեղես ազատիլս է, որ այնչափ անգութ մարդիկ են որ չթողուցին վերջին անգամ մը Ձեզի հետ տեսնուիլ ու օրհնեալ ձեռքերնիդ պագնել :

« Այս բաներուս վրայ շատ ջերկնցընեմ, վասն զի լմըննալիք չունի . հատոր մը կրնայ ըլլալ Ձեր ելլալէն վերջը . ի հարկէ մեկ քառորդը իմացած էք :

« Միայն թէս իմերախտագիտութիւնս Ձեզի կուգեմ յայտնել, որ զիս այսչափ ատեն խնամեցիք Ձեր սուրբ համբերութեամբը . եւ գիտցած ըլլաք որ ինչ ալ երբամ' Ձեր անունը աւելի պիտի պայծառացընեմ քան թէ մթընցընեմ . . .

Փարիզ, 28 Մայիս 1855.

Խոնարհ աշակերտ Ձեր
Պետրոս Փիլոյեան :

Այս Արդուինցի 11 տարեկան ուշիմ, կրակոտ էւ ամեն տեսակ ուսման քաջայարմար պատանին նոյն օրը ճամբուեցաւ իր հայրենիքը :

Ուրիշ քսանի չափ նամակէն ալ աւելի գրեցին նոյն օրերը այլ էւ այլ աշակերտք' մեկը քան զմեկայը սրտաշարժ խօսքերով ու խելացի խորհրդածութիւններով : Բայց մենք հոս դրածնիս ալ բաւական կըսեպէնք' մէյմը ցուցընելու (ինչպէս որ ըսինք) այն համբաւոյն ստութիւնն որ Պօլսոյ մեջ գտնուող Միսիթարեանք' սոյն աշակերտաց իրենց ծնողացը գրած թղթերը տեսնելով դեռ ամիս մը առաջ, ջանացեր էին զանոնք համոզելու թէ « տղայք այնպիսի թղթեր չեն կրնար շարադրել, վարպետները տուն տուեր են : » Մէյմալ' որպէս զի

ընթերցողք այ դատեն այս գրուածքներեն թէ իրա-
ւունք ունեին Հիւրմիւգեանք ըսելու եւ չորս դին
գրելու թէ *անկիրթ* են եղեր այս տղաքը :

Եթէ անունք մտքերնին դրեր են որ տղաքը *բարե-
կիրթ* ըլլալու համար՝ մտքերնին կապուած պիտի
ըլլայ, սրտերնին անզգայ, լեզուին իրենց սրտին
անմեղ զգացմունքներն անգամ բացատրել չկրցող,
ճշմարտութիւնը միշտ ծածկող եւ անդադար կեղ-
ծաւորութեան արուեստին վարժութիւն ընող, մենք
ուրախ ենք որ բոլորովին իրենց մտքին ներհակ
կրթութիւնը տուեր ենք եւ կուտանք մեր աշակեր-
տաց : Փորձը եւ ժամանակը աւելի յայտնի կիմա-
ցընեն թէ իրաւունքը ո՞ր կողմինն է :

Լ Թ

Վերջին թղթակցութիւն Գ. Հիւրմիւգեանին ընդ Հ. Սարգսի .
— Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Վենետկոյ Մխիթարեան
Միաբանութենէն կամաւորապէս զատուիլ ելլելը :

Մայիսի 12ին Հ. Սարգիս գիր մը գրեց Գ. Հիւր-
միւգեանին եւ խնդրեց իր անկողինը, գրասեղանը,
քանի մը արձու, իր արդեամբքը տպած Բրիտոսի
Տեառն մերոյ Վարքն ու վարդապետութիւնը, եւ Հ.
Ամբրոսիոսին գրքերը. ինչպէս նաեւ Մոլտաւիացի
պատանիները :

Այն թղթին պատասխան տալով՝ ասանկ կըսեր
Գ. Հիւրմիւգեանը. « Յառաջ քան դամենայն հա-
« ճեսցի Վերապատութիւնդ դարձուցանել առ իս

« ոչ միայն զգիր գործակալութեանն , այլ եւ գամե-
« նայն վաւերական գրուածս պատշաճեայս վար-
« ժարանիս . եւ առ նմին ծանուցանել թէ որով
« պայմանաւ խնդրիցէ զկահող : Իսկ վասն Մոյ-
« տաւիացի պատանեաց ջունիմ ինչ ընդդիմու-
« թիւն շնորհելոյ ձեզ զնոսա , երէ հատուածիք զվեր-
« ջին վեցամսեայ բոշակ անցելոյ տարւոյն , եւ
« զջորից ամսոց տարւոյս . » եւ այլն :

Ինչ պայմանով կուգէք ձեր կահերն ըսելով՝ չենք
գիտեր թէ ինչ կը հասկընար Գ. Հիւրմիւզեանը . ար-
դեօք մնա կուգէք ըսել թէ կահերը տամ նե՛ մեկեւ
ի մեկ ինծի կը հնազանդիս ու վանք կերթնա , թէ
կահերը քանի՞ով կուգես վարձել կամ գնել . . . Երէ
Հ. Սարգիս հիմակուրնէ վանք երթալու միտք ունե-
նար՝ կահերը չէր խնդրեր . իսկ վարձել կամ գնել
ուգէր կամ կարենար նե՛ Փարիզու մեջ կահ չէր
պակսեր :

Հ. Սարգիս երկրորդ օրը այս պատասխանս գրեց .

« Գերապայծառ Տէր .

« Հպատակելով վճռոյ ատենին Գաղղիացւոց յոր կոչեցայ
ի Ձենջ , եւ յորմէ առանց կարելոյ տալ պատասխանի վասն
անձինս (զի ոչ էի կանխազեկոյց ազդարարութեամբ
հրաւիրեալ ըստ սովորութեան դատաստանաց տեղւոյս) ,
պարտաւորեցայ ելանել բռնութեամբ եւ զինու զօրութեամբ
ի Մուրատեան վարժարանէն , եւ յանձնել Ձեզ զգիրն
Գործակալութեան (տոսեալ ինձ ոչ ի Ձենջ , այլ ի վանա-
կան ժողովոյ) , որպէս եւ զայլ գրուածս վերաբերեալս
վարժարանին , ահա յանձնեմ ձեզ զգրուածսն զայնոսիկ :
Բայց միանգամայն իբրեւ Աթոռակալ Միարանութեանս , եւ
իբրեւ Գործակալ եւ Վերատեսուչ ազգային վարժարանիս ,
բողոքեմ առ Ընդհանուր ժողովն , նախ՝ ընդդէմ անիրաւու-

քեանն որով հանէք ի ձեռաց իմոց զգիր գործակալութեանս . երկրորդ՝ ընդդէմ անկանոնական գործոյն որով ղիմեցիք յատեանս քաղաքականս՝ ի լուծումն խնդրոյ միոյ զոր պարտ էր առաջի առնել նախ՝ Վանական ժողովոյ, ապա Ընդհանուր ժողովոյ, եւ հոսակ յետոյ սրբոյ Աթոռոյն Հռովմայ . եւ երրորդ, ընդդէմ բարբարոսական եւ անգութ եղանակին որով հանիք զիս ի վարժարանէ անտի՝ զրեք յինէն հիմնելոյ եւ յառաջացելոյ, առանց տալոյ ինձ երբէք զրով զպատճառսն զորս ասացիք բերանով, այսինքն թէ Հռոմ այսպէս կամի :

« Իսկ առ պատասխանին Ձեր որ յ12 ամսոյս, եւ յորում հարցանէք թէ որով պայմանաւ խնդրիցեմ զկահս ինչ ի պետս մեր, ասեմ նախ, թէ որովհետեւ խիղճ իմ եւ փորձառութիւն ոչ ներեն ինձ ի պայմանս մտանել ընդ այդպիսում Առաջնորդի միաբանութեան, խղճի Ձերում թողում առնել զարժանն եւ յայսմ : Վասն զրենոյն զորս խնդրեալ էի՝ ոչ ասէք ինչ . յոսամ թէ գէթ վասն նոցին ոչ արասջիք ընդդիմութիւն, գիտելով Ձեր ի վաղուց հետե գի « յիմոց առանձին արդեանց » տպագրեալ եմ զնոսին, եւ դուք եւս ի վերջին պահու խոստացայք բերանով յղել զայնոսիկ, որպէս եւ զգրեանս Պ. Հ. Ամբրոսեայ :

« Վասն Մոլտաւիացւոցն այսօր եւս ընկալաք դարձեալ զիր ի ծնողացն՝ հանելոյ զնոսա անդանդաղ ի վարժարանեղ . եւ որովհետեւ մեք ոչ ունիմք ի ձեռին դրամ պատրաստական ի հաշիւ նոցա, եւ ոչ հրաման ինչ առ այս, եւ մանկունքն ոչ կարեն տանել այժմու վիճակին իւրեանց, խնդրեմք թողուլ մանկանցն ելանել այտի վաղիւ յ8 ժամու առաւօտուն . իսկ զպահանջս ձեր զրել առ ծնողսն, եւ կամ փոխանակագիրս առնել ի վերայ նոցա, եթէ կամիցիք :

« Մնամ

Գերապայծառ Տերութեանդ

Խոնարհ Ծառայ

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՈՒՂՈՐԵԱՆ : »

Այս թղթին ջորս տողով պատասխանեց Գ. Հիւր-

միւգեանը թէ « Երբոր Մուրատեան վարժարանին
« տանը մուրհակներն ալ ինծի յուղարկես, այն
« ատեն թղթիդ պատասխան կուտամ : »

Հ. Սարգիս պատասխան գրեց թէ « Այդ պայա-
« տին մուրհակները Պարոն Յովհաննէս Մուրա-
« տին փաստաբանին քովն են, ինչպէս որ գիտեք,
« եւ իրեն ալ ապսպրեր էք որ քովը պահէ. իրմէ
« կրնաք պահանջել ու առնուլ : »

Ասոր եւ նախընթաց նշանաւոր նամակին այն-
պիսի պատասխան մը տուաւ Գ. Հիւրմիւգեանն
որ առաջուց ալ կը գուշակուէր, այս ինքն իր աբ-
բայական իշխանութիւնը եւ բացարձակ հրամանը
առաջ բերելով ամենայն պատճառաբանութեան եւ
իրաւանց տեղ՝ իր կամքն ու հոգեւոր եւ մարմ-
նաւոր գեները բանեցընել .

« Յաղագս գրոցդ զորս խնդրեք դարձեալ (կըսէ) ,
« յուշ առնեմ Ձեզ՝ զի *կրօնաւորի չեն ինչք սեփա-*
« *կանք. եւ թէ համարիցիք եւս խոստումն իմն յի-*
« *նեն ընկալեալ, յդեցից զայնս՝ եթէ Ձեր աւաղելի*
« *օրինակաւ մոռացեալ ի սպառ. զխոստումնն զոր*
« *արարեալ էք առաջի Աստուծոյ, խնդրեսջիք*
« *զայնս միւսանգամ : »*

Չկարծեն ընթերցողք թէ Գեր . Հիւրմիւգեանին
տուած բացարձակ վճիռը թէ *կրօնաւոր մը սեփա-*
կան ստացուածք պիտի չունենայ՝ իրաւցընէ կըյար-
մարի Հ. Սարգսին խնդրոյն : Վասն զի նախ Հ.
Սարգիս իր անձին պիտոյիցը հարկաւոր բաները
միայն կը խնդրէր : Երկրորդ՝ Մխիթարեանց ուրիշ
մուրացիկ կրօնաւորներէն ունեցած տարբերու-
թիւնը գործնական կերպով միշտ երեւցած է իրենց
վանքին մէջ. այնպէս որ, թողաւնք ուրիշ շատերը

(որ իրենց ժողոված ստակներովը գանազան շուրջառներ շիներ ու իրենց եւ ուրիշներուն գրքերը տպագրել տուեր են՝ առանց կրօնաւորութեան պարտքերուն գանցառու սեպուելու, — դարձեալ ուրիշները՝ որ մինչեւ ցայսօր տներ կը շինեն ի Պօլիս իրենց եւ իրենց ազգականներուն համար, եւ պատուական կրօնաւորներ կը սեպուին. — դարձեալ ուրիշները՝ որ իրենց վաստըկած ստըկովը ընտանիքնին կը կերակրեն առատապէս, եւ շատ լաւ կրօնաւորներ են), նոյն ինքն Գ. Հիւրմիւզեանը 1846ին երբոր Պօլիսէն Վենետիկ եկաւ աբբայ ըլլալու, սոյն Հ. Սարգսին առջեւը տղայական պարծանօք եւ մեծ ուրախութեամբ քօթվեց փոքրիկ քսակ մը՝ մէջը *քանի մը հատ* ոսկի դրած, իբրեւ իր *արդիւնքը* ցուցնելով, իրաւցընէ հնոցին առջեւ կայծ բռնկցընելով : Երբորդ, թերեւս չէր գիտեր, կամ չորս օր առաջ տուած խոստմանը պէս գայն այ մոռցեր էր, թէ Հ. Սարգիս Գ. Հիւրմիւզեանին լուսահոգի ու երանելի նախորդ աբբայէն, այսինքն Գ. Սոմայեանէն, մասնաւոր հրաման առած էր 1855ին — իր երկու հարիւր հազար Ֆրանքի արդիւնքը վանքին տային ետեւ — քանի մը հազար Ֆրանքի փոքրիկ գումար մըն այ քովը պահելու՝ որպէս զի ազգին օգտակար գրքեր շարադրել ու տպագրել տայ անով իր կրօնակիցներուն : Զորբորդ, խնդիրը մասնաւորապէս *Քրիստոսի Տեանն մերոյ վարուց* գրքին վրայ ըլլալով, իրաւունք ունէր Հ. Սարգիսը կասկածելու թէ Գ. Հիւրմիւզեանին ձեռքն որ մնայ անիկայ՝ ոչ երբէք ազգին մէջ պիտի սփռուի : Վասն զի այս այն գիրքն է որ իրեն աբբայ ընտրուած առաջին օրերը առաջարկէր ու խնդրէր էր Հ. Սարգիս՝

գաղղիարենը ցուցընելով՝ որ հայերենը շինե ինքը
կամ շինել տայ ու տպե, իբրեւ ազգին եւ ազգային
դպրոցներուն համար օգտակար եւ հարկաւոր բան,
եւ Մխիթարայ աբբանօր յաշորդի մը արժանաւոր
աշխատութիւն . եւ Գ. Հիւրմիւզեանը պատաս-
խաներ էր իրեն արհամարհանօք . « Էջենտիմ ,
ընելու բան շատ կայ : » Ինք տարի սպասեց Հ.
Սարգիս որ այն շատ ըսուած բաներէն մէկ բանին
տեսնե . — բաց ի Մխիթարեանց Տաղերէն ու Վ. Հ.
Ղեւոնդին Աշխարհագրութենէն (որ դեռ չէ լմըն-
ցած) գրեթէ բան մը չէլաւ սուրբ Ղազարու տպա-
րանէն . իսկ բուն Գ. Հիւրմիւզեանին գրչէն էլած
ուրիշ բան չերեւցաւ՝ բայց էթէ այսպիսի նամակ-
ներ, եւ Վ. Հ. Արսէնի շարադրած ու իրեն բողո-
քովին կերպարանափոխ ըրած Պատասխանատու-
ութիւնը :

Բայց լսելու բան է Գ. Հիւրմիւզեանին քղթոյն
երկրորդ հատուածը՝ որ կը գրէ իր Աթոռակալին .

« Եւ էթէ հասանիցէք Դուք ցայդ վայր եւ ոչ
« ուղեւորեսջիք *անյապաղ* ի Վենետիկ ըստ հրա-
« մանին տուելոյ Ձեզ ի 14 Ապրիլի անցելոյ, կամ
« թէ յետ միոյ, կամ թէ աւելի՝ երկուց աւուրց՝ ոչ
« ցուցջիք ինչ նշան հպատակութեան, ծանուցա-
« նելով զոր խորհիքն եւ կարգաւորէք վասն էլիցդ,
« այնու հոգեւորական իշխանութեամբն զոր ունիմ
« դեռ եւս ի վերայ Ձեր, այժմէն արգելում գՁեզ
« յամենայն քահանայական պաշտամանցդ : »

Առանց ուզելու քննել հոս թէ Գ. Հիւրմիւզեանը
ինչ աստիճանի կը գեղծանէր այսպիսի պարագայի
մէջ իր *հոգեւորական* իշխանութեամբը, մենք ասով
պետք է մխիթարութիւն որ մարմնաւորական կամ

քաղաքական իշխանութիւն ալ ջուներ ձեռքը . ապա թե ոչ, վայրկեան մը պիտի ջանցըներ՝ կրօնաբնուութեան տանջանքներն ու խարոյկները պատրաստելու . Հ. Սարգսին համար, կամ թե գինուորներով քշել հանել տայու Փարիզէն, Գաղղիայէն, գուցէ նաեւ բոլոր աշխարհէն :

Հ. Սարգիս հարկ համարեցաւ այս պատասխանս ալ գրելու իրեն .

« Գերապայծառ Տէր ,

« Ըստ վճռոյ ատենին Գաղղիացւոց յոր կոչեցիք զիս, եւքն իմ ի Մուրատեան վարժարանէն պարտեր լինել « հանդերձ կահուք իմովք : » Արդ մասն ինչ կահուցն իմոց (կարեւորաց) գոլով գրեանն տպագրեալ յիմոց անձնական արդեանց, գորս եւ երկիցս խոստացայք առաջի վկայից յդել առ իս ի վաղիւ անդր, որպէս եւ գգրեանս Պ. Հ. Ամբրոսեայ, եւ մեք վստահացեալ ի խոստումն Ձեր՝ բողաք գնոսին ի հապճեպ ժամուն, խնդրեմ առասիկ միւսանգամ այսու թղթովս զի հաճեսջիք հրաման տալ ինձ յդել եւ առնուլ գնոսին : Եւ վասն իմոյ խոստմանն գոր արարեալ եմ առաջի Աստուծոյ, բողոսլ աղաչեմ զայն ի քննութիւն Ընդհանուր ժողովոյն, յոր արդէն բողոքեցի եւ բողոքեմ :

« Իսկ հպատակել հրամանին Ձերոյ եւ դառնալ այժմէն ի վենետիկ ոչ կարեմ, Գերապայծառ Տէր . քանզի խնդիրս այս Մուրատեան վարժարանին գոլով մանաւանդ ազգային խնդիր քան թե կրօնաւորական, եւ իմով ձեռամբ սկսեալ եւ աւարտեալ, եւ տեղին եւ սկզբնաւորութիւն վերջնոյ դատաստանին յոր ձգեցիք զիս, որպէս եւ վկայքն եւ դատաւորքն աստ ի Փարիզ գոլով, հարկ է ինձ մնալ աստ, զի ի վարել դատին յազգայնոց՝ վկայեցից ճշմարտութեան :

« Մնամ

Փարիզ, 19 Մայիս 1855.

Գերապայծառ Տէրութեանդ

Նուաստ Ծառայ

Հ. ՍԱՐԳԻՍ Վ. ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ : »

Վրան տասուերկուօ օր անցաւ, պատասխան մը չընդունեցաւ. Հ. Սարգիս այս քղթին : Միանգամայն կըտեսներ ու ամեն կողմէ կըլսէր թէ Գ. Հիւրմիւգեանը չդադարիր մեծի եւ պզտիկի առջեւ իրեն ու Հ. Ամբրոսիոսին անունն արելու աշխատելէն, վանքի միաբանից միտքն այ նոյն գրպարտութիւններով պաշարելու ջանայէն : Դարձեալ, ընդհանուր ժողովոյն գումարումը հիմակուան վանականաց եւ Առաջիկայից թուութեամբը՝ արբային ձեռքը մնացած ըլլալով, յոյս չկար որ Հ. Սարգսին իրանունքը շուտով տեղն երթար : Ուրիշ կողմանէ Հ. Սարգիս՝ ինչպէս նաեւ Հ. Ամբրոսիոս՝ կուգէին որ գեթ այստուհետեւ ազատօրէն աշխատին ըստ կարի իրենց ազգին ճշմարիտ օգտին համար, առանց Մխիթարեան միաբանութեան յանձն առած նոր նոր կապերուն տակը մնալու. մանաւանդ որ այս արբային իշխանութեան ատենը նոյն կապերը արեւի այ շատնայու հետ էին : Ուստի մտածեցին եւ որոշեցին որ զատուին էլլեն կամաւորապէս նոյն Միաբանութեան անդամակցութենէն, եւ այս իրենց որոշումները հետագայ նամակով ծանուցին Գ. Հիւրմիւգեանին.

« Փերապայծառ Տէր .

« Քանզի ոչ արժան համարեցայք տալ պատասխանի առ բողոքն իմ գրեալ առ Ձեզ յ13 ամսոյս, եւ ոչ իսկ ծանուցանել ինձ զընդունելութիւն նամակին զոր գրեցի յ19 սորին, տեսանեմ յայտնապէս եւ այսու գնացիւքդ ընդ իս, զի ցորչափ ի ձեռս Ձեր է արբայութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան, չիք ակնկալութիւն լսելի լինելոյ եւ վերջնոյ բողոքոյն իմոյ ի վերայ առաջնոցն բազմաց. ոչ գումարման ընդհանուր ժողովոյ, ոչ յարդարելոյ վերստին իրա-

անց ազգիս յիրս Մուրատեան վարժարանին զոր կապտեցիք, եւ ոչ նորոգելոյ խանգարեալ կարգաց եւ կանոնաց Ռեխտիդ՝ զորս ինքնօրէն առ ոտն հարիք. այլ մանաւանդ եւ վտանգ ե ինձ խուելոյ ի Ձեռք եւ գրպարտելոյ մինչեւ ի սպառ, որպէս վկայեն բանք Ձեր եւ գրուածք առաջինք եւ վերջինք առ ազգայինս եւ առ օտարս ...

« Յաղագս այսր ամենայնի, յետ խնդրելոյ զլոյս շնորհաց Տեառն, եւ առնլոյ զխորհուրդ արանց իմաստնոց եւ հոգեւիրաց, եւ յետ հասուն մտօք կշռելոյ զանցեալսն եւ զներկայս, եւ գուշակելոյ մարդկօրէն զապագայս, յայտ առնեմ ահա սովին քղթովս Ձեզ, եւ ի ձեռն Ձեր ամենայն անձանց Ռեխտիդ, զի խնդրեմ յայսմ օրե հետե ազատացեալ ճանաչել զիս կամաւորապէս ի պարտոց ուխտիս հնազանդութեան առ Ձեզ, եւ անշատեալ մեկնեալ բոլորովին ամենայն մասնակցութենէ Մխիթարեան Միաբանութեանդ որ ի վեներտիկ :

« Մնամ

Գերապայծառ Տերութեանդ

Ի Փարիզ, 31 Մայիս 1855.

Խոնարհ Ծառայ

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՆՈՂՈՐԵԱՆ : »

« Ի նմին պայմանի, ի նոյն հանգամանս, եւ ի նոյն միտս զոյով եւ իմ ըստ ամենայնի, նոյնպէս ելանեմ ես կամաւորապէս ի միաբանութենէ ուխտիդ Մխիթարեանց որ ի վեներտիկ, եւ խնդրեմ ազատ ճանաչել զիս յուխտե հնազանդութեանս առ Ձեզ :

Խոնարհ Ծառայ

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՅԱՅԵԱՆ : »

Վերջարան :

Այս ամենայն ծանր ծանր գործողութիւնները տեսնող ու լսող անկողմնասէր մարդը հարկաւ կը մտածէ թէ այս Միսիթարեանց մեջ ընտանի պատերազմին բուն պատճառներն ինչ են արդեօք . եւ թէ պետք չէր կամ կարելի չէր որ այս գայթակղական կռիւներն ու դիպուածները դուրս չելլէին , այլ իրենց մեջ խղղութիւն մնային :

Որչափ որ իրաւացի է այս խորհրդածութիւնը , նոյնչափ այ դժուար էր մեզի Յայտարարութեանս մեջ դրուածէն աւելի ընդարձակ կերպով ասոր մեկնութիւնը տալ : Յուսանք թէ Մուրատեան վարժարանին երկհատոր ընդարձակ գրաբառ Պատմութիւնն որ ելլէ , ամեն բան տեղն ի տեղը իմացուի . իսկ առ այժմ բանի մը խօսքով միայն այդ երկու հարցմանց լուծումը տալով գոհ ըլլանք :

Մենք իբրեւ բուն եւ առաջին պատճառ այս ամենայն ջարեաց ուրիշ բան չենք գտներ՝ բայց էթէ Նախ՝ անարգ նախանձը , որով այժմու Միսիթարեանց մեծաւորն ու իր գլխաւոր խորհրդականները լեցուած էին ի սկզբանէ հետեւ այս Մուրատեան վարժարանիս դէմ , ինչպէս որ այսուհետեւ հրատարակուելու Նամակներուն մեջ ապացոյցներով հանդերձ պիտի տեսնուի :

Երկրորդ , Հիմակուան Միսիթարեանց գլխաւոր-

ներուն, այս ինքն Հիւրմիւզեանց, ակամայ կամօք իրենց նախորդաց սկզբունքէն խոտորելով՝ սաստիկ լատինասիրութեան եւ ազգատեցութեան ճամբայ մը բռնելը, որպէս զի իրենց կարծեօքը՝ անով Հռովմայ սուրբ Աթոռոյն առջեւ պատիւ գտնեն, եւ իրենց ոտիս համարեայ Փրոփականտացի քահանայից եւ ուրիշ վանականաց (Վեննական եւ Լիբանանեան Հարց) վրայ ճոխանան :

Երրորդ պատճառ, Մեր ջանքը՝ որ ազգին արեւելեան մեծագոյն մասին որդիքն այ մասնակից ըլլան՝ ըստ ամենայն արդարութեան՝ Մուրատեան վարժարանին մեջ տրուած ձրի դաստիարակութեանը . եւ թեպէտ քանի որ հոն են՝ հաւատոյ վարդապետութիւնները արեւմտեան եկեղեցւոյ հետեւող Հայոց որդւոցը հետ սովրին ուղղափառապէս, բայց ամենեւին բռնադատութիւն մը չըլլայ անոնց խղճին՝ եւ ոչ հեռաւոր կերպով, թող թէ ուրացութեամբ կամ հրաժարեցուցմամբ. այլ սովրին քրիստոնեական եղբայրսիրութեամբ վարուիլ իրարու հետ, Եկեղեցականաց ձգելով աստուածաբանական բարակ խնդիրներն ու վիճաբանութիւնները : Իսկ թէ ճիշտապէս դեմ էր այս մեր իրաւացի եւ անհրաժեշտ ճամբան Գ. Հիւրմիւզեանին դիտաւորութեանը՝ յայտնի էր մեզի նաեւ իր առ. Հ. Սարգիս գրած թղթէն ի Հռոմէ հոկտեմբերի 15ին, 1850ին .

« Ոչ ինչ երկբայիմք (կըսէր)զի եւ այժմ նոյնպէս
« հետամուտք իցեն ոտիսք մեր (այս ինքն Հա-
« սունեանք) ի ցուցանել զի գորդիս հերձուածո-
« դացն ընկալեայ, եւ առանց հրաժարեցուցանելոյ
« զնոսա ի հերձուածոցն իւրեանց՝ հաղորդակիցս
« սրբոց խորհրդոց առնեմք զնոսա ընդ այլ ուղ-

« դափառ. մանկտին. որոց է. դարձեալ առ. իւ-
« րեանցսն՝ հանապազորդէոց են ի հերձուածս իւ-
« րեանց : Արդ մեր գհետ էմք հետագօտել աստ քե
« մարք իցե արդարացուցանել աստ առ.աջի սոցա
« (Հոռվմայեցւոց) գայս մեր գործ. ապա քե ոչ՝
« այս իցե մեր առ. այն պատասխանի՝ զի ըստ
« հարկի բանից կտակողին, որ ի դաստիարակու-
« թին հայազգի մանկտւոյն կարգէ անխտիր զվար-
« ժարանն, ի նոցունց իսկ ի հերձուածողաց ստի-
« պեալք՝ յանձն առ.արք ընդունել է. գնոցա որդիս
« պայմանաւ ուսուցանելոյ նոցա գուղղափառ.
« վարդապետութիւնս հոռվմեական էկեղեցւոյ,
« յուսալով զի վարժեալք է. սովորեալք յայն՝ ըն-
« դելասցին ի նոյն է. շահեսցին մանկունքն. բայց
« տեսեալ ապա զի ի դառնայն առ. իւրեանցսն հա-
« նապազորդեն կալ միւսանգամ ի հերձուածս իւ-
« րեանց, արձակեցաք զնոսա, եւ ոչ եւս առնումք
« զոր ի նոցանէ : Բայց զի գոն այդր դեռ. էւս՝ որ-
« պես կարծեմ՝ մի կամ երկուք ոմանք, գնոցանե
« պարտ է Ձեզ խորհել է. առնել այնպես զի մի
« գրեսցի մեզ ի յանցանս : »

Աւելորդ իսկ է ըսելը քե մենք այս անիրաւ. է.
անտեղի խորհրդոյն ամենեւին մտիկ ընել չէինք
կրնար . բայց որպէս զի ջկարծէր Գ. Հիւրմիւգեանը
քե հաւանեցանք իր երկջոտ է. անպատեհ հնարագի-
տութեանը, Հ. Սարգիս հետագայ պատասխանն
այ գրեր էր իրեն . « Միաբանութիւնս մեր պարտի
« մահու ջափ գգուշանալ ի խորհրդոյ անտի խոս-
« տանալոյ Ծառալոցին ոչ էւս ընդունել աշակերտն
« ի Հայոց . զի վտանգ է այն գրգռելոյ գբովանդակ
« ազգն, է. իրաւամբք, ընդդեմ մեզ է. Եկեղեցւոյն

« միանգամայն . բողից ասել զխղճե մտացս ' որ
« ընդ անբերի կատարումն կամաց հանգուցեալ
« բարերարաց : Ճշմարիտ է զի եւ այժմ սակաւ են
« Հայք որք յօժարին աշակերտել մեզ գմանկունս
« իւրեանց . բայց մեք գոնէ յիրաւունս մեր կամք ,
« եւ կարեմք ասել ցնոսա , եւ ասեմք իսկ համարձակ ,
« թէ դպրոցք մեր բաց են առաջի ամենայն Հայագ-
« զի մանկանց անխտիր : Այլ էթէ յայտարարու-
« թիւն ինչ առնիցեմք գրով կամ բանիւ կամ *գործով*
« թէ ոչ եւս ընդունիմք մեք զՀայս , կորուսանեմք
« զիրաւունս մեր , եւ վնաս մեծ առնեմք ազգիս եւ
« եկեղեցւոյ : Գիտասջիք , Գերասպայժառ. Տեր , զի
« ըստ կարծեաց մերոց ' նոյնչափ վնասակար է այս
« առաջարկութիւն ' որչափ եւ փոխադրութիւն
« վարժարանիս ի Հռովմ : Ապա քաջութեան եւ
« խոհեմութեան մեծի պետք են ' վասն գերժանելոյ եւ
« յերկրորդ որոգայթե աստի . մանաւանդ թէ խնա-
« մոց Տեառն եւ պաշտպանութեան Տիրամօրն կա-
« րօտիմք , առանց որոց անհնար էր յոտին կալ
« Միաբանութեանս » , եւ այլն :

Զորրորդ պատճառ. Գ. Հիւրմիւգեանին մասնաւոր
քննամութեանն ու վրեժխնդրութեանը ընդդէմ Հ.
Սարգսին ' էր անոր քսան տարուրնէ ի վեր , եւ մա-
նաւանդ իր աբբայութեան ժամանակէն ի վեր ,
գրով եւ բանիւ բողոքելը ընդդէմ *անիրաւ մատա-*
կարարութեան Մուրատեան հրիտակին : Այս անի-
րաւութիւնները մեկիկ մեկիկ յիշելը շատ երկայն կըլ-
լայ , մենք գլխաւորները հոս համառօտենք .

Ա. Մխիթարեան Միաբանութեան գլխաւորնե-
րուն մեջ ի սկզբանէ հետե գտնուէր էին այնպիսի
անձինք , որ այս ազգային բարիքը վանքին սեպհա-

կանելու ջանք մը ցուցընելով՝ Հ. Սարգսին ազգասիրութեանն ու արդարասիրութեանը միշտ կասկածելի եղած էին իրաւամբ : Ասոր ապացոյց էր, նախ՝ 1817ին վանական ժողովով իրեն տրուած Հրահանգը կամ Հրամանագիրը, որով կը պատուիրէին որ այն ստակը ձեռք ձգած ժամանակը ջրլայքէ Միաբանութեան կողմանէ ճամ եւ իցէ հաշիւ տրուելուն խօսք տայ : Այս անիրաւ հրամանին ջհնագանդեցաւ Հ. Սարգիս էրբ Հնդկաստան էր, այլ խօսք տուաւ ժառանգաց որ տարին մէկ ջէ՛ էրկու անգամ ալ իրենց հաշիւ տրուի վանքին կողմանէ : Երկրորդ, 1824ին, էրբ նորէն Հնդկաստան էրթալու վրայ էր, այն միջոցին գտնուող Տեղապահ վարդապետը (վասն զի աբբան դեռ նոր վախճանած էր) ապապրէց իրեն որ ջանայ հարիւր հազար Ֆիորին մը (250 հազար Ֆրանգ) *վանքին համար* ձեռք ձգելու, եւ մնացածը թողու Մուրատեան ժառանգաց, ինչ որ կուգեն ընեն : Բայց Հ. Սարգիս իր ազգին որբ էւ աղքատ տղայոցը համար դրէր էր իր կեանքը՝ այն բազմավտանգ ճամբորդութեան ձեռք զարկած ժամանակը, եւ ոչ թէ վանքը հարըստացընելու համար :

Բ. Մինչդեռ Հ. Սարգիս 1829ին դատաստանով ձեռք ձգէր էր Մուրատեան հրիտակին մէկ մասը եւ անցուցէր էր Վենետիկ, մէկալ մասն ալ դեռ նոր ընդունած՝ քովը պահէր էր, ու դրամագլխոյն տասուիրէք տարուան ջահնն ուգելու ետեւէ էր ժառանգներէն, յանկարծակի թուղթ մը ընդունեցաւ մեծաւորէն՝ բոլոր վանականաց ստորագրութեամբը, յորում կրկին էւ կրկին կը պատուիրէին իրեն որ ջրլայ թէ՛ դատաստանով պահանջէ դրամագլուխը.

« Եթէ իրաւախոհութեամբ ջլքմըննայ բանը՝ կը-
« սէին, մենք ձեռքերնիս եղած մասը ետ կըդար-
« ձընենք, դուն ալ մնացածը առեր ես նէ ետ տուր,
« ջէս առած նէ մի պահանջեր. ապա թէ ոչ, այս
« գրով ահա ամեն տեսակ դատաստանական պա-
« հանջմունքներդ ու գործողութիւններդ կըփճա-
« ցընենք ու անվաւեր կընենք, եւ մենք գոհ կըլլանք
« այն *պատուոյն իրաւունքովն* որ Սամուէլ Մու-
« բաւր տուեր է մեզի : » Հ. Սարգիս այն սոսկայի
անիրաւութեան դէմ ալ որ կուգէին ընել Մխիթա-
րեանք ազգին որքոց եւ աղքատացը՝ արիական
քաջութեամբ եւ խոհական լռութեամբ անյսող եղաւ,
ու բանը առաջ տարաւ : — Այս այսպէս ըլլալով՝
կըհարցընենք ընթերցողաց. Եթէ այսօրուան օրս
Մուրատեան վարժարան մը կայ աշխարհիս երեսը,
Սամուէլ Մուրատէն ետքը ո՞վ է անոր պատճառ.
Մխիթարեան Միաբանութիւնը թէ անոր հրամանէն
դուրս, մանաւանդ թէ հրամանին դէմ, ազգին բա-
րիքը միայն մտածող Գործակալը՝ Հ. Սարգիս վար-
դապետ Թեոդորեան :

Գ. Մխիթարեանք վարժարանի ստրկին կեսը առ-
նելէն ետեւ, երկու տարի անպտուղ պահեցին քո-
վերնին՝ հակառակ բարերարին դիտաւորութեանը,
եւ հակառակ Մատրասի ատեաններուն որոշմանը,
եւ Հ. Սարգսին թէ անոնց եւ թէ ժառանգներուն
տուած խոստմանը Միաբանութեան կողմանէ :

Գ. Երբոր 1855ին Հ. Սարգիս մեկ հաւատարիմ եւ
գործունէայ անձ մը խնդրեց Միաբանութենէն որ
երթայ Լոնտրա, եւ մնացած ստակը Հնդկաստանէն
ընդունելով՝ առանց մեծ կորուստի վանք անցընէ,
Միաբանութիւնը այնպիսի անձ մը յուղարկեց հոն

որ ոչ միայն իր պարտքը ջկատարեց, այլ եւ քառասուն հազար Ֆրանքի ջափ իրական վնաս ըրաւ վարժարանին . թող իր պատճառաւը խափանեալ ազգային բարիքը զոր պիտի ըներ Պ. Աղէքսանդր Ռաֆայել :

Ե. Հնդկաստանէն Եւրոպա որ դարձաւ նոյն տարին, տեսաւ Հ. Սարգիս որ Մուրատեան վարժարանը երէք տարիէ ի վեր բացուեր է Փատուա քաղաքին մէջ, բայց վիճակը ամենախեղձ : Վերատեսուչը շուայլ, Տնտեսը անկարող, Ռեսուրսապետը անլեզուագետ, աշակերտներն աջառանօք ընտրուած ու խեղձ կերպով կրթուած :

Զ. Երկու տարիէն, այս ինքն 1857ին, երբոր ինքը Հ. Սարգիսն ընտրուեցաւ վերատեսուչ վարժարանին, անդադար բողոքներ ըրաւ՝ աշակերտաց անիրաւ ընտրութեանը դէմ. վասն զի փոխանակ ամեն երկիրներէ Հայոց որք եւ աղքատ տղաքն առնուելու ճրի դաստիարակութեան համար, սկիզբէն ի վեր եկողները Պօլսէցի ու բաւական հարուստ մարդկանց որդիքն էին, շատն ալ Մխիթարեանց ազգական, ուստի եւ ամենքն ալ արեւմտեան կամ հռոմմեական ըսուած Հայերէն, եւ ոչ մէկն ալ արեւելեան կամ լուսաւորչական ըսուածներէն, հակառակ բարերարին դիտաւորութեանը՝ որ ոչ երբէք ուզեր էր իր դպրոցը եկեղեցական դպրատուն ընել, եւ կամ միայն արեւմտեան Հայոց սեպհականել՝ որ Հայոց ազգին խիստ փոքրիկ մասն էն :

Է. Այսպիսի գեղձմանց եւ անիրաւութեանց առջեւն առնելու մտքով՝ Հ. Սարգիսն առաջարկեց Գ. Սումայեան Աբբային 1842ին որ մասնաւոր ժողով մը սահմանուի Միաբանութեան տասը անձինքնէ-

րեն՝ ժողով խնամակալաց անունով, որ գործունեայ կերպով մը հոգ ունենայ Մուրատեան և Ռաֆայէլեան վարժարանաց արդարացի և բարեկարգ ընթացքին վրայ : Այն ժողովոյն Գահերեց դրուեր էր Հ. Սարգիս վարդապետը, և երկու երեք տարիի ջափ քանի մը մեծամեծ օգուտներ տեսնուեցան անոր խնամակալութենէն : Բայց Գ. Հիւրմիւզեանը աբբայ ընտրուելուն պէս՝ ժողովոյն գահերեց ինք զինքը անուանեց, տասը անդամոցն ալ վեցը իր Առաջիկաներէն դրաւ :

Ը. Մուրատեան վարժարանին Փարիզ փոխադրուելէն ետքն ալ շատ անգամ բողոքեց Հ. Սարգիս վարժարանին կալուածներուն վրայ դրուած գործակալ վարդապետին այն պաշտօնին անընդունակ և վնասակար ըլլալուն դէմ : Գ. Հիւրմիւզեանը մինչեւ անցեալ տարի անփոփոխ պահեց այն գործակալը, որ վերջապէս էլաւ Հնդկաստան գնաց՝ նոր բաղդ մը փնտռելու Միաբանութեանը կամ իրեն, և կալուածներուն մատակարարութիւնը յետին անկարգութեան մեջ բողոքեց : — Նոյնպիսի գանգատներ ըրած էր միշտ Հ. Սարգիս նաեւ Փարիզու վարժարանին առաջին Տնտես վարդապետին շուայութեանցը դէմ 1846էն մինչեւ 1849ին մարտ ամիսը, թեպէտ և միշտ անօգուտ տեղը :

Թ. Գ. Հիւրմիւզեանը ամէն ջանք ըրաւ 1849ին, 1850ին ու 1853ին որ Մուրատեան վարժարանը Հոռմ փոխադրէ, որպէս զի անով Փրոփականտային հանոյանայ. և Հ. Սարգիս միշտ բողոքեց այն դիտաւորութեան դէմ, որ վարժարանին ալ՝ ազգին ալ վնասակար կրճանջնար : — Նոյնպէս վնասակար ցուցուց նաեւ այն Յայտարարութիւնն

որ Գ. Հիւրմիւզեանը ապօրինաւոր կերպով ստորագրել տուաւ իր Միաբանից մէկ մասին ու Հոռոմ յուղարկեց, ինչպէս որ տեսանք :

Ժ. Տեսնելով որ Մուրատեան ազգային վարժարանը առանց զօրաւոր պաշտպանութեան մնալով՝ վտանգի մէջ է օր մը չէ նէ օր մը փնանալու, յորդորեց Հ. Սարգիս գեթաւորն որ Գաղղիոյ տերութեան 1848ին հանած վճռոյն հպատակի, եւ տարուէ տարի մատակարարութեան հաշիւը տայ Ռումանց Ոստիկանին. բայց Գ. Հիւրմիւզեանը մերժեց այն խորհուրդը՝ ըսելով թէ Հոռովմայ սուրբ Աթոռոյն ծանր կրնայ գայ :

ԺԱ. . Բողոքեց Հ. Սարգիս նաեւ Հ. Գաբրիէլին անցեալ տարի Մուրատեան վարժարանէն այն կերպով եւ այնպիսի թերեւ պատճառի համար հանուելուն դեմ, ինչպէս որ տեսանք :

Այսպիսի բողոքները մեծաւորին գրելու ատեն նրջափ ալ ջանար Հ. Սարգիս պարտուպատշաճ մեծարանօք խօսելու, քանի որ իր ըսածներէն պրտուղ մը չէր տեսներ՝ ոճը աւելի կըսաստկացըներ, եւ այնպիսի համարձակութեամբ մը կըզգրէր տեղն ի տեղը ամեն բան ամենայն պարագաներով ու ապացոյցներով որ մեծաւորը կարծես թէ կըյուսահատէր պատասխան տալէն : Երբեմն ալ սիրտը առնելու մտքով կընայէր որ զինքը միսիթարէ, ինչպէս որ 1850ին մայիսի 3ին գրած թղթին մէջ ալ կըսէր . « Վերապատուութիւնդ էլից արդարեւ ըզ-
« պարտս իւր առ իս՝ ազդարարութեամբքն . բայց
« որպէս ծնողք մինչեւ ի սպառ խնամարկէն առ
« որդիս , ոչ շատ ասացեալ էրբէք , նոյն օրինակ

« անշուշտ եւ Վերապատուութեանդ խնամք իցեն
« առ վարժարանդ . նմին իրի չե պարտ լքանել Ձեզ
« մինչեւ ի սպառ . ո՛ր գիտե զինչ այլ դեպք եւ պա-
« տեն պատրաստիցեն երկինք ' որում միայնոյ է
« ի ջարեաց անակնկալ հանել բարիս : Առաւելա-
« գոյն ինչ քան զայս ջկարեմ տայ պատասխանի
« ցաւագին թղթոյ Վերապատուութեանդ գրեցելոյ
« ի 24 ապրիլի : » — Եւ սակայն գործով ուզեց
ցուցրնել Գ. Հիւրմիւզեանը թէ ինքն այնպիսի բարի
ճանչցած ազդարարութիւններէն վերջապէս ջարիք
հանելը աւելի օգտակար սեպեց իր Միաբանութեանը
Եւ վարժարանին :

Հինգերորդ պատճառ Գ. Հիւրմիւզեանին մեզի
հետ այսպէս վարուելուն ' մեր *ազգասիրութիւնն* էր
ընդհանրապէս , որուն ինքը թեպէտ եւ « Վենետ-
կոյ Մխիթարեան » ըսուած գրքին հեղինակացը
պէս *հերձուածողութիւն* կամ *հերեալկոսութիւն* ըսե-
լու չէր համարձակեր , բայց ամենայն սիրով *ան-
խտրութիւն* անունը կուտար . իբր թէ մենք ամենե-
ւին տարբերութիւն մը չենք դներ հերձուածի եւ
ուղղափառութեան մեջ , այլ մեր ազգին մեծ մասը
հերձուածողի տեղ ալ դնելով ' ինչպէս որ ինքը զը-
րած էր , անոնց հետ *անխտրաբար* կը վարուինք իբրեւ
ընդ ուղղափառ քրիստոնէայ եղբարս , որով եւ
կասկածելի ենք (իր խօսքին նայելով) Հոովմայ
սուրբ Աթոռոյն առջեւը : Այսպէս հասկըցուցեր
էր նաեւ իր միաբաններէն մեկքանիին , ազգին մե-
ջէն գլխաւոր իշխաններէն ոմանց , եւս եւ Հոովմայ
եւ Փարիզու մեջ եկեղեցական եւ քաղաքական
մեծամեծաց :

Ասոնք են ահա , ըստ մեր կարծեաց , այս ամե-

նայն ցաւայի գործողութեանց բուն պատճառները՝
էթէ չենք սխալիր :

Իսկ իրենց՝ այսինքն Հիւրմիւգեանց որ հարցընես,
արմատական պատճառ այս ամենայն ջարեաց է
Նախ, Հ. Գաբրիէլին նամակը՝ որ *Արարատեան*
Արշալուսոյն մեջ հրատարակեց Կարծեմ բա-
ւական հասկըցուեցաւ թէ այն նամակը, որ Միսի-
թարեան միաբանութեան վերքերը պատող սպեղանի
մը կրնար ըլլալ, որոնց ձեռքովը լուցկի դարձաւ
խոռովութեան էւ աղմկի :

Երկրորդ, էթէ հարցընէ մեկը թէ Հապա Հ. Սարգ-
սէն ինչ կուգէիք որ այնպիսի անարգանօք էւ անգը-
թութեամբ հանեցիք Վարժարանէն, — Գ. Հիւր-
միւգեանը ասոր պատասխանը տալէն առաջ կը
նայի թէ դիմացինը ինչ կարծիքի տէր մարդ է : Եթէ
Հ. Սարգսին վրայ շատ սէր ու մեծ համարում ու-
նեցողներէն է, մէյմը կըսէ թէ « Ինքը անանկ ուզեց » .
մէյմը թէ « Հոռմ անանկ ուզեց » . մէյմը թէ « Գաղ-
ղիոյ ատեաններն այնպէս որոշեցին, ես ինչ ընէի » .
մէյմը թէ « Ինքը յանցանք չունէր, բայց ուրիշները
գինքը գլխէ հանեցին » . մէյմը թէ « Հ. Ամբրոսիոսին
էլլէլուն դեմ կեցաւ, անոր համար պէտք եղաւ սր
գինքն ալ հանեմ » էւ այլն : Իսկ թէ որ Հ. Սարգսին
արդիւնքը չգիտցող էւ գինքը ջճանջցողներէն է այն
հարցմունքն ընողը, կը պատասխանէ Գ. Հիւրմիւ-
գեանը թէ « Ձեա գիտեր թէ ինչէր քաշեր էմ ես ան
մարդուն ձեռքէն, ինչ թղթեր առեր էմ ու համբերեր
էմ . համբերութիւնս հատաւ, հանեցի վարճանեցի,
ձեռքէն ազատեցայ . . . Անիկայ է գՀ. Գաբրիէլն ու
գՀ. Ամբրոսիոսն ալ գլխէ հանողը . . . ապա թէ ոչ,
այն երկուքին խօսք հասկըցընելը բան մը չէր

Էֆէնտիմ, վարժարանին վրայ տիրապետեր էր, հաշիւ տալ ջեր ուզեր, ստակը ջեմ գիտեր ինչ կընէր» եւ այլն, — ինչպէս որ հաւատարիմ մարդկանց վկայութիւնն ունինք որ այս խօսքերս շէր են Գ. Հիւմիւզեանին բերնէն :

Երրորդ, էթէ հարցուի թէ « Հապա Հ. Ամբրոսիոսին էլէլուն պատճառ : »

— Տղոց ծնողքը գանգատ ըրեր են *ամէնքը մէկ բերան*, ուզեր են որ անիկայ ձգուի պաշտօնէն, ինչպէս որ Գերապատի Կակոնեան պատրիարքն ալ գրեր է :

— Պատրիարքին բուռքը կրնանք տեսնել :

— Չէ, ջեմ կրնար ցուցընել :

— Հապա ծնողաց թղթերը :

— Եւ ոչ անոնք :

— Ապա ուրեմն մենք ալ պարտական ջենք հաւատալու, Գերապայժառ Տեր . վասն զի ահա դեռ քանի մը օր առաջ Տիւզեան պայագատաց մայրը, Ալլահմէրտեան Աբրահամ ամիրան, Քեօէջկեան Յարութիւն ամիրան, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատերը, շնորհակալութեան եւ յանձնարարութեան նամակներ գրած են նոյն Հ. Ամբրոսիոսին ուղղակի եւ անուղղակի : »

Չորրորդ էւ մեծ պատճառ էր Հիւմիւզեանց կողմանէ՝ Հ. Սարգսին եւ Հ. Ամբրոսիոսին գտղաքը գրգռելը, եւ կամ անոնց գրգռութիւնը ջհանդարտեցընելը, ինչպէս որ պարտական էին : — Հ. Սարգիս եւ Հ. Ամբրոսիոս երկայն խօսքերու եւ սպացոյցներու կարօտ ջեղան՝ հասկըցընելու համար թէ իրենք ոչ էրբէք գտղաքը գրգռեր են : Իսկ գրգռութիւննին հանդարտեցընելու համար ձեռ-

բերնեն եկածին ջափ աշխատեցան երկու ամիս՝
քանի որ վարժարանին մեջն էին . բայց վարժա-
րանեն ելլելէն ետեւ ոչ կրնային եւ ոչ պարտական
էին նոյն բանին աշխատելու :

Հինգերորդ եւ ընդհանուր, ու քերեւս (ըստ Հիւր-
միւգեանց) մեկ հատիկ պատճառ այսքան վնասուց
եւ գայրակողութեանց էր եւ է Մուրատեան վարժա-
րանին Փարիզ գալը, ինչպէս որ խիստ շատ անգամ
ըսած ու գրած են Հիւրմիւգեանք . որով մեջի ան-
ձինքը իբր թէ ջափագանց ազգասեր կըլլան, կամ թէ
Քաղղիական ազատասիրութեան հոգեով կըլեցուին,
կոյր հնազանդութիւնը մեկդի կըղնեն, կրօնաւորա-
կան կրթութիւններէն հեռու կըմնան . ուստի եւ
մտքերնին կըմոյորի, եւ ամենայն անկարգութեանց
դուռ կըբացուի: Եւ իրենց այս խօսքին ուրիշ ապա-
ցոյց չունին ներսէն՝ բայց երէ մեր իրենց դիմ
ըրած բողոքները, եւ դրսէն՝ իրենց եւ Մուրատեան
վարժարանին թշնամի անձանց վկայութիւնները,
որոնց բովանդակութիւնն էին *Մխիթարեանն վե-
նետոյ* ըսուած խտայերէն Պարսաւագրոյն խօսքերը:

Այն եւ այնպիսի վկայութիւններն ընդունելի ըլ-
լայեն ետեւ, միթէ զարմանք է որ գտնուին հա-
ւատացողներ արքեպիսկոպոս մեծաւորի մը եւ իր
խորհրդականներուն խօսքին, երբոր պատկառելի
եւ բազմարդիւն ծերունւոյ մը համար *անկարող* ըսէ,
երբոր ուսումնական եւ ազգասեր անձի մը համար
մոլորամիտ եւ *հերետիկոս* ըսէ, երբոր եռանդուն եւ
գործունեայ երիտասարդի մը համար *անխոնկ*
եւ *անզգոյշ* ըսէ: Ո՞վ ջհաւատար այս բաներուս,
բայց երէ այն արդարասեր եւ խոհական մարդիկ որ
կամ տեսութեամբ ճանչցեր են Հ. Սարգիս, Հ. Գաբ-

րիւ է. Հ. Ամբրոսիոս վարդապետները, է. կամ « Իպտոդոյ անտի ծառն ճանաչի » ըսելով՝ անաշառ մտօք քններ հասկըցեր են այն անձանց գործքերն ու արդիւնքը, սկզբունքը է. դիտաւորութիւնը :

Եւ անա այնպիսեաց համար միայն գրուեցաւ այս Յայտարարութիւնս ի վկայութիւն ճշմարտութեան է. ի դարման սոսկալի ջարեաց գայթակղութեան, որոց մենք կրնայինք պատճառ կարծուիլ, ինչպէս որ արդէն ամեն տեղ ջանացեր են Հիւրմիւզեանք հռչակել : Կըվկայենք արդարեւ որ Հիւրմիւզեանք այլ ամենայն ջանք ըրին այս գայթակղութիւնները խափանելու, մանաւանդ վերջին օրերս : Բայց ինչ կերպով . . . Մտածեցին արդեօք ըրած անիրաւութիւններնուն հատուցում մը ընել . աշխատեցան իրենց գրպարտած է. ջարջարած անձիւքներուն սիրտը առնուլ . գոնէ դադրեցան գանոնք բամբասելէն ու գրպարտելէն . . . Ոչ էրբէք : Այլ ամեն հնարք բանեցուցին որ այս Յայտարարութեան հրատարակումը խափանուի, հասկընալով է. ըսելով ծանօթից է. օտարաց՝ թէ ոչ էթէ *յայտարարութիւն*, այլ *խայտառակութիւն* պիտի ըլլայ Միսիթարեանց այն գրուածքը : Սակայն մենք համոզեալ ենք, է. ընթերցողք այլ անշուշտ հասկըցան մինչէ. հիմա ըսուածներէն, թէ այդ խայտառակութիւնը ոչ էթէ բոլոր Միսիթարեանց կերթայ, այլ անոնց մեծաւորին միայն է. իր սակաւաթիւ խորհրդականացը : Երանի թէ կարելի էղած ըլլար մեզի նաեւ ասոնց պակասութիւնը մինչէ. ի սպառ ծածկել, ինչպէս որ շատ աշխատեցանք գրով է. բանիւ, առանց ինքզինքնիս բարոյապէս սպաննե-

յուրի վնաս է. ի գայթակղութիւն ազգին . բայց անա-
տեսնութեամբ որ ճար ջկար այս բաներուս՝ միաբանու-
թեան մեջ ծածկուած ու խղղուած մնալուն : Հարկ
է եղեր ուրեմն գալ նաեւ այս գայթակղութեան մեր
ազգին մեջ . բայց յուսանք թէ ըստ բաւականին հաս-
կըցուեցաւ թէ ո՛վ է՝ որո՛նք են այս գայթակղութեան
պատճառ, ուստի է. որո՛նք վրայ կիյնայ Փրկչին
մերոյ տուած վայր : Հաւանեալ ենք ամենայն կեր-
պով այն գեղեցիկ է. ամենաճշմարիտ խօսքին որ
եկեղեցւոյ սուրբ վարդապետներէն մեկը ըսած է,
թէ « Պարտ իսկ է մեզ գգոյշ լինել ի գայթակղութենէ
« մերձաւորաց՝ որչափ է. իցէ հնար, առանց
« մեղաց . իսկ եթէ ճշմարտութեանն յայտնութեամբ
« գայթակղութիւն գործիցի, օգտակարագոյն էս է
« թոյլ տալ ծնանել գայթակղութեանն՝ քան թէ ի մեզ-
« մարտութենէ յետս կալ (1) »

Իսկ եթէ այլք դարձեալ հակառակը պնդեն, է.
ըսեն թէ յ՛նչ, միաբանութեան մը առաջնորդին ու
իր խորհրդականաց ըրածները պետք չէր այս կեր-
պով դուրս հանել, այլ մինչեւ վերջը ծածկելու էր,
յուելու էր, — մենք այս խորհուրդը տուողներուն
վնասակար տրամաբանութեանը վրայ չենք գար-
մանար . վասն զի անսուտ ճշմարտութիւն գի-
տենք Փրկչին մերոյ ըսած խօսքը, զոր այս գրուած-
քիս ճակատն ալ դրինք . « Ամենայն որ զջար գոր-
« ծէ՛ ատեալ գլոյս, է. ոչ գալ առ յոյսն, զի մի
« յանդիմանեացին գործք նորա . իսկ որ առնէ ըզ-
« ճշմարտութիւն՝ գալ առ յոյսն, զի յայտնի լիցին
« գործք նորա թէ Աստուծով գործեցան : »

1 Մեծն Գրիգոր, Ճառ. Ե, յԵգեկիել :

Գուցե ըսեն ոմանք, նաեւ այս Յայտարարութիւնս կարդային ետեւ, թէ արդեօք ջնկրնար կարծուիլ որ Գ. Հիւրմիւզեանին բուն միտքը բարի եւ դիտաւորութիւնը գովելի, այս ինքն *բարեկարգութիւն* ընել է եղեր Մուրատեան վարժարանին մեջ, թեպէտ եւ ծուռ ճամբայ բռներ է, ուստի եւ վախճանին չէ հասած : — Այս բարեսէր մեկնութիւնը տալ կուգեինք նաեւ մենք՝ էթէ կարող ըլլայինք ինքզինքնիս խաբել, կամ գուրիշները խաբելու միտք ունենալ, եւ էթէ չգիտնայինք բոլոր այս գործողութեանց նախընթաց եւ հետեւորդ ամենայն պարագաները, որոնց մեկ մասը միայն հագիւ թէ կրցանք Յայտարարութեանս մեջ համառօտել : Ուստի հարկ է որ ընթերցողք ալ այսչափովս գոհ ըլլան առ այժմ . միայն թէ ջմոռնան մտքէ անցընելու թէ որոնք եղան կարծեցեալ *բարեկարգութեան* դիտաւորութենէն առաջ եկած բարոյական եւ նիւթական վնասները : Մենք գլխաւորները միայն յիշենք հոս :

Ա. Անհնարին նախատինք անուան էւ պատուոյ ազգիս Հայոց առաջի օտար ազգաց, մանաւանդ Փարիզու պէս քաղաքի մեջ, եւ այն այս տարի՝ որ համաշխարհական Արուեստահանդիսին համար այնչափ ժողովուրդ թափեր է հոս աշխարհիս ամեն կողմերէն :

Բ. Յետին աստիճանի անարգութիւն էւ արհամարհանք անուան Մխիթարեան Միաբանութեան, որ տասը տարիէ ի վեր այնչափ պատիւ ստացեր էր հոս այս Մուրատեան վարժարանին խաղաղաւեա, բարեկարգ, յառաջադեմ, եւ օր ըստ օրէ աւելի ծաղկեալ էւ բարգաւաճ ընթացքովը :

Գ. Ցանալի եւ անբժշկելի գայթակղութիւն ազգասիրաց, եւ ընդհանրապէս ամենայն ազգայնոց . եւ մասնաւոր կերպով անմխիթար վիշտ, անհնարին տազնապ եւ իրաւացի գայրոյթ եւ սրտմտութիւն ծնողաց եւ ազգականաց այժմու աշակերտաց վարժարանին :

Դ. Խանգարումն բարուց եւ եղծումն դաստիարակութեան եւ բազմաժամանակեայ կրթութեան նոյն աշակերտաց . բարձումն հլութեան եւ կանոնապահութեան, հովութիւն հոգեսիրութեան, ճանճրութիւն յաշխատութենէ, տաղտկութիւն յուսմանց, ցրումն մտաց, փափաք տարածամ տեսութեան հայրենեաց, դառնութիւն սրտի, անսանձութիւն լեզուի, յուսահատութիւն յուղղութենէ, եւ այլն եւ այլն :

Ե. Զուր եւ ընդունայն ծախք — յաններելի վնաս իրաւանց որքոց եւ աղքատաց ազգիս — անդադար ճանապարհորդութեանց Մխիթարեան Եպիսկոպոսաց եւ հինգ վեց վարդապետաց Երկու տարիէ ի վեր՝ Վենետիկէն Փարիզ, Փարիզէն Վենետիկ, Հռոմէն Փարիզ՝ Փարիզէն Վենետիկ, Վենետիկէն դարձեայ Հռոմ եւ այլուր :

Զ. Զուր եւ ընդունայն ծախք շո.այլեայք ի վարձս եւ ի պարգէսս փաստաբանից, օրէնագիտաց, հրաւիրակաց, լրտեսաց, բարեկարգութեան զինուորաց : Թող անոնց տրուած մեծածախս եւ բազմախորտիկ հարկիքները մինչեւ այս վերջի օրերս :

Է. Զուր եւ ընդունայն ծախք ի պատճառս յանկարծական եւ ատենէ դուրս փոփոխութեան արտաքին վարժապետաց՝ եւ անոնց Գ. Հիւրմիւզեանին դէմ բացած դատաստաններուն, փոփոխու-

թեան ծառայից, պաշտօնէից, եւ ընդհանրապէս այլայլութեան բովանդակ տնտեսութեան եւ մատակարարութեան վարժարանին :

Ը. Ի վեր քան զամենայն՝ գուր եւ ընդունայն հոգք եւ տառապանք, ջանք եւ վաստակք, եւ իբր երկու հարիւր յսուն հազար Ֆրանքի ծախք որ եղեր էին ջորս տարուցնէ ի վեր՝ մասնաւորապէս այժմու աշակերտաց համար, եւ այս փոփոխութիւններով ըստ մեծի մասին փճացան :

Եւ այն ծախքերն ընողները ո՞վ . — անոնք որ Մուրատեան վարժարանը ստրկի կողմանէ *Մեծ նեղութեան մէջ է* — « Մատակարարութիւն վարժարանիդ յանձնութեան մեծի կայ » — կանչելով անդադար՝ կարգիլէին մեզի աղքատ տղայոց թիւը շատցընել, մանաւանդ թէ կըստիպէին որ եղածներն ալ պակսեցընէնք . անոնք որ Վերատեսչին ըրած 5,000 Ֆրանքի փոխանակագիրը անհնարին նախատանօք ետ դարձուցեր էին դեռ, ջորս ամիս առաջ՝ ստակ չկայ ըսելով :

Այս ամենայն եւ ուրիշ շատ ասոնց նման բարոյական եւ նիւթական՝ մեկը քան զմեկայլը սոսկայի վնասներն են ահա մեկ հատիկ պտուղ եւ անհրաժեշտ հետեւանք այն կարծեցեալ *բարեկարգութեան* որ եկեր է Գ. Հիւրմիւգեանն ի գործ դնելու Մուրատեան վարժարանին մեջ : Տեսանք ապաքէն թէ՞ ինչ խղճմտանքով եւ որ աստիճանի իմաստութեամբ ի գործ դրաւ զայն մինչեւ ցայժմ. . . երանի թէ ջտեսներ ու ջլսենք թէ այսուհետեւ ալ ինչէր պիտի ընէ, որպէս զի այն յաղթութիւնն որ արդէն կանգնած կը համարի Մուրատեան վարժարանին աւե-

րակացը վրայ՝ կատարեալ ըլլայ իր սակաւաթիւ համախոհից ու կուսակցաց առջեւը :

Իսկ մենք կը փափաքինք որ Մուրատեան ազգային վարժարանին անկորուստ մնայուն, իրաւացի մատակարարութեանը եւ բարեկարգ յառաջադիմութեանը համար նրջափ ջանք որ մեր կողմանէ ըրինք եւ նրջափ տառապանք որ կրեցինք՝ ճանչնայ մեր Ազգը, եւ այսուհետեւ եթէ կուգէ՝ ինքը աշխատի իր որքոց եւ աղքատաց իրաւունքը պահանջելու օրինաւոր կերպով եւ հզօր հովանաւորութեամբ այն տերութեանց, որ առ հասարակ ամենայն Հայոց իրենց պաշտպանութիւնը միշտ խոստացած են :

Կը փափաքինք դարձեալ որ Մխիթարեան միաբանութեան գլխաւորները գոնէ անագան հասկընան իրենց բռնած նոր ճամբուն անել ու վտանգաւոր ճամբայ ըլլայն, ու ետ կենան այսուհետեւ այսպիսի վնասակար եւ ազգակործան գործողութիւններէ :

Վերջապէս կը փափաքինք, մանաւանդ թէ կը յուսանք որ այս Յայտարարութիւնս կարդացող արդարասէր եւ բարեսէր ազգայինք տեսնան եւ հասկընան ըստ բաւականին թէ այսքան ջարեաց, խռովութեանց, գայթակղութեանց եւ վնասուց պատճառ եղողը ո՛չ էրէ Մխիթարեան միաբանութեան բուն հողին եւ հիմնական սկզբունքներն եղած են, եւ ոչ իսկ բոլոր Մխիթարեան միաբանք հաւանեալ՝ կամակից եւ գործակից են եղածներուն . . . այլ միայն Մխիթարեանց այժմու Առաջնորդին անձնական մըտածմունքը, տկարութիւնները, կիրքերը, որով մեկ երկու անխոհեմ խորհրդականացն ու մանաւանդ հին դասընկերացը՝ թերեւս եւ օտարաց խորհուրդներովը քաջալերուած, առանց ապագան մտածե-

յու եւ առանց յաջ եւ յահեակ նայելու այս գործողութեանց ձեռք գարկաւ :

Միանգամայն կը հաստատենք այսու գրութեամբ որ մենք երեքին վարդապետքս բացե ի բաց կը հերքենք որ եւ իցե ամբաստանութիւն որ ըլլայ մեր ուղղափառութեանը դէմ : Ուղղափառ հայ վարդապետներ ենք մենք՝ Հռովմայ սուրբ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն վարդապետութեանը հետեւողք ի հաւատոյս, եւ նոյնպէս պիտի ըլլանք մինչեւ ցմահ Աստուծոյ շնորհիւր . բայց միանգամայն կը սիրենք մեր Հայոց ազգը, կը պաշտպանենք ու կը ջատագովենք Հայաստանեայց եկեղեցւոյն դաւանութեան եւ արարողութեանց ամենայն ուղղութիւնները, եւ կեանքերնիս դրած ենք այս ճշմարտութեանց համար՝ մեծին Մխիթարայ եւ իր հարազատ աշակերտաց ճամբէն ջխտողելու ջանքով, եւ աննկուն արիութեամբ մեր ընդհանուր Հայոց ազգին յառաջադիմութեան ու պայծառութեանը համար աշխատելով :

Յուսանք թէ սրտագետ Փրկիչն մեր, որ ամեն մարդու ըստ իւր գործոց եւ դիտաւորութեանը կը հատուցանէ, եւ որ խաչին վրայ գինքը մեռցընողներուն համար « Ոչ գիտեն գինչ գործեն » ըսելով բողոքիւն կը խնդրէր, — կը գորացընէ նաեւ մեր տկարութիւնը ի ներել սրտի մտօք անոնց որ մինչեւ հիմա հալածեցին եւ գրպարտեցին, եւ այսուհետեւ ալ կուգեն հալածել գմեզ մինչեւ ի սպառ . նա ինքն անշուշտ կօրհնէ նաեւ մեր ջանքը, եւ պտղաբեր կընէ մեր աշխատութիւնքը յօգուտ Ազգիս մերոյ սիրելւոյ, բարեխօսութեամբ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ ամենայն սրբոց

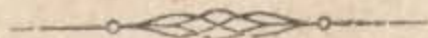
Հարց, հովուաց եւ հովուապետացն Հայաստանեայց :

Ի Փարիզ, 30 Յունիսի 1855 :

Հ. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ.

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ.

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ.

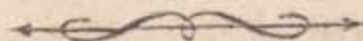
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա.

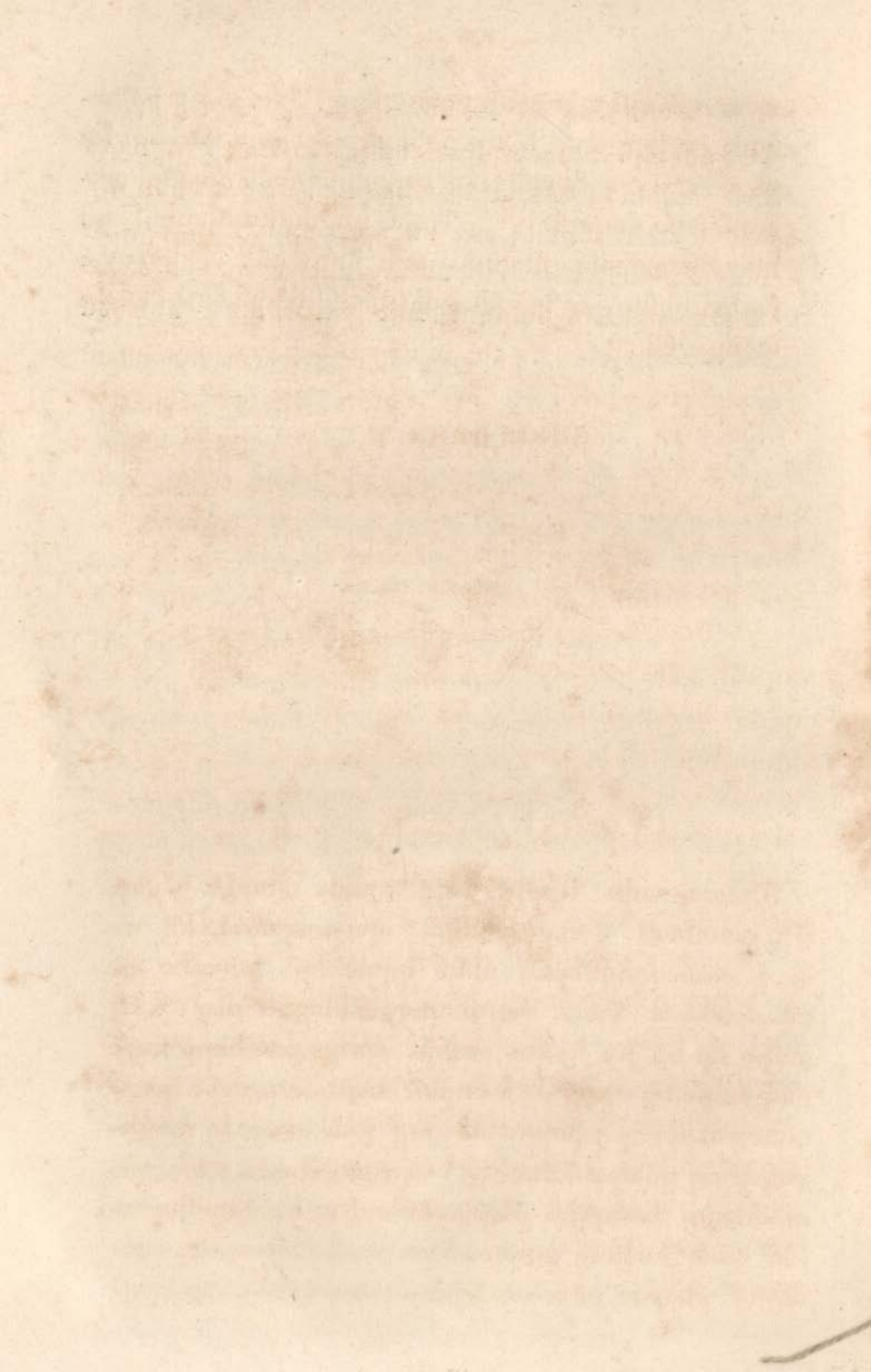
Յայտարարութեանս 192 էրեսը ըսինք , ինչպէս որ լսեր էինք , թէ Յովհաննէս Սամանճեան պատանին (որդի Գրիգոր Աղայի Սամանճեան Պօլսեցի) մայիսի վերջերը ճամբուեր է իր հայրենիքը : Ամիս մը ետքը ահա իմացանք հանդերձ զարմացմամբ եւ մեծ ցաւով սրտի որ այն խեղճ պատանեակը Գ. Հիւրմիւզեանին հրամանաւր ' փոխանակ դեպ ի Պօլիս ճամբայ դնելու ' տարեր նետեր են գաղղիացի աղքատ տղայոց մէկ դպրոցը իբրեւ ի բանտ պա-

տուհասի եւ զգաստութեան , եւ ապապրեր են որ վերակացուները ամենայն խստութեամբ վարուին հետը անխնայ , որովհետեւ (իրենց խօսքին նայելով) խեռ , պնդագլուխ , ստահակ , ապստամբ եւ գործիչները ապստամբեցրնող տղայ մըն է եղեր . ոչ էրբէք այ դուրս հանեն գինքը ուրիշ տղոց հետ զբօսանքի , որպէս զի ջըլլայ թէ յանկարծ փախչի՝ իր հին վերակացուացս հետ տեսնուելու գայ Տղան գիշեր ցորեկ կուլայ անմխիթար , ու մաղձոտութենէն ինքզինքը կորսընցուցածի պէս եղեր է — ինչպէս որ աջօք տեսանք՝ գրեթէ դիպուածով — . եւ անհնարին տառապանքը աս է որ ծնողացն այ նամակ հասցընելու ճար ջունի . ամեն նամակ Գ. Հիւրմիւգեանին ձեռքը պիտի էրթայ :

Այս պատանեակը ջորս տարիի ջափ մեր ձեռքը կեցած ըլլալով , գինքը իրաւցընէ ճանջցեր էինք տաքարիւն ու կրակոտ տղայ , բայց յի հանձարով եւ ուղիղ դատմամբ . յիշողութիւնը սուր , սիրտը բարի եւ զգայուն , իր պատիւը պահող , խօսքը տեղը , անուշութեամբ միայն որսացուող , եւ ամեն տեսակ կրթութեան եւ ուսման յարմարութիւն ունեցող : Արդ այս տղան մեկայ մնացած աշակերտներէն աւելի ինչ մեծ յանցանք ըրած պիտի ըլլայ որ այսպիսի ծանր պատժոյ արժանի համարուի : Եթէ միայն աղքատ ծնողաց զաւակ սեպուիլներ իր յանցանաց ծանրութիւն տուողը , կարծենք թէ Գ. Հիւրմիւգեանն ու նոր վերատեսուչ Թրեանց վարդապետը կրնային գինքն այ — միւս աղքատաց պէս — մինչեւ ջորս հինգ օր խցիկին մեջ բանտել ու ջոր հացի կտոր մը նետել առջեւը առաւօտ եւ իրիկուն , անով իրենց սիրտը գովացընել : Ոչ , այն ջէ Սամանձեան

պատանւոյն գլխաւոր յանցանքը . հապա իր քրեական ոճիրը այն է որ աներկիւղ աղաղակեր էր քե « Գ. Հասունեանը աս եպիսկոպոսէն հագնւր անգամ լաւ մարդ է » ... Աղէկ որ այն պատանեկին կարծեացր տէր մարդիկ այս կողմանէ — ինչպէս նաեւ մենք — Գ. Հիւրմիւզեանին բռնութեանցը տակը ջեն :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

Մեծապատիւ Արքիւն-Պէյր Երկու տարիէ ի վեր Մուրատեան վարժարանին պաշտպաններէն ու հօր ջատագովներէն մէկն եղած էր, ինչպէս որ տեսնուեցաւ նաեւ Յայտարարութեան մէջ : Վեց ամիս էր որ իր Երկու ազնիւ պայագատները նոյն վարժարանը մտած էին նորէն՝ անոր առաջին կարգաւորութիւնը ջփոխուած, այլ էս առաւել բարեկարգեալ ըլլալուն համար : Եւ որովհետեւ ինքը ընտանեօրը հանդերձ յԱդէքսանդրիա է, վարժարանին տակնուվրայ ըլլալուն լուրերն հեռուանց առնելով՝ թեպէտ շատ ցաւեցաւ, բայց գաւկըները ջու-

գեց մեկէն հանել անկեց . կըյուսար որ նորէն ամեն
բան շտկուի , եւ այն ազգային վարժարանին իրա-
ւամբ յուսացուած օգուտները չխափանուին :

Իմացաւ վերջի օրերս որ Գ. Հիւրմիւգեանը գրեթէ
երկու ամիս գոն տեղը աշխատէր եւ աշակերտներն
իր կամացը խոնարհեցընէլու բռնութեամբ , իսկ
սրտերնին շահիլը ամենեւին յուսալու բան չէ : Ան-
կեց ի գատ հասկըցաւ որ մասնաւոր կերպով իր ան-
մեղ եւ հեզահամբոյր որդւոցը հետ սաստիկ խստու-
թեամբ կը վարուի , — անշուշտ անոր համար միայն
որ այն ազնիւ պատանեակներն ալ իրենց հին վերա-
կացուացը վրայ ունեցած համարումնին ու սերեր-
նին չէին ծածկեր — , ուստի ծանր բուռք մը գրեց
Գ. Հիւրմիւգեանին , եւ գաւկըները քաշեց հանեց
վարժարանէն ու ազատեց անոր խստութիւններէն :

ՀԱՏՈՒԱԾՔ ԿՏԱԿԻ

ԲԱՐԷՅԻՇԱՏԱԿ

ԱՂԱ ՍԱՄՈՒԷԼԻ ՄԿՐՏՁԻ ՄՈՒՐԱՏԱՅ

ԿԱՐԵՒՈՐՔ Ի ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀՐԻՏԱԿԻՆ
ՍԱՀՄԱՆԵԼՈՅ Ի ՆՄԱՆԷ Ի ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑԻ :

« Յանուն Աստուծոյ . ամեն :

« Ես Սամուէլ Մկրտիչ Մոբաղեանս, Մաղրասիս
Հայ վանառական , մտօք ' յիշողութեամբ եւ իմա-
ցողութեամբ առողջ , գոհանամ ի յԱստուծոյ ամե-
նակարողէն , եւ առնեմ զկտակս , այսու գրեցելովքս
հռչակելով զվերջին կամս իմ ըստ հետեւեցեալ կեր-
պի եւ որպիսութեան . այս ինքն ,

« Նախ , աւանդեմ զհոգի իմ ի ձեռս ամենակարո-
ղին Աստուծոյ ով էտն ինձ , յուսովն ողորմութեան
ի յառօրն վերջին :

« Երկրորդ, խնդրեմ հասարակ կերպիւ եւ մեղմ խալշով (1) թաղիլ ի կտակակատարաց իմոց ի վայր անուանելոց :

« Երրորդ, իմ ամենայն աշխարհային ստացուածք , գորս կամեցաւ եւ ետ ինձ Աստուած , եւ մեռանիմ զնոյնսն կալեալք , կամիմ զի կտակակատարք իմ յետ մահուան իմոյ ' վասն գործ ածելոյ զնոյնսն եւ ի կատար հասուցանելոյ զկտակ իմ , ի յամենայն պարագայս , բոլորովին հպատակ լինիցեն օրինաց , կերպի եւ սովորութեան Անգղիացոց , եւ ոչ այլոց ո՛ր եւ իցե ազգաց :

« Չորրորդ, ընդ այսու անուանեմ, կարգեմ եւ նշանաւորեմ իմ կողակից Աննայ Սամուէլ Մուրադեանն , եւ իմ որդիք Հեղվարդ եւ Յովհաննէս Մկրտիչ Մուրադեանս , այս իմ յետին կամաց եւ կտակիս կտակակատար, որ ըստ ցուցանելոյ իմ հաշուեգրքերին ' զպարտսն իմ հատուցանեն , եւ առնելիքս պահանջեն . քանզի որպէս վաճառական ' կարգաւ ամ պահել իմ հաշուեգրքերքն , որ ամենայն տուրեւառութիւնք , տալիք եւ առնելիք , եւ այլոց հետ գործողութիւնքս ' ընդ որոց ես մասնակից ամ , այնպիսի կատարեալ եւ պարզ եւ ստոյգ կերպում կցուցանի , որ վստահանամ առանց խղճմտանաց եւ հաստատապէս ուրանայ ամենայն տալիք եւ առնելիք որ իմ հաշուեգրքերն չի մտել :

« Հինգերորդ, տասն եւ հինգ հազար հուն (2) թողմանամ իմ վերոյիշեալ երիս կտակակատարացն , այս

1 Ծախք (խարճ) :

2 Մեկ հունն է 9 ֆրանք ու 52 հարիւրորդ :

ի նքն իւրաքանչիւր կտակակատարացս հինգ հազար հուն աստղի , այսու դիտաւորութեամբ ' զի կտակակատարքս տուրք կամ պարգէս այս ընդունեցեն եւ խոստովանեսցեն յիսպես հատուցումն կամ վարձատրութիւն վասն այս իմ կտակին գործ ածելոյ նեղութեանն , առանց ունելոյ այլ իմն պահանջմունք իմ ստացուածքիցն , կամ ակնկալութիւն կումիսիօնի , եւ կամ առիթ գտանելոյ իմ ստացուածքիցն ո՛ր եւ իցե շահաւետութիւն ստանալոյ ' որ որ քանակութեան իմ ստացուածոցն պատկանեալ դրամ առանց վաշխի իւրեանց կարողութեանն պահելով . այլ կամ իմ զի կտակակատարք իմ բարեպես հաւատարմութեամբ եւ անբերի կատարեն ըզպաշտօն կտակակատարութեան իւրեանց ' վասն շահաւետութեան իմ ստացուածոցն , որչափ իւրեանց կարողութիւնն խոստանայ : Եւ եթէ մին կամ միւս կտակակատարացս ունիցի եւ պահեսցեի ձեռին իւրում իմ ստացուածոցն պատկանութեան ո՛ր եւ իցե քանակութեան դրամ , միշտ պարտ է ի համար արկանել զօրինաւոր վաշխ նոցին ըստ սովորութեան օրինաւոր վաշխատութեան երկրին ' որ տեղ որ այս իմ կտակն գործ լինեն ածում :

« Վեցերորդ , ես իմ հաշուագրքումն մին որբոց աղքատաց եւ տնանկաց հաշիւ ունեմ . իմ ստացուածքիցն մին հարիւր եւ յիսուն հազար հուն հանեն եւ տանեն նոյն հաշիւն . եւ յետ ասացեալ հարիւր յիսուն հազար հունն ասացեալ հաշիւն տանելեն , գորինչ որ ասացեալ հաշուումն տալիքս գումարի ' ասացեալ գումարն բոլորն թողման ամ Հայոց ազգի որբ եւ աղքատ մանկանց դպրատան շինութեան համար ,

որ ըստ խորհրդոյ եւ միջնորդութեան Վեներիկ Հայոց միանձանց որ մի կողմն եւրոպիոյ որ աջողակ համարեն գետին գնեն, եւ ասացեալ գետնի եկամուտն քանի մանկտնց տարեկան ծախուցն որ բաւական առի, այնքան Հայոց ազգեն որք եւ աղքատ մանկունք ասացեալ դպրատանն ձրիապէս ուսումն եւ լեզուք ուսանեն եւ դառնան իւրեանց հայրենիքն :

« Եւ պարտականութիւն ջլինի ասացեալ դպրատանն ուսանողաց վերայ քահանայ լինելոյ . բայց եթե ոմանք իւրեանց ազատ կամաւն յօժարեցին քահանայութեան՝ լինիցին :

« Եւ եթե ոմանք հարուստ անձինք եւս ազգես Հայոց կամեցին զմանկունս իւրեանց վերոյսացեալ դպրատանն ուսուցանել, կարող ան, զծախսն հատուցանելով . քանզի դիտաւորութիւնն իմ վասն այս դպրատան շինութեան՝ է վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելոյ, այսինքն վասն նոցա զի որոց հարքն ջքաւորք են, եւ վասն ջկարելոյ նոցա զծախսն դպրատան հատուցանել՝ զանց առնեն ուսմամբ մանկանց իւրեանց, եւ անմեղ մանկունքն այնորիկ մնան գորկք ի յամենայն ուսմանց եւ գիտութեանց, եւ որոյ վասն գրեթե ըստ մեծի մասին անտերունջ ազգս Հայոց տգետք են :

« Ես յուսամ յԱստուած, զի եւ այլք հարուստ անձինք ազգես Հայոց, յետ ճաշակելոյ զքաղցրութիւն ուսման դպրատանն զորս իմով միջնորդութեամբ սկսանի, եւ նորա իմոց շաւղացն հետեւեացեն, եւ այնու կարելի լինիցի սփռիլ ի մեջ ազ-

գիտ, եթէ ոչ բոլորովին՝ գոնէ ըստ մասին, գլոյս
գիտութեան եւ իմաստութեան . եւ անտերունջ ազգս
զարթնուցու ի բնոյ բմրութեան եւ անհոգութեան :

« Եւ վասն կառուցանելոյ գղպարատունն եւ ի
գործ դնելոյ գտարեկան եկամուտ գնեցեալ գետ-
նոցն, եւ աղագս տեսակաց ուսման եւ լեզուաց
գորս կամիմ գի ուսանիցին մանկուներն ի յիշեալ
ղպարատան, եւ վասն որպիսի կարգաւ եւ կանոնի-
ստաւազացուցանելոյ գղպարատունն եւ որպիսի վարելոյ
ընդ նա, գկարծիս իմ յատուկ գրեցեալ ներփակեցի
ի յայսմ (1), թողեալ հպատակ ուղղութեան՝ եթէ
սխալացեալ լինիցիմ՝ կտակակատարացն իմոց եւ
հարց Մխիթարեանց, որոց միջնորդութեամբ կա-
միմ գի կառուցի գղպարատունն, զսխալանս կար-
ծեաց եւ կարգադրութեան իմոյ ուղղել . իսկ եթէ
կարծիս եւ կարգադրութիւնս իմ ուղիղ դատեսցեն,
այնու ձեռով առաջացցեն : Եւ այսքան առ այս :

« Ութերորդ, իմ բնակութեան տունն միջի աջնա-
սովն (2) . . . բոլորն թողման ամ իմ կողակից Աննե .
նմանապէս ասացեալ կողակցոյս տուածս՝ զարդր
եւ այլն . . . վերոյասացեալ տներս եւ այգիս էլ
յանձնեն իւր : Բաց ի այսց՝ իմ ստացուածքիցն ամ-
սեանն հինգ հարիւր հուն եւս տան, եւ ստանայ քա-
նի որ ինքն կենդանի ա : Իսկ իւր մահուան ժամա-
նակումն վերոյիշեալ տներն, զարդր եւ այլն, պար-
տական ա թողուլ մեր զաւակաց եւ թոռանց : Իսկ

1 Այս յանելուածը ոչ կտակին հետ գտնուած է եւ ոչ
առանձին :

2 Կան կարասիք :

Էթէ իւր մահուան ժամանակումն Աստուած այնպէս լինի կամեցել որ մեր զաւակքն եւ բոռունքն առաջագոյն մեռած լինեն, յայնժամ իմ վերոյիշեալ տներ, այգի, զարդք եւ այլն՝ բոլորն գնայ կտակումս յիշեալ Հայոց որք եւ աղքատ մանկանց դպրատանն : Եւ այսքան առ այս :

« Իններորդ, իմ քոյր Աննէն՝ որ այժմ ի Կոստանդինուպօլիս է, ամուսնացել էր մին Հայ պարոնի հետ անուանեալ Պետրոս Ղազարեան . . . Տեր մի արասցէ, էթէ այնպէս պատահի որ բոլոր քվերս զաւակունք մեռանեն, եւ քոյրս էլ կենդանի չլինի, յայնժամ ասացեալ հինգ հազար հունն գնայ կտակումս յիշեցեալ Հայոց որք եւ աղքատ մանկանց դպրատանն օգնութիւն :

« Ութնուտասներորդ, տասնէ հինգ հազար հուն բողման ամ Մաղրասիս որքոց աղքատաց եւ տնանկացն՝ որ սրայ եկամուտն վայելեն : Այս քանակութիւնն իմ հաշուագրքումն ունեցաւ որքոց աղքատաց եւ տնանկաց հաշուիցն հանեն, եւ կտակակատարքս սրայ թրատի (1) լինեն, եւ բաժանեն նոցա որ արդարեւ հարկաւորութեանն կլինեն . քանզի գոն ոմանք որ քեւ եւ հարկաւորութեանն չեն, վասն դրան ժողովելոյ՝ իւրեանց աղքատ եւ հարկաւոր կձեւացնեն . իմ դիտաւորութիւնն այս քանակութեան եկամուտն բաժանելոյ՝ նոցա վերայ է որ արդարեւ հարկաւորութեանն ան : Եւ այսքան առ այս :

1 Խնամակալ :

« . . . Ի վկայութիւն վերոյ գրեցելոցս ձեռնադրեցի
զայս եւ կնքեցի իմով կնքով ի Մաղրաս, այս քսան
եւ եօթներորդումն առաւրս մայիսի, յամին Տեառն
մի հազար՝ ութնհարիւր եւ տասնեւհինգ .

(Չեռնագրեալ) Սամուէլ Մ . Մուրադեանց .

« Վկայեմք որ ձեռնադրեաց, կնքեաց եւ յանձ-
նեաց .

(Չեռնագրեալ) Անտոն տէ Բաբիկ .

(Չեռնագրեալ) Հայր Ղուկաս Լիբանանցի : »

—

Օրինակեցաւ. Կտակն ողջոյն ի բնագրէ անտի
ձեռամբ Հ. Սարգսի վարդապետի Թեոդորեան ի Մա-
ղրաս, յ18 յուլիսի 1818 :

Յ Ա Ն Կ

- Ա. — Մխիթարեան միաբանութեան հոգին . — Մեր ազգին մեջ ունեցած վիճակը 7
- Բ. — Մխիթարեանց դէմ եղած հալածանքին սաստկանալը յատինասեր առաջնորդաց կողմանէ . — Տեսրակ Ջատագովութեան Մխիթարեանց 9
- Գ. — « Մխիթարեան Վենետկոյ » անունով Իտալերէն Պարսաւագրքին հրատարակութիւնը 11
- Դ. — Մխիթարեանց հայերէն Պատասխանատուութիւնը ընդդէմ իտալերէն Պարսաւագրոյն 12
- Ե. — Մուրատեան Վարժարանին մեջի Մխիթարեանցս Հայերէն Պատասխանատուութեան համար հրատարակած Յայտարարութիւնը . — Մխիթարեան միաբանից վանական ժողովով հաստատած ու տպած Յայտարարութիւնը 16

Զ. — Բողոք Մխիթարեանց որ ի Պօլիս ընդդէմ նամակին Հ. Գաբրիէլի	33
Է. — Մխիթարեան վանականք կըպահանջեն Հ. Գաբրիէլէն որ իր նամակը յետս կոչէ	41
Ը. — Յայտարարութիւն առաջին՝ տուեալ ի Մխիթարեանց առ Գահն Հռովմայ : — Մեր բողոքը այն յայտարարութեան քանի մը հատուածներուն դէմ	43
Թ. — Հ. Ղեւոնդ վարդապետին ատենախօսութիւնը վանական ժողովոյն մէջ, եւ անոր ազդեցութեամբն եղած թղթակցութիւն	61
Ժ. — Մեծապատիւ Արքին-Պէյ ի Փարիզ . — Օրինակ յայտարարութեան առաջարկեալ Հ. Գաբրիէլի	69
ԺԱ. — Խորհուրդ փոխադրութեան Մուրատեան Վարժարանին ի Հռովմ 1849, 1850 եւ 1854 տարիները	75
ԺԲ. — Առաջին գալուստ Գ. Հիւրմիւզեանին ի Փարիզ՝ Մուրատեան վարժարանը Հռովմ փոխադրելու մտքով	80
ԺԳ. — Դարձ Գ. Հիւրմիւզեանին ի Վենետիկ	83
ԺԴ. — Բողոք Իշխանաւորաց հռովմեական Հայոց ընդդէմ փոխադրութեան Մուրատեան վարժարանին	87
ԺԵ. — Հ. Գաբրիէլին Մուրատեան վարժարանէն ելլելու ստիպուիլը	92

ԺԶ. — Եւք Հ. Գաբրիէլի Ի Մուրատեան վարժարանէն .	87
ԺԷ. — Զանք եւ հնարք Ք. Հիւրմիւզեանին՝ որպէս զի Հ. Գաբրիէլ Միաբանութենէն գատուի	89
ԺԸ. — Հ. Գաբրիէլին հրածեշտը Մուրատեան վար- ժարանէն	105
ԺԹ. — Ընտրութիւն յաջորդին Հ. Գաբրիէլի	107
Ի. — Հ. Պետրոսին առաջին անգամ Փարիզ գալն ու նորէն վենետիկ դառնալը	110
ԻԱ. — Մուրատեան վարժարանին առ ժամանակ մի հանդարտիլն ու յառաջադիմութիւնը	115
ԻԲ. — Ք. Հիւրմիւզեանին վերջին վրեժխնդրութեան պատրաստութիւնը Մուրատեան վարժարանին դէմ .	115
ԻԳ. — Ք. Հիւրմիւզեանին Մուրատեան վարժարանին պիտոյիցը համար ստակ ջյուղարկելը	118
ԻԴ. — Ք. Հիւրմիւզեանին երկրորդ անգամ Փարիզ գալը	121
ԻԵ. — Ք. Հիւրմիւզեանը կրպահանջէ Հ. Սարգսէն որ Հ. Ամբրոսիոսը պաշտօնէն ձգուի	124
ԻԶ. — Աշակերտաց շփոթութիւնն ու անհանգստու- թիւնը	126

- ԻԷ. — Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին վերջին ջանքը՝
եղած եւ ըլլալիք ջարիքները խափանելու : — Պօլսոյ
մեջ Մխիթարեանց ըրածը 135
- ԻԸ. — Գ. Հիւրմիւզեանին Հ. Սարգսի հրամայելը՝ որ
ելլէ Մուրատեան վարժարանէն : — Համալսարանի
Տեսչին ըրած քննութիւնը 137
- ԼԹ. — Գրաւոր եւ պաշտօնական հրաման Գ. Հիւրմիւ-
զեանին առ Հ. Սարգիս՝ որ Մուրատեան վարժարա-
նէն ելլէ 145
- Լ. — Գ. Հիւրմիւզեանը Մուրատեան վարժարանին հա-
մար Գաղղիացի քահանաներ կրփնտուէ՝ վարժապետ
ընելու 152
- ԼԱ. — Պօլսեցի աշակերտաց իրենց ծնողքներէն ըն-
դունած պատասխանները 153
- ԼԲ. — Գ. Հիւրմիւզեանին դիմելը առ Օսմանեան Գոր-
ծակատարն որ ի Փարիզ 156
- ԼԳ. — Հ. Սարգիս Գ. Հիւրմիւզեանէն Փարիզու դա-
տաստանարանը կրկանչուի 159
- ԼԴ. — Հ. Սարգսին դէմ ելած կայսերական ատենին
որոշմունքը 162
- ԼԵ. — Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Մուրատեան
վարժարանէն դուրս մնալը 164

ԼԶ. — Հ. Ամբրոսիոս վարդապետին Մուրատեան վարժարանէն ելլելու համար տրուած հրամանը	170
ԼԷ. — Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Մուրատեան վարժարանէն հանուիլը	175
ԼԸ. — Գ. Հիւրմիւզեանին գմեղ Փարիզէն հեռացընելու ջանքը : — Աշակերտաց առ մեզ գրած նամակները .	179
ԼԹ. — Վերջին քղբակցութիւն Գ. Հիւրմիւզեանին ընդ Հ. Սարգսի : — Հ. Սարգսին ու Հ. Ամբրոսիոսին Վե- նետոյ Միսիբարեան միաբանութենէն կամաւորա- պէս ելլելը	200
Խ. — Վերջարան	200
Յանելուած Ա.	225
Յանելուած Բ.	229
Հատուածք Կտակի բարեյիշատակ Աղա Սամուէլի Մկրտչի Մուրատայ, կարեւորք ի գործադրութիւն հրիտակին սահմանելոյ ի նմանէ ի կառուցումն ազ- գային դպրոցի	251

